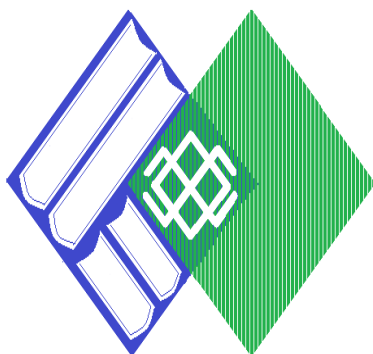

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРИИ
БА НОМИ АКАДЕМИК БАҲОДУР ИСКАНДАРОВ**

МАСЪАЛАҲОИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ

**Маҷаллаи «Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ» дар Шӯрои илмӣ Институти
илмҳои гуманитарии АМИТ аз 20.09.2024, №7**

ба ҷои тавсия шудааст.

**Маҷалла аз тарафи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми
декабри 2023 таҳти рақами № 318/МҶ – 97 ба қайд гирифта шудааст.**

Сармуҳаррир:

Қаландариён Ҳоким Сафар

Муовини сармуҳаррир:

Абдулназарзода Абдулназар Абдулқодир

Котиби масъул:

Ризвоншоева Нуринисо Нуралишоевна

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Офаридоев Назрӣ (д.и.филол., профессор), **Ҷонмамадов Шермамад** (д.и.и., профессор), **Охонӣёзов Варқа** (д.и.филол.), **Мирзоев Шохназар** (н.и.филол.), **Шоидарвозова Марзия** (н.и.и.), **Шоинбеков Алоиддин** (н.и.т.), **Абдулназаров Абдулназар** (д.и.филол.), **Нӣёзбеков Давлат** (н.и.ф.), **Маҷнунов Абдуламин** (н.и.филол.).

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

Зелнер Е.Я. (д.и.и., профессор, ҶТ), **Искандарова Д.М.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Мухаммадҷонзода О.О.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Плунгян В.А.** (д.и.филол., академик, ФР), **Пирӯмшоев Ҳ.** (д.и.т, профессор, аъзои вобаста, ҶТ), **Раҳматуллозода С.Р.** (д.и.филол., профессор, аъзои вобаста, ҶТ), **Сатторзода А.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Суфизода Ш.** (д.и.филол., профессор), **Улмасова З.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Шамбезода Ҳ.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Эделман Ч.И.** (д.и.филол., профессор, ФР).

Нишонии мо: 736001, шаҳри Хоруғ, кӯчаи У.Холдоров 4,
Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Сомонаи мо: www.ign.tj; **E-mail:** hokim_k@mail.ru; тел.: (+992) 93 489 26 26.

Суроғаҳо барои тамос:

Бахши фолклор ва адабиёт

Қурбонхонова Нуриҷаҳон Мирасановна
(+992) 934609093;

ms.nurijakhon@mail.ru

Бахши забонҳои помӣ

Назаршоева Чилла Раҳимбековна
(+992) 935261982;
chilla1982@mail.ru

Бахши таърих, мардумшиносӣ ва бостоншиносӣ

Шоинбеков Алоиддин Абдуллобекович
(+992) 93 600 19 70

aloviddinshoinbekovaa@gmail.com

Бахши иқтисодиёт

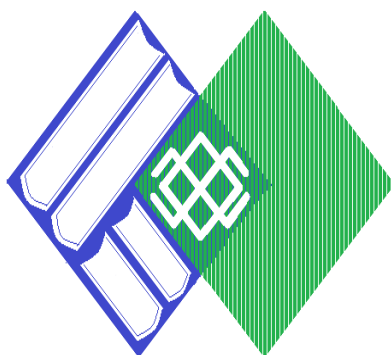
Шоидарвозова Марзия Саидвалишоевна
(+992) 93 440 28 42
mshoidarvozova@mail.ru

© Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ, 2024

© Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ИМЕНИ АКАДЕМИКА БАХОДУРА ИСКАНДАРОВА**

**ВОПРОСЫ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ISSUES OF HUMANITARIAN SCIENCES**

Предложен к печати решением Ученого Совета Института гуманитарных наук им. акад. Б. Искандарова НАНТ от 20.09.2024, №7
Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан от 1-го декабря 2023 под номером №318/МЧ – 97.

Главный редактор:
Каландариён Хоким Сафар
Заместитель главного редактора:
Абдулназарзода Абдулназар Абдулкодир
Ответственный секретарь:
Ризвоншоева Нуринисо Нуралишоевна

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Офаридаев Назри (д.филол.н., профессор), **Джонмамадов Шермамад** (д.э.н.), **Охониёзов Варка** (д.филол.н.), **Мирзоев Шохназар** (к.филол.н.), **Шоидарвозова Марзия** (к.э.н.), **Шоинбеков Аловиддин** (к.и.н.), **Абдулназаров Абдулназар** (д.филол.н.), **Ниёзбеков Давлат** (к.ф.н.), **Мажнунов Абдуламин** (к.филол.н.).

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Зельнер Е.Я. (д.э.н., профессор, РТ), **Искандарова Д.М.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Мухаммаджонзода О.О.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Плунгян В.А.** (д.филол.н., академик, РФ), **Пирумшоев Х.** (д.и.н., профессор, чл.-корр., РТ), **Рахматуллозода С.Р.** (д.филол.н., профессор, чл.-корр., РТ), **Сатторзода А.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Суфизода Ш.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Улмасова З.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Шамбезода Х.Дж.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Эдельман Дж.И.** (д.филол.н., профессор, РФ).

Наш адрес: 736001, город Хорог, ул. У.Холдорова 4,
Институт гуманитарных наук им. академика Б.Искандарова
Национальной Академии наук Таджикистана, **Наш веб-сайт:** www.ign.tj;
E-mail: hokim_k@mail.ru; тел.: (+992) 93 489 26 26

Контакты:

Бахшии фолклор ва адабиёт

Курбонхонова

Мирасановна

(+992)934609093;

ms.nurijakhon@mail.ru

Отдел истории, этнографии и археологии

Шоинбеков

Абдуллобекович (+992) 93 600 19 70

aloviddinshoinbekovaa@gmail.com

Отдел памирских языков

Назаршоева Чилла Рахимбековна

(+992)935261982; chilla1982@mail.ru

Отдел экономики

Шоидарвозова

Саидвалишоевна

(+992)934402842

mshoidarvozova@mail.ru

Марзия

МУНДАРИЧА ЗАБОНШИНОСӢ

Офаридаев Н. Рушди лексикаи ҷамъиятӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар давраи Истиқлол (дар мисоли истилоҳи конституция ва муродифҳои он дар матнҳои публицистӣ).....	7
Абодуллоева С. Мифонимҳо дар осори фольклори мардуми Бадахшон.....	19
Мирзоев Ш. Таҳлили лексико-семантикии воҳидҳои лугавӣ, ки дар натиҷаи ономотопея дар забонҳои гурӯҳи шугунӣ-рушонӣ ба вуҷуд омадаанд.....	28
Некушоева Ш. Хусусиятҳои морфологӣ ва маъноии калимаҳои ифодакунандаи таомҳои суннатӣ (забонҳои помирии гурӯҳи шугунӣ-рушонӣ).....	36
Зоолишоева Ш. Воҳидҳои фразеологӣ бо сифатҳои ифодакунандаи ранг дар гурӯҳи забонҳои шугунӣ-рушонӣ.....	64
Назаршоева Ч. Ифодаи ҷинсияти грамматикӣ дар феълҳои забони шугунӣ.....	74

ФОЛКЛОР ВА АДАБИЁТ

Қаландариён Х. Сӯзанӣ – шоири ҳаззол.....	81
Охонниёзов В. Арзии ва заъфи ду мақолаи хонум Розенфелд роҷеъ ба фольклори Ванҷ ва Дарвоз.....	90
Абдулназарзода А. Ашъори муаллифӣ ба забони ваҳонӣ ва дараҷаи дастрасӣ ба он.....	105
Сайидходжа Ализода. Фахрии Хиравӣ ва асари ӯ “Тухфат ал-ҳабиб”.....	115
Охонниёзов А. Таъсири ашъори халқӣ ба эҷодиёти шоир Саид Ҷаъфар.....	129
Некушоева Ш. Тағайюри рӯҳии Мавлонои Рум ва масъалаи “ваҳдат” дар ашъори ӯ (баҳишда ба 815-солагии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ).....	141
Шакармамадов О. Манбаъҳои омӯзишии фольклор ва адабиёти Бадахшон.....	153
Улфатшоев Ҷ. Ҷойноми “Бадахшон” ва масири таърихии номи он.....	167

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Имомназар Х. Як калимаи “мӯъҷизасоз” ба унвони “қонун”, ҳамоно зарурати аввалиндараҷаи ҷомеаи тоҷикистонӣ боқӣ мемонад (ё маърифати ҳуқуқӣ, зарурат, дастовардҳо ва монеаҳои сари роҳи он).....	179
Карамова И. Инъикоси таърихи ВАБК дар асарҳои илмии М. Назаршоев.....	198

ИҚТИСОДИЁТ

Шондарвозова М. Хусусиятҳо ва тамоюлҳои рушди бозори минтақавии меҳнат: ҷанбаи назариявӣ.....	207
Сабонева Ҷ. Ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии омӯзиши равандҳои муҳоҷират.....	222
Ҳақназари И. Аз ифтихор ба ибтикор ё муҳимияти пайванди илм бо амал.....	235

ҲИСОБОТҲОИ ИЛМӢ, ХУЛОСАВУ ТАФСИРҲОИ ИЛМӢ ВА ТАҚРИЗҲО

Самадов А. Хотироте чанд аз устоди гиромиқадр Додихудоев Р.Х.	246
Қоидаҳои нашри мақолаҳо барои муаллифон	251

СОДЕРЖАНИЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Офаридаев Н. Развитие общественно-политической лексики таджикского языка в период независимости (на примере термина конституция и его синонимов в публицистических текстах)	7
Абодуллоева С. Применение мифонимов в фольклоре (на примере сказок и легенд Бадахшана)	19
Мирзоев Ш. Лексико-семантический анализ лексических единиц, возникших в результате ономотопеи в шугнано-рушанской группе памирских языков.....	28
Некушоева Ш. Лексико-семантические особенности наименований традиционных блюд (шугнано-рушанской группы памирских языков)	36
Зоолишоева Ш. Фразеологические единицы с цветообозначающими прилагательными в шугнано-рушанской группе языков.....	64
Назаршоева Ч. Выражение грамматического рода в глаголах шугнанского языка.....	74

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Каландариён Х. Сузани – сатирик.....	81
Охонниёзов В. Ценность и пробелы в двух статьях 2-жи Розенфельд о фольклоре Ванджа и Дарваза.....	90
Абдулназарзода А. Авторские стихи на ваханском языке и уровень доступа к ним.....	105
Сайидходжа Ализода. Фахри Хирави и его произведение “Тухфат ал-хабиб”....	115
Охонниёзов А. Влияние народного творчества на поэтическое наследие Саида Джафара.....	129
Некушоева Ш. Духовная революция Мавляна Руми и проблема “единства” в его поэзии (к 815-летию Мавляна Джалалиддина Балхи).....	141
Шакармамадов О. Источники фольклорно-литературоведческих исследований Бадахшана.....	153
Улфатшоев Дж. Этноним «Бадахшан» и его исторический путь.....	167

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ И ФИЛОСОФИЯ

Имомназар Х. Одно “чудотворное” слово – закон остаётся главным приоритетом таджикского общества (или правовые знания, потребности, достижения и препятствия).....	179
Каримова И. Отражение истории ГБАО в научных трудах М. Назаршоева....	198

ЭКОНОМИКА

Шоидарвозова М. Особенности и тенденции развития регионального рынка труда: теоретический аспект.....	207
Сабоиева Дж. Теоретико-методологические аспекты исследования миграционных процессов.....	222
Хакназари И. От инициатив к инновациям или о важности соединения науки с практикой.....	235

НАУЧНЫЕ ОТЧЁТЫ, НАУЧНЫЕ ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ОТЗЫВЫ

Самадов А. Воспоминания об уважаемом Устобе Додихудоеве Р.Х.	246
Правила публикации для авторов	256

УДК: 491. 550-3

РУШДИ ЛЕКСИКАИ ҶАМӢЯТИ-СИЁСИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛ

(дар мисоли истилоҳи *конститутсия* ва муродифҳои
он дар матнҳои публитсистӣ)

Офаридаев Н.¹

*Институту илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

*Истилоҳоти ҷамъиятӣ-сиёсӣ аз ҷумлаи муҳимтарин воситаҳои луғавии забони воситаҳои ахбори омма ба шумор мераванд. Дар ВАО ахбору иттилооти гуногуни ҷамъиятӣ-сиёсӣ дарҷ мегардад ва қорбурди истилоҳоти соҳаи мазкур табиист, ки хеле зиёд ба мушоҳида мерасад. Маълум аст, ки матбуот ва дигар воситаҳои ахбор василаи таблиғ мебошанд ва дар матнҳои публитсистӣ истилоҳоти ҷамъиятӣ қорбурди васеъ доранд. Ба мақсади худдорӣ аз такрори як воҳиди луғавӣ барои қорбурди истилоҳоти расмӣ муродифҳои дигар низ ба қор бурда мешаванд. Аз тарафи дигар, ба мақсади таъсирбахш сохтани матни публитсистӣ муродифҳои дигари оммафаҳм ва мутобиқ ба фаҳми когнитивии миллӣ офарида мешаванд. Яке аз чунин истилоҳот, ки дар матнҳои публитсистӣ қор фармуда мешавад, *конститутсия* мебошад. Ин мафҳум дорои муродифҳои зиёд гардидааст. Дар мақола муродифҳои истилоҳи *конститутсия* дар асоси маводи рӯзномаи “Бадахшон” мавриди таҳлил қарор дода шудааст.*

Калидвожаҳо: *истилоҳоти ҷамъиятӣ-сиёсӣ, матбуот, забони матбуот, ВАО, публитсистика, конститутсия.*

¹**Офаридаев Назрӣ** - доктори илмҳои филологӣ, профессор, ходими пешбари илмии шуъбаи забонҳои помирии Институту илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишони: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Карамшоев, 265. Тел.: (+992)939314032; e-mail: ofarida_n@mail.ru.

Офаридаев Назри – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник отдела памирских языков Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. Карамшоева, 265. Тел.: (+992)939314032; e-mail: ofarida_n@mail.ru.

Ofaridaev Nazri – doctor of philological sciences, professor and leading employee of the Department Pamir languages of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. Karamshoev, 265. Tel.: (+992)939314032; e-mail: ofarida_n@mail.ru.

Развитие общественно-политической лексики таджикского языка в период независимости (на примере термина конституция и его синонимов в публицистических текстах)

Общественно-политические термины являются одним из важных пластов лексических средств языка СМИ. В СМИ публикуется различная общественно-политическая информация и широкое употребление имеют терминологии названной отрасли. Известно, что ВАО являются важными средствами информации и пропаганды, и в публицистических текстах общественная терминология имеет широкое употребление. В целях избежания повтора одной лексической единицы употребляются различные синонимы официальных терминов. С другой стороны, в целях усиления выразительности и доступности публицистических текстов согласно национальным когнитивным понятиям идет терминотворчество в области общественно-политической терминологии. Один из таких терминов в публицистических текстах является слово **конституция**. В статье анализируются синонимы этого слова на материале газеты “Бадахшан”.

Ключевые слова: общественно-политические термины, пресса, язык прессы и СМИ, публицистика, конституция.

The term constitution and its synonyms in the tajik language of the media (in exemplification of the term constitution and its synonyms in publicistic texts)

Socio-political terms are one of the important lexical means of the media language. The media publishes various socio-political information and the terminology of the named industry is widely used. It is known that the press and other media are important means of information and propaganda and social terminology is widely used in journalistic texts. In order to avoid repetition of one lexical unit, various synonyms of official terms are used. On the other hand, in order to enhance the expressiveness of the accessibility of journalistic texts according to national cognitive concepts, term creation is underway in the field of socio-political terminology. One of these terms in journalistic texts is the word **constitution**. The article analyzes the synonyms of this word using material from the “Badakhshan” newspaper.

Key words: socio-political terms, press, language of the press and media, journalism, constitution.

Лексикаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ яке аз қабатҳои муҳими таркиби луғавии ҳар як забон ба шумор рафта, дар забоншиносӣ мавриди омӯзиши мукамал қарор гирифтааст. Нахустин бор масъалаи мазкур дар осори забоншиноси маъруф И. А. Бодуен де Куртене матраҳ гардида буд [4]. Аз аввали солҳои 50-уми асри гузашта шуруъ карда, оиди масъалаи мазкур асару мақолаҳои зиёде таҳия гардидаанд. Дар

ЗАБОНШИНОСӢ

бораи муайян намудани мафҳуми лексикаи сиёсӣ-иҷтимоӣ ақидаҳои гуногун вучуд доранд [3; 6; 7].

Ба ақидаи иддае аз олимони ин кишри луғат аз номҳо, падидаҳо, мафҳумҳо иборат аст, ки ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсиро дар бар гирифтааст. Иддае аз забоншиносон истилоҳот ва лексикаи иҷтимоӣ-сиёсиро аз ҳамдигар ҷудо менамоянд. Лексикаи иҷтимоӣ-сиёсӣ аз истилоҳот, профессионализмҳо, вожаҳои умумии адабӣ, ифодаҳои умумистеъмолии адабӣ, номи воҳидҳои номенклатурӣ ва исмҳои хос иборат аст. Ин қабати махсуси лексика дар матнҳои сиёсӣ ба қор бурда мешавад, ки аз лексикаи умумистеъмоӣ ва истилоҳот иборат мебошад [2; 8].

Лексикаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ пайваста дар ҳоли тағйироту дигаргунӣ аст, ки аз ҳисоби истилоҳоти нав пурра гардида, падидаҳои нави сиёсӣ ва иҷтимоиро инъикос мекунад. Қабатҳои асосии лексикаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ мафҳумҳои байналмилалӣ ва дохилиро инъикос меkunанд ва вобаста ба шароити таҳаввулоту гуногунӣ ба дигаргунӣ дучор мешаванд, ки ба вазъи дохилӣ ва байналмилалӣ вобаста мебошанд.

Таҳқиқи забони сиёсат имконияти медиҳад, ки на танҳо ба ин ё он воқеияти сиёсӣ баҳо диҳем, балки ба равандҳои калимасозӣ, роҳҳои инкишоф ва ғайи гардидани лексикаи забони тоҷикӣ дар шароити имрӯза равшанӣ андозем.

Лексикаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ як бахши зудтағйирёбандаи луғат мебошад, ки пайваста дар тағйироту таҳаввулот мебошад. Дигаргунии лексикаи иҷтимоӣ-сиёсӣ омӯзиши доимиро талаб мекунад, ки барои равшан намудани масъадаҳои лексикология, фразеология, муайян намудани қолабҳои серистеъмоли калимасозӣ ва роҳҳои ғайи гардондани таркиби луғавии забон аҳамияти калон дорад.

Таҳқиқи суҳанронҳои ходимони сиёсӣ барои омӯзиши услубшиносӣ, муносибати забони адабӣ ва гуфтугӯӣ маводи фаровон медиҳад.

Ҳудуди лексикаи иҷтимоӣ-сиёсӣ бо дарназардошти робитаи қавии сиёсат бо падидаҳои ҷамъиятӣ васеъ аст. Маҳаки асосии лексикаи иҷтимоӣ-сиёсӣ мафҳумҳои “ҳокимият”, “сиёсат”, идеология” буда, истилоҳоти хоси сиёсӣ, лексикаи дипломатӣ, сиёсати дохилӣ, хориҷӣ ва мафҳумҳои байналмилалиро дар бар мегирад.

Дар рушди лексикаи иҷтимоӣ-сиёсӣ омилҳои луғавӣ-семантикӣ, хронологӣ, зудтағйирёбӣ нақши муҳим доранд. Омили аввал ба он вобаста аст, тавассути воҳиди мушаххаси луғавӣ падидаи нави иҷтимоӣ аниқу дақиқ ифода ёбад. Пайдоиши наввожаҳо аз рӯи замони пайдоиши бонизомии муайян сурат мегирад ва баъдтар ба истилоҳи ҷамъиятӣ ва сиёсӣ табдил меёбад.

Таҳқиқи забони сиёсат на танҳо барои зарурати аниқу дақиқ номгузорӣ намудани он ё он воқияти сиёсӣ муҳим аст, балки барои омӯзиши равандҳои калимасозӣ ва роҳҳои пурра гардидани лексикаи забони тоҷикӣ муҳим аст.

Истилоҳоти ҷамъиятӣ-сиёсӣ аз ҷумлаи муҳимтарин воситаҳои луғавии забони воситаҳои ахбори омма ба шумор мераванд. Дар ВАО ахбору иттилооти гуногуни ҷамъиятӣ-сиёсӣ дарҷ мегардад ва қорбурди истилоҳоти соҳаи мазкур табиист, ки хеле зиёд ба мушоҳида мерасад. Маълум аст, ки матбуот ва дигар нави сиёсӣ ва иҷтимоиро инъикос мекунад. Воситаҳои ахбор василаи таблиғ мебошанд ва дар матнҳои публитсистӣ истилоҳоти ҷамъиятӣ қорбурди васеъ доранд. Ба мақсади худдорӣ аз такрори як воҳиди луғавӣ барои қорбурди истилоҳоти расмӣ дар забон муродифҳо пайдо шуда, ба қор бурда мешаванд. Аз тарафи дигар, ба мақсади таъсирбахш сохтани матни публитсистӣ муродифҳои дигари оммафаҳм ва мутобиқ ба фаҳми когнативии миллӣ офарида мешаванд. Вожаҳои истилоҳоти иқтибосии байналмилалӣ ба талаффузи тоҷикӣ мутобиқ мешаванд ва инчунин муодили тоҷикии худро низ доранд, масалан: Парлумон-Маҷлиси Олӣ ва ғ.

Яке аз чунин истилоҳот, ки дар матнҳои публитсистӣ қорбурди васеъ дорад, **конститутсия** мебошад. Ин мафҳум дорои муродифҳои зиёд гардидааст. Дар асноди расмӣ мафҳуми **конститутсия** ба истёмоли қорӣ дохил шудааст.

Вожаи конститутсия маъноӣ (лот. Constitutio – муқаррарнамоӣ, таъсиснамоӣ, ташкилот) – санади олии ҳуқуқӣ, Сарқонун, ифодакунандаи ирода ва манфиати тамоми халқ ё табақаи ҷудогонаи иҷтимоӣ (гурӯҳи) ҷомеа ва аз рӯи манфиати онҳо заминаҳои муҳими сохти ҷамъиятӣ ва ташкили давлатии мамлақати дахлдорро мустаҳкамкунанда ифода мекунад. Дар баъзе мамлақатҳо Конститутсияро “Қонуни асосӣ” (Основной Закон), “Дастур” ва ғайра ном мегиранд. Конститутсияҳои давраи шӯравӣ дар ИҶШС

“Конститутсия (Основной Закон) СССР” ва дар Тоҷикистон “Конститутсия (Қонуни асосӣ) ҶШС Тоҷикистон” номида мешуданд. Ҳоло Конститутсия Ҷумҳурии Тоҷикистон” ном дорад [11].

Конститутсия Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 тариқи раъйпурсии умумии қабул гардида, 26 сентябр соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 ба он тағйироту иловаҳо дохил гардидаанд. Аз соли 1994 то соли 2016 Конститутсияро ба забони тоҷикӣ **Сарқонун** меномиданд.

1. Дар забони матбуот, аз ҷумла рӯзномаи “Бадахшон” калимаи **конститутсия** қорбурди васеъ дорад. Вожаи мазкур бо ба тариқи ҷудогона ба қор рафтаанд инчунин бо ҷузъи **конститутсия** бештар ибораҳои изофии дучузъа, се ҷузъа ва чорҷузъа сохта шудаанд.

Конститутсия - қонуни асосӣ, сарқонун (ё маҷмӯи қонунҳои моҳиятан муҳим)-и давлат аст, ки нерӯи волои ҳуқуқиро доро буда, низоми сиёсӣ ва иқтисодии онро танзим намуда, принципҳои ташкилӣ ва фаъолияти мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ, маъмурӣ, суд, ҳуқуқҳои асосӣ, озоӣ ва уҳдадорихои шаҳрвандонро муқаррар менамояд [12].

Конститутсия – қафили таъмини озолии вичдон ва ваҳдати миллӣ [12].

Конститутсия Тоҷикистонро чун давлати иҷтимоӣ эълон намудааст, ки дар он барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодона таъмин карда мешавад [12].

Сарқонун: Сарқонун (ё маҷмӯи қонунҳои моҳиятан муҳим)-и давлат аст, ки нерӯи волои ҳуқуқиро доро буда, низоми сиёсӣ ва иқтисодии онро танзим намуда, принципҳои ташкилӣ ва фаъолияти мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ, маъмурӣ, суд, ҳуқуқҳои асосӣ, озоӣ ва уҳдадорихои шаҳрвандонро муқаррар менамояд [11].

Бо Рӯзи **Конститутсияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон** табрик намоям [12].

Имсол мардуми сарбаланди тоҷик 29-солагии **Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро** дар фазои тинчиву амонӣ ва осудагӣ таҷлил менамояд [12].

Конститутсияи амалқунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 боб ва 100 модда иборат аст [12].

Конститутсияи замони соҳибистиклолӣ аз конститутсияҳои дигар, ки дар замони Шӯравӣ қабул гардида буданд, бо мӯҳтавою моҳияти худ фарқ дорад ... [12].

Конститутсияи давлати тоҷикистониён: Бо боварии том метавон гуфт, ки дар заминаи пойдевори устувор, сиёсати дурбинонаи Пешвои миллат, меҳнати ахлоқи мардуми кишвар ва меъёрҳои муқаррарнамудаи **Конститутсияи давлатии тоҷикистониён** имконияти кофӣ дифоъ аз сарзамини худ, дастовардҳои халқу миллатро доранд ... [12].

Қабули **Конститутсияи нав** дар баробари наватарин дигаргунӣҳо дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ саҳифаи нави таърихи мамлакатро боз намуд [12].

Муродифҳои истилоҳи Конститутсия:

2. Муродифҳое, ки дар шакли ибора бо ҷузъи вожаи қонун шакл гирифтаанд:

Қонуни асосӣ – иборае, ки асосан аз рӯи мазмун бо мафҳумҳои “Конститутсия” ва “Сарқонун” як буда, дар мамлакатҳое, ки чун санади ягона вучуд дорад, меъёрҳои он қувваи олии ҳуқуқӣ дорад. Дар баъзе мамлакатҳо ба монанди ҶҶО, ҶИИ ба ҷои ибораҳои Конститутсия Сар қонун ба қор бурда мешавад. Масалан, дар Ҷумҳурии Федеративии Олмон Қонуни Асосии соли 1949 бо тағйироту иловаҳо амал мекунад. Дар баъзе мамлакатҳо ҳам ибораи Конститутсия ва Қонуни Асосӣ якҷоя истифода карда мешаванд [11].

Қонуни асосӣ: Конститутсия **қонуни асосӣ**, сарқонун (ё маҷмӯи қонунҳои моҳиятан муҳим)-и давлат аст, ки нерӯи волоии ҳуқуқиро доро буда, низоми сиёсӣ ва иқтисодии онро танзим намуда, принципҳои ташкилӣ ва фаъолияти мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ, маъмурӣ, суд, ҳуқуқҳои асосӣ, озодагӣ ва ухдадорӣҳои шаҳрвандонро муқаррар менамояд [12].

Қонуни асосии Тоҷикистон: муовини якуми раиси Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон Сафарзода Шарифхон аз номи муовини Раиси Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Раиси ВМКБ Мирзонабот Алишер Худобердӣ табрик намуда изҳор дошт, ки бисту нӯҳ сол муқаддам лоиҳаи **Қонуни асосии Тоҷикистон** соҳибистиклол таҳти раҳнамоии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва

тарафдории гуруҳи соҳибэътибор, ки дар ҳайати он донишмандони соҳаҳои гуногуни илму маърифат, коршиносону фаъолони ҷомеа низ буданд, таҳияву комил гардид... [12].

Қонуни асосии зиндагии давлат ва ҷомеа: Бисту нуҳ соли амали Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон собит сохт, ки **қонуни асосии зиндагии давлат ва ҷомеаи мо** аз имтиҳонҳои ҷиддии ҳаёт гузашт ва дурустии мақсаду вазифа ва арзишҳое, ки конститутсия бо онҳо асос ёфтааст, исбот гардид [12].

Қонуни асосии мамлакат: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷумҳурии президентиро чун шакли давлатдорӣ асос ниҳода, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба сифати роҳбарии давлат ва Раиси Ҳукумат эълон дошт ва ўро ҳамчун ҳомии **Қонуни асосии мамлакат**, қонуни кишвар, кафили озодиҳои инсон ва шаҳрванд, истиклолияти миллӣ, ягонагӣ, тамомияти арзӣ эътироф кард [12].

Қонуни асосии кишвар: Боз як солгарди қабули **қонуни асосии кишварро** дар фазои сулҳу оромӣ, бунёдкорию созандагӣ, болоравии ҳисси худшиносӣ ва ҳудодоҳии ҳамватанонамон истикбол менамоем [12].

Қонуни олии кишвар: Дар матни **қонуни олии кишвар** хусусияти асосии ҷумҳурии президентӣ, аз қабилӣ таъмини ҳамкориҳои босуботи миёни ҳокимияти иҷроия ва қонунгузорӣ, сохтору рухсари асосии давлат, тақсимшаванда будани қаламрави мамлакат, давлати воҳиду ягона будани Тоҷикистон инъикос ёфтаанд ва мавқеи сазовор пайдо карданд [12].

Маҷмӯи қонунҳои моҳиятан муҳим: Конститутсия - қонуни асосӣ, сарқонун (ё **маҷмӯи қонунҳои моҳиятан муҳим**)-и давлат аст, ки нерӯи волои ҳуқуқиро доро буда, низоми сиёсӣ ва иқтисодии онро танзим намуда, принципҳои ташкилӣ ва фаъолияти мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ, маъмурӣ, суд, ҳуқуқҳои асосӣ, озодӣ ва уҳдадорӣҳои шаҳрвандонро муқаррар менамояд [12].

Қонуни сарнавиштсози давлат: Сарлавҳаи мақолаи Вафодорова Азизмо, директори МТМУ №25-и ноҳияи Шугнон [12].

Сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон : Калимаи **Сарқонун** дар соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ нав буда, маънои Конститутсияро дорад. Ҳангоми муҳокимаи лоиҳаи Конститутсияи нави Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 1994) калимаи **Сарқонун** ҳамчун ивазкунандаи

калимаи Конституция ва муроди он дар матни тоҷикӣ истифода карда шудааст [11].

Рӯйдои бузурги тақдирсоз: Он (Конституция) ҳамчун **рӯйдои бузурги тақдирсоз** барои гузариш ба марҳилаи нави рушди ҷомеаи кишвар ҳамчун раҳнамо хизмат намуд [12].

3. Муродифхое, ки бо вожаи санад дар шакли ибораҳои дучуза, сечуза ва чорчуза сохта шудаанд:

Мухимтарин ва асостарин санади давлатӣ: ...таҷлили солгарди Конституция - **муҳимтарин ва асостарин санади давлатӣ** аҳамияти муҳими сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавию фарҳангӣ дорад [12].

Санади муҳими давлатдорӣ: Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бобати арҷгузорӣ ба ин **Санади муҳими давлатдорӣ** қайд намуд, ки “Конституция пеш аз ҳама ба омили муҳимтарини кафолати устувории ҳаёти сиёсии табиқӣ ёфт...” [12].

Санадҳои беҳтарини ҷаҳонӣ: Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва ҷанбаи демократӣ яке аз **санадҳои беҳтарини ҷаҳонӣ** эътироф гардида, ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон дар он диққати махсус дода шудааст [12].

Санади бунёдиву созанда: Конституция ҳамчун санади бунёдиву созандае гардид, ки имрӯз дар асоси он ҳар як шаҳрванди мамлакат ҳуқуқҳои қонунии ҳудудӣ мешиносад ва аз онҳо баҳравард мешавад [12].

Санади танзимгарои ҳаёти ҷомеа: ... мо бояд эҳтиромнамудани ин **Санади танзимгарои ҳаёти ҷомеа** омӯзем, аз имкониятҳои он ҳар чӣ бештар истифода барем ва дар ниҳояти қор ба он муваффақ шавем, ки риояи ҳатмии он барои шаҳрванди мамлакат ҳам фарзу ҳам суннат гардид [12].

Санади олий: Мардуми тоҷик бо майлу иродаи худ бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ 29 сол муқаддам нахустин Конституцияи Тоҷикистони соҳибистиклолро қабул намуд ва тавассути ин **санади олий** ба ҷомеаи ҷаҳонӣ бо сарбаландӣ собит сохт... [12].

Санади муҳими тақдирсоз: Конституцияи **санади муҳими тақдирсоз** дар ҳаёти шаҳрванди ҳар давлат буда, муносибатҳои ҳуқуқии байни шаҳрванд, сохторҳои давлатӣ ва ҷамъиятиро танзим мекунад [12].

Санади сарнавиштсоз: 29 сол муқаддам, 6-уми ноябри соли 1994 дар Тоҷикистон тавассути раӢйпурсии умумихалқӣ **санади сарнавиштсоз** - Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид... [12].

Санади сарнавиштсоз: Қабули ин **санади сарнавиштсоз** барои Тоҷикистон аҳмияти муайянкунандаи таърихи дорад [12].

Санади сарнавиштсоз: Аҳмияти муҳими таърихии Конститутсия, пеш аз ҳама, дар он ифода мегардад, ки ин **санади сарнавиштсоз** барои таъмини сулҳу субот ва ваҳдати миллӣ замина гузошт ва омили асосии кафолати устувории ҳаёти сиёсии ҷомеаи Тоҷикистон гардид [12].

Санади сарнавиштсоз: Ин **санади сарнавиштсоз** имкон фароҳам овард, ки дар таҳкими минбаъдаи дастовардҳои истиқлолият, мустаҳкам гардонидани рукнҳои давлатдорӣ, ваҳдату суботи ҷомеа, бунёди ҷомеаи воқеан шаҳрвандӣ, рушди иқтисодиву фарҳангӣ, болоравии обрӯву нуфузи Тоҷикистон дар арсаи байналмиллалӣ қадамҳои боз ҳам устувор гузошта шаванд [12].

Санади сарнавиштсози кишвари соҳибистиклол: Тамоми мардуми шарифи Бадахшон ва дар симои онҳо кулли ҳамватанони азизро бо ифтихори ҷашни **Санади сарнавиштсози кишвари соҳибистиклоламон** - Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон табрик гуфта... [12].

Санади таърихиву сиёсӣ: Бо қабули ин **санади таърихиву сиёсӣ** бори дигар ба ҷаҳониён собит намудем, ки миллати тоҷик воқеан тамаддунофар, соҳибдавлат ва таърихӣ мебошад [12].

Санади олии ҳуқуқӣ: Конститутсияи ҳамчун **санади олии ҳуқуқӣ** гуногуннамудии моликиятро кафолат медиҳад... [12].

Санади муҳими таърихӣ: Дар ин **санади муҳими таърихӣ** ҳифзи соҳибхитиёрию истиқлолият, тамомияти арзии кишвар вазифаи асосии давлат эълон гардида, дар ин радиф баҳри ҳимояи арзишҳои конститутсионӣ ва таъсиси давлати навини тоҷикон тағйирнопазир будани шакли идораи мамлакат, раванди демокративу ҳуқуқбунёд ва дунявию иҷтимоӣ доштани давлат аз мақсадҳои асосии Конститутсия ҳисобида шуд [12].

Санади вало ва олии мамлакат: Конститутсияи чун **санади вало ва олии мамлакат** дар ҳаёти сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоии зиндагии мардум нақши асосӣ дорад [12].

Санади муқаддас: Ин санади муқаддас истиқлолияти давлатии тоҷиконро ба расмӣ дароварда, заминаҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ, самтҳои асосии таҳкиму пешрафти ояндаи онро мутобиқи меъёрҳои эътирофшудаи замони муосир муайян сохт [12].

Санади муқаддас: Ин санади муқаддас, яъне Конститутсияи воқеан ҳам ифодагари идораи халқии Тоҷикистон аст, зеро халқ дар муҳокимаи он ба пешниҳоди дархостҳои судманд ғайилона ширкат кард ва онро бо ақсарияти мутлақӣ раъӣ худ қабул намуд [12].

Санадҳои муҳиму тақдирсоз - Ҳар гоҳе ки ба саҳифаҳои заррини таърихи навини давлатдорӣ миллии тоҷикон назар меафканем, санадҳои муҳиму тақдирсозе пеш аз назар ҷилвагар мешаванд, ки моёи ифтихору сарфарозианд, аз ҷумла, санаи 6-уми ноябри соли 1994 [12].

4. Муқаддас, ки бо вожаи ҳуҷҷат дар шакли ибораҳо ба вуҷуд омадаанд.

Ҳуҷҷати муҳим - Қабули ин ҳуҷҷати муҳим дар таърихи давлатдорӣ Тоҷикистони навин рӯйдоди бузургу тақдирсоз гардид [12].

Ҳуҷҷати тақдирсоз: Имрӯз мардуми шарифи тоҷик дар остонаи ҷашни боз як санаи сарнавиштсози таърихӣ, 29-умин солгарди қабули ҳуҷҷати тақдирсоз - Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад [12].

Ҳуҷҷати сиёсӣ ва санади ҳуқуқӣ - Конститутсия ҳамчун ҳуҷҷати сиёсӣ ва санади ҳуқуқӣ муҳимтарин арзишҳои бунёди ҷомеа баҳри ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои инсон, ҷомеа ва давлатро инъикос намуда, хусусиятҳои хоси давлатдорӣ Тоҷикистонро ҳамчун давлати соҳибхӯш, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона арзёбӣ менамояд [12].

Ҳуҷҷати созиши иҷтимоӣ - Аз нуқтаи назар, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар воқеъ ҳуҷҷати созиши иҷтимоӣ ва заминаи ҳуқуқи таъмини сулҳи тоҷикон гардид [12].

5. Шиносномаи ҳастии миллат: Дар охири конференсияи намоёндаи дин ва дигар олимони соҳаи ҳуқуқшиносӣ ҷамъиятшиносон оид ба Конститутсия ҳамчун шиносномаи ҳастии миллат баромад намуданд [12].

6. Шаҳсутун ва шиносномаи давлат: Конститутсияи шаҳсутун ва шиносномаи давлат, санади тақдирсоз ва таъйинкунандаи сарнавишти ҳар халқу миллат мебошад [12].

7. Бахтномаи миллат: Мардуми тамаддунофару кавииродаи Тоҷикистон дар асоси ин **бахтномаи миллат**, яъне Конститутсияи қору зиндагӣ намуда, баҳри расидан ба орзуву омоле, ки бо меъёрҳои он таҷассум мегардад, талош доранд [12].

8. Оинаи адолат: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон **оинаи адолат** ҳам мебошад [12].

Ҳамин тариқ, муродифҳо яке аз унсурҳои матнҳои сиёсӣ мебошанд, ки таъсири экспрессивии матнро тақвият мебахшанд. Муродифҳо аз воҳидҳои лексикӣ забон таркиб ёфта, калимаҳои умумистеъмолии адабӣ ва истилоҳоти ҳоси ҳуқуқӣ ва сиёсиро дар бар мегиранд. Дар баробари ин муродифҳо аз ибораҳои маҷозӣ низ таркиб меёбанд ва мазмуни экспрессивии матни таълимотиро муъҷазу хонданибоб карда, ба хонанда таъсир мерасонанд.

Дар шароити кунунӣ лексикаи ҷамъиятӣ-сиёсии забони тоҷикӣ воқеияти нави иҷтимоиро ифода намуда, тавассути иқтибоси истилоҳот, қолабсозӣ (калкасозӣ) ва дар заминаи қоидаҳои калимасозии забони тоҷикӣ вожаҳои нав сохта мешаванд.

Китобнома:

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. - М.: Советская энциклопедия, 1966. - 519 с.

2. Бағана, Ж. Калька и заимствование как результат иноязычного влияния / Ж. Бағана // Вестник Российского университета дружбы народов. - М.: Лингвистика. - 2007. - 1(9). - С.5-10.

3. Бағана, Ж. Контактная лингвистика. Взаимодействие языков и билингвизм / Ж. Бағана, Е.В. Хапилина. - М.: Наука, 2010. - 128 с.

4. Баранов, О.С. Идеографический словарь русского языка / О.С. Баранов. - М.: ЭТС, 1995. - 820 с.

5. Березин, Ф.П., Головин Б.Н. Общее языкознание / Ф.П. Березин, Б.Н. Головин. - М.: Просвещение, 1979. - 416 с.

6. Володарская, Э.Ф. Заимствование как отражение русско-английских контактов / Э.Ф. Володарская // Вопросы языкознания. - 2002. - № 4. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://issuesinlinguistics.ru/pubfiles/2002—4_96—118.pdf.

7. Гак, В.Г. Языковые преобразования / В.Г. Гак. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. - 768 с.

8. Горбов, А.А. Механизм семантического калькирования и его роль в восполнении дефектных парадигм числа абстрактных существительных в современном русском языке / А.А. Горбов // Вестник СП(б)ГУ. Сер. 9. Вып. 2. - 2015. - С.96–104.

9. Григорьев, С.И. Смена научных картин мира и социология / С.И. Григорьев // Социологические исследования. - 2000. - № 9. - С. 13-22.

10. Гумбольдт, В. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития / В.О. Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. - М.:Прогресс, 1984. - 323 с.

11. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи конститутсионӣ ва ҳуқуқи маъмурӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2013. - 600 с.

12. Рӯзнамаи “Бадахшон”. - 2023. - 08.11. - №46.

УДК: 891.592.09Ф

МИФОНИМҲО ДАР ОСОРИ ФОЛКЛОРИИ МАРДУМИ БАДАХШОН

Абодуллоева С.²

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

Мақола ба таҳқиқи мифонимҳои афсонаҳо ва ривоятҳои мардуми Бадахшон бахшида шуда, дар он роҳҳои корбурди ин элементҳои забонӣ, ҳамчун воситаи алоқамандкунандаи маъно ва сохтор дар ин жанри адабӣ, мавриди омӯзиши қарор гирифтаанд. Маълум гардид, ки мифонимҳо принципи муайяни истифодабарӣ дар матни афсона ва ривоят дошта, аз рӯйи онҳо намуди афсонаҳо, бахусус афсонаҳо ва ривоятҳои сеҳромез муайян гардидаанд. Онимҳои мифонимӣ дар афсонаву ривоятҳои сеҳромези мардуми Бадахшон: аўдал, аждаар (аждаҳо), алмасте (албастӣ), дев (дев), жиндург ё жиндурв (ак), вуйд (чинси мардона) ва вайд (чинси занона), паре, азозил, шайтон, ландаҳур, симург, Қоф ва ғайра муайян гардидаанд, ки дар баробари принципи номинативӣ ин онимҳо принципи тавсифиро низ иҷро мекунанд. Ҳар як мифоним гояҳои мухталифи гӯяндаро ифода намуда, ҳангоми нақли афсона бо иштироки мифоними муайян аз тарафи гӯянда, мавқеи хоси истифодабарии он ба инобат гирифта мешаванд.

Калидвожаҳо: мифонимҳо, вазифаи номинативӣ, вазифаи экспрессивӣ, вазифаи коннотативӣ, элементҳои забонӣ, алоқамандии маъноӣ ва сохторӣ, ономастикаи таҳаюлотӣ, зоонимҳои мифонимӣ, гояҳои нӯшидаи гӯяндаи афсона.

²**Абодуллоева Сафина Юсуповна** – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Нишони: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Иҷубов, 152. Тел.: (+992)935342621; e-mail: safinaabodulloeva77@bk.ru.

Абодуллоева Сафина Юсуповна – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Хорогского государственного университета им. М. Назаршоева. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. Идзубова, 152. Тел.: (+992)935342621; e-mail: safinaabodulloeva77@bk.ru.

Abodulloeva Safina Usupovna – Doctor of philology sciences, professor at Tajik language department of Khorog State University named after M. Nazarshoev. Address: GBAO, Khorog, st. Ijubov, 152. Tel.: (+992)935342621; e-mail: safinaabodulloeva77@bk.ru.

Применение мифонимов в фольклоре (на примере сказок и легенд Бадахшана)

Статья посвящена исследованию мифонимов сказок и легенд жителей Бадахшана, где исследуются способы использования этих языковых элементов как средств передачи смысла и структуры в этом литературном жанре. Выяснилось, что мифонимы имеют определённый принцип использования в тексте мифов и легенд, и по ним выделяются виды сказок, в том числе мистические сказки и легенды. Основными мифонимическими именами в мистических сказках и легендах жителей Бадахшана являются: аудал (дракон), алмасте (албасти), д(δ)ew (демон), жиндург или жиндурв(ак), вуйд (мужской пол) и вайд (женский пол), вери, азазил, сатана, ландахур, симург, гора Каф и др. Каждый мифоним выражает разные идеи сказителя с участием определённого мифонима, учитывая определённую позицию их использования.

Ключевые слова: мифонимы, номинативная функция, экспрессивная функция, коннотативная функция, языковые элементы, смысловая и структурная связь, фантастическая ономастика, мифонимические зоонимы, скрытые идеи рассказчика сказок.

The use of mythonyms in folklore (based on fairy tales and legends of Badakhshan)

The article is devoted to the study of mythonyms of fairy tales and legends of the Badakhshan people, which explores the ways of using these linguistic elements as the means of conveying meaning and structure in this literary genre. It turned out that mythonyms have a certain principle of using myths and legends in the text according to which the types of myths are distinguished to – fabled tales and legends. The main mythonymic names in fabled tales and legends of the Badakhshan people are: аудал (dragon), almaste (albasti), d(δ)ew (demon), jindurg or jindurv(ak), vuyd (male) and vayd (female), pare, azazil, satan, landakhur, simurg, mount Kauf, etc. Each mythonym expresses the different ideas of the speaker, and by telling the fairy tale the speaker is involving a certain mythonym taking into account its own use position.

Key words: mythonyms, nominative function, expressive function, connotative function, linguistic elements, semantic and structural connection, fantastic onomastics, mythonymic zoonyms, hidden ideas of the storyteller of fairy tales.

Ифодаи номҳои асотири дар баробари номҳои воқеӣ дар забонҳои гуногуни дунё роиҷ буда, номҳои воқеӣ барои ифодаи шахсиятҳои воқеӣ, таърихӣ, динӣ корбаст мешаванд ва номҳои мифологӣ бештар характеристикаи сеҳромездоранд. Дар ҳаёти ҳар як халқу миллат дар баробари ҳаёти воқеӣ диққати зиёдро тарафи

сеҳромези он низ ҷалб менамояд, ки тавассути образҳои сеҳромезу асотири ҷилоҳои таассуроти инсонӣ ифода меёбанд. Аз даврони қадим муборизаи ду қувваи бузург: қувваи некиву бадӣ доимо тасвир ёфтаанд, ки қувваҳои сеҳромез, образҳои мифологӣ дониста шудаанд. Баъзан номҳои мифологӣ эҷодиёти даҳанакии халқҳои гуногун монанд мебошад, ки ин ба умумияти таассуроти инсонӣ ишора мекунад. Дар осори фолклории мардуми Бадахшон низ ифодаи мифонимҳо зиёд ба назар мерасанд, ки тавассути онҳо хусусияти милли-фарҳангӣ, фаҳмишҳои миллии онҳо ифода гардида, бештари мифонимҳоро номҳои дорои характеристикаи манфӣ ташкил медиҳанд. Ба ин гурӯҳи онимҳо д(дев), аӯдал, жиндурв, алмасте, паре, вуйд, вайд ва ғайраҳо дохил мешаванд, ки ҳар якашон намуди зоҳирии хоси худро дошта, инчунин характери зараррасони худро дорост.

Эҷодиёти даҳанакии халқи мардуми Бадахшон дорои жанрҳои гуногуни фолклорӣ мебошанд, ки ифодаи мифонимҳо бештар дар ривоятҳо ва афсонаҳо ба назар мерасад, ки аз давраҳои қадим дар байни мардум роиҷ будаанд. Ифодаи мифонимҳо дар афсонаҳо ва ривоятҳои сеҳромез, ки дар мундариҷаашон амалҳои гуногуни сеҳру ҷоду, ғайриоддӣ, ифодаи муҳолиғанок ба назар мерасад, табиист. Образҳои онимҳои д(дев), аӯдал, жиндурв, алмасте, паре, вуйд, вайд, ки мафҳуми умумии «бало»-ро низ номбар мекунанд, аз махлуқоте ҳастанд, ки ба мавҷудияти онҳо дар қадим ва баъзеҳо дар замони мо ҳам боварӣ дошта, аз хусуси зарару нафъи онҳо афсонаву ривоятҳоро нақл мекунанд. *Дар така ба гуфтаҳои болоӣ, таҳлили мифонимҳо дар мақолаи мазкур дар асоси ривояту афсонаҳои мардуми Бадахшон сурат меёбад:*

Жиндурвак – персонажи манфӣ буда, дар ривояту афсонаҳо монанди дев ва девбарзангӣ амал намуда, бо баъзе хусусиятҳояш аз онҳо фарқ мекунад [13, 7]: ...икӯнди йам подҳобачā чӯхти-ди йи жиндӯрвак ас wi малā нахтуйд ху, ми подҳобачā-йи винт. бāди рӯнт wi-тир ат йам подҳобачā мис сипойгари чӯд шамшери тижд ху ди-доди wi фарқи сар-ард, йу жиндурвак ӯу булак (Афсонаи «Оуӣи сафедак») [15, 97] /...ва ногаҳон аз даруни хона жиндурвак баромада, ба шоҳзода ҳамла намуд. Шоҳзода ҳам фурсатро аз даст навода, шамшерро аз наём кашида, чунон бар фарқи сари жиндурвак зад, ки он ду булак шуд.

Аждаҳо – номи яке аз махлуқҳои азимҷуссаи ваҳмангези афсонавию асотирий, ки дар даврони модаршохӣ ҳамчун тотем мавриди

парастиш қарор гирифтааст [9, 97]. Дар аксари афсонаву ривоятҳо аждаҳор ҷонвари се сарае тасвир карда шудааст, ки дар ҳавзу дарёҳо зиндагӣ карда, касе ба ӯ наздик шудааст, ӯро фурӯ бурдааст: *Йодд ригӯв кал-тӣр-йи-ди йи аудал гал пӯнд- тӣр барбанд. Йу ху бел вам-ти авола кихт. Йа аудал сӯд ду канд ху вохт. Йа бел-ти вам зезд ху дид тӓх-анд сич, йи вибед-га кафит. вам бел ҷой йи-ҷат йу вам аудал хӯн вам тах-ард ца тӯйч гал-ағ мис дивест* (Афсонаи «Хучаи Хизр ва Аждаҳор») [13, 493] / Наздикии шаршара омада, мебинад, ки аждаҳор сари роҳаш истодааст. Ба аждаҳор ҳамла оварда, белашро ба тарафи вай мепартояд. Бел ба аждаҳор расида, вайро ду тақсим мекунад.

Дев – аз чинси мард мӯйҳои дарози парешон ва пистонҳои калон-калони ба пушт партофта тасвир шуда, одатан, ба модар ва тифли навзод зарар мерасондааст. Мифоними дев бо “*deus*”- и лотинӣ ва “*zeus*”-и Юнони қадим иртиботи этимологӣ дошта [15, 83], он ба гурӯҳи персонажҳои демонологӣ дохил мешавад. Тасвири мифоними Дев дар эҷодиёти даҳанакии халқ ба таври гуногун сурат ёфта, дар баъзе ҷойҳо он хокистаранг, дар баъзе ҷойҳо ҳамчун Деви сафед низ ёдрас мешавад: *вай Лӓ’лишӓ лувч: эй му вӯрч инча-ат ваз сам падам. йи чиз вӓм хӓр-ам. сифӓч падам хо ви бу-ти-йи йи ҷуд вунч. индӓч арам Дев. йав асалӓмӓлек ху тар зибӓ-йағ зибуч хо тӯйч. вум Дев-ӓв вӯвд пуц. йв лувч: вай мӓд, ар ҷӓй ца арав инд, хо зибуд ху тӯйд* (Афсонаи “Лӓлишӓ-йат Лӓли Райҳон). [13, 78] / Лаълишоҳ гуфт: – Аспамро дошта ин ҷо мунтазир шав, ман болои теппа баромада бинам, шояд ягон чизи хӯрданӣ пайдо кунам. Лаълишоҳ болои теппа баромад ва хонаеро дид. Дар даруни хона Деве менишаст. Вай салом гуфту пуштнокӣ баромада гурехт. Дев ҳафт писар дошт. - Ой модарҷон, ким-касе ба хона даромаду боз гурехта рафт (тарҷума).

Паре(ӣ) – яке аз чинсҳо, образҳои демонологии халқҳои Эрони қадим, ки тибқи тасаввуроти мардум он рамзи покӣ ва зебӣ буда, бонии охувон аст. Образи парӣ яке аз образҳои маъмули фолклорӣ ва адабиёти хаттӣ ба шумор меравад, он метавонад бо аҳду шартҳои худ бо инсон оилаи ягонро барқарор кунад, вале агар баъди оиладорӣ аз ҷониби шавҳар ранҷе бинаду аҳдшиканӣ шавад, он кас худ дучори ранҷу осеб мегардад: *йӓ ди мӓнд к-ар ум тер чодар йид пари, дум ном Мӓхпари йид дай на-вирайт. йид мис мӯйкандӓят рӯйкандӓ муф май ху пуц рухсат ӯд* (Афсонаи “Мопари-йат Шохзодалал”) [13, 137] / Азбаски шохзода даруни чодари

сиёҳ буд, Парӣ ўро наёфт. Номи парӣ Моҳпарӣ буд, ки ўро наёфт. Муйкандаву рӯйканда писарашро ҷавоб дод (тарҷума).

Алмастӣ – ҳамчун зани бадвоҳимаест, бо мӯйҳои парешони дароз, ки бештари вақт ба занони ҳомиладор ва кӯдакҳояшон таъсир мерасонад. Яке аз намояндагони соири қувваҳои наҳс алмастӣ дар нақлу ривоятҳо, аз ҷумла дар афсонаҳои сеҳромези мардуми Бадахшон рамзи бадбахтию харобӣ нишон дода шудааст. Ифодаи мифоними албасти дар забонҳои гуногун ба таври гуногун сурат меёбад: *ведьма*–дар забони русӣ, *огоҳкунанда*, *Уммуссибиён* – дар забони арабӣ, *модари ҷамъи девон* ва *париён* [9, 74]: *Wi уин-анд сӯд пуҷ-ат, алмасти йодд ху вам дил-ат ҷигār-ат вам пуҷ-анд нихфент ху дӣд ҷимӯнд-анд ху йест ар нӯндлав* (Афсонаи “Гулҳаят алмасти”) [13, 518] / *Аз занаш писар таваллуд мешавад, алмастӣ омада дилу ҷигари зан ва писарашро канда гирифта, дар сабад андохта, лаби дарё мебарад* (тарҷума).

Вӯйд//вайд//войд – қувваи сеҳронокест, ки ба ҳама чиз мубаддал мешавад (ба гурба, ҳатто латта ҳам) ва ба одамони шарикӣ махсус пайдо мекунад. Олим Шакармамадов Вуйдро чунин шарҳ додааст: “Вуйд, Войд – аз ҷинсҳои ғайритабӣ ёдовар мешавад, ки гӯё ба одамони алоҳида ёр гашта, дар бисёр қорҳои рӯзгор ба онҳо кӯмак мерасонад [13, 498]. Ифодаи мифоними мазкур дар афсонаҳо чунин сурат меёбад: *Йу фамчи к-ид қор вам войдак-анд. Йу вижафҷт, йодд пи ви хой, йа войдак-а вам йах сина гал тар сеҳ кабоб кихт. Йу ди вӣнт, хуб х’йд, кихт вам гул, ши сина ас вам парҷӣвд, лӯвҷи: “Уз турд кабоб кинум.” Хуб ситепт ху вам сина, вам рӯзан дарав тӣд сӯд, бад вам войдак дарав азоб сӯд. ви-ти ви қар на-тист, вам сина зезд ху дӣд жӣр-пӣц-ти, йа сӯд санги килӯх* (Афсонаи «Худодод-ат войдак») [13, 541] / *Ӯ пай бурдааст, ки ин қори ҳамон войдак аст. Бармегардад, меояд ба ҳамворӣ, мебинад хоҳари ҳамон войдак синаи ҷондорро дар сӯх бирён мекунад. Ӯ (Худодод) инро дида, хеле дуо хонд, вайро гул қард. Синаро аз вай гирифта, пинҳон мекунад, равшанаш ҷакидан мегирад. Ба азоб додани войдак гуфтааст: “Ман акнун барои ту пухтани кабобро нишон медиҳам.” Ӯ синаро хуб бирён шурӯъ мекунад. Бо ин ғзабаш паст нашуда, ҳамон сина (синаи гӯсфанд)-ро гирифта рӯи санг мезанад, вай ба санг табдил меёбад* (тарҷума).

Ландахур – аз симоҳои маъмули асотири. Ашхоси ниҳоят азимпайкаро «ландахур» низ мегӯянд: Ландахур гӯё аз соҳили ҷапи

дарёи Панҷ қасди ҷони Хӯҷаи Хизр карда, санги калонеро фалахмон ба сӯи ӯ ҳаво медиҳад. Он санг ба Хӯҷаи Хизр намерасад ва ӯ дар навбати худ бо белча хокро гирифта, болои Ландаҳур мепартояд ва дар ҷое, ки Ландаҳур истода буд, он белчаи хок аз болояш ба теппаи сангин табдил ёфтааст (Ривояти «Ландаҳур ва Хучаи Хизр») [13, 124].

Кампири айёра, ачуза – нақши маъмули фолклори мардуми Бадахшон мебошад, ки амалиёташ ҳама вақт ба муқобили қаҳрамонони асосӣ равона гардидааст [9, 109].

Кампири айёра бо номҳои кампири Зол, Ачузакамбир – ачуза (баба) Яга, *ҳинзум* ва дар фолклори Бадахшон бештар бо номи кампири булфанд низ машҳур аст: *йид ме9 лувд душанбе, кāl афтā, кālзинёд. потхо разен лувд, ху кāl зинод-ат хинзум лувд гāхт тар дим. лувд: а набес мӯ-р мис ар дӣ далқан ҳаҷ қаш кин* (Афсонаи “Арāй йах”) [14, 169] / Вай сар шусту ачузаро ҳам ҳаваси саршӯй омад ва гуфт: – Набераҷон, барои саршӯии ман ҳам дар кӯза об гарм кун! Шохдӯхтар ҳам як кӯза обро ҷӯшонда, ба ачуза доду гуфт, ки обро гарм кардам (тарҷума).

Азроил – номи фаришта аст. Чун гирандаи рӯҳи инсонҳо, малакулмавт, қабзагари ҷон ва ё фариштаи марг шинохта мешавад: *Худой, йам қу ҷӣз қудрат тунд вуд. йид гидā ди нӯстӣни тӣҷсд ар ху тор ху, ху кāl-и ар рӯз чу хо лӯди: Изроил-ан ҷа лӯд ик вуз-ум вуд, ата тунд ту ҷӣни лап судҷ, вуз йос-ум пеши малоикā ту агар тунд гуно кām вед, ту-ат ту ӯин-та озод-ум, ага нā ту ҷон-та сад қавс кин-ум. йид-ат ди ӯин ас хоҷ лаузā кин-ен* (Ривояти “Йатймак”) [14, 149] / Худоё, ин ҷӣ гап, аз қудратат гардам. – Ятимак пӯстинро ба сараш кашиду сарашро аз равзан ба дарун дароварда гуфт, ки ман Азроилам. Омадам, то ки ҷонатро гирифта, туро пеши малоикаҳо барам. Агар гуноҳат кам бошад, тую занатро боз ба хонаат меорам (тарҷума).

Азозил – аз аввалин малоикест, ки сачдаи Худовандро ба ҷо меовард. Гӯё замоне аз боиси ғурури аз Одам бартарӣ дониستاني худ ва ба сабаби беитоатӣ ба Парвардигор аз мақоми улёи ҷаннат ба замин ронда шуд, ба номи Иблис, Шайтон маъруф гашт: *Ик-кид ворҷ гӯйо тиро аз одам вуҷ. Дад Шайтон йач лувҷ-ди ик-кид одам ман сохта ҷа савд, сабо-ти та тӣр сивор савд. Йид ворҷ дод аз дӣ ҷисм дастак* (Ривояти «Олам-ат Одам пибо сит» – Пайдоиши оламу Одам) [13, 4] / Гӯё пеш аз одам асп мавҷуд буд. Шайтон омада гуфт: «Одаме,

ки нав сохта шуд, пагоҳ туро савор хоҳад шуд». Асп аз ҷисм гурехт (тарҷума).

Ҷабраил – номи яке аз чаҳор ғариштаест, ки мувофиқи таълимоти динӣ гӯё аз Худованд барои пайғамбарону набиён хабар меовард: *Ҷабраил сӯд ху аз wev пехст.wad лӯвен: «Ӯид укм маш-ард аз Худой вуд .* (Ривояти «Чиз ҷат-ен Одам-ан аз ҷаннат зивост» – Чаро Одамро аз ҷаннат ронданд) [13, 102] / Ҷабраил рафта онҳоро пурсид. Дарбонҳо гуфтанд: «Ин ҳукм барои мо аз Худо буд» (тарҷума).

Бояд қайд кард, ки дар баробари мифонимҳои номбар кардашуда, дар афсонаҳои сеҳромези мардуми Бадахшон образи зооними мифологии Симуриғ низ зиёд қорбасти мешавад, ки Симуриғ – номи мурғи асрорангез ва пуррамзу розест, ки дар асотир, ривоят, қисса ва афсонаю дostonҳои ҳамосии мардуми эронитабор ва умуман, мардуми Шарқ таҷассум ёфтааст, ки дар қаторкӯҳҳои Эльбрус иқомат мекунад. Номи дигари мифоними Симуриғ мурғи Анқост, паррандаест, ки дар кунҷи замин дар кӯҳи Қоф сукунат дорад [16, 460-470.]. Симуриғ дар фолклори мардуми Бадахшон дар ҳамин шакл истифода шуда, он бештар дар шакли таркибии “Симуриғи айёр” ёдрас мешавад: *пайи сой-ум дус-ик ас ху дод, Симуриғи айор ас мунӣ ап дод патавди ху балагон пиро, ту-т хабардор сут мун ҷон-ат сикӯхт. хурн гайт тар wi лувд: йа тӣ амро вал ҷа ном вуд?* (Афсонаи “Шозодасуроб”) [13, 74] / Хостам, ки дар тағи сояи санги қалон паноҳ барам, вале Симуриғи айёр омада, маро гирифт ба лонааш бурда, пеши бачагонаш партофт ва ту ба ҷонам сабаб шудӣ маро аз мурдан наҷот додӣ.

Қоф – номи кӯҳи машҳури мифологияи Эрон дар космологияи исломии асрҳои миёна. Тибқи маълумоти космографияи мусулмонии асрҳои миёна номи силсилакӯҳҳоест, ки дар кунҷи замин воқеъ буд. Аз нуқтаи назари динӣ-мистикӣ маънои Қоф «аз маҳдудият озод шудан»-ро дорад: *йи сарай-ат йӣ сут ху пеҷ зинед-ат, пари вай ас Куйи Қоф-ти вунт хо, сат вай-ти ошиқ. йӣ азам йат вай пеҷ-и сент вай мис ум вунт хо сут вум-ти ошиқ. дарди ишанд Ӯӯд* (Афсонаи “Мопари-йат Шохзодалал») [13, 138] / Як субҳидам Шохзодалаъл барои шустани дасту рӯй берун баромад. Парие аз Кӯҳи Қоф ўро дида, ошиқи вай шуд. Парӣ пеши Шохзодалаъл фурумад ва вақте ки вай париро дид, низ дил аз даст дод (тарҷума).

Ҳамин тариқ, қорбурди мифонимҳо дар матни афсонаҳо ва ривоятҳои мардуми Бадахшон зиёд ба назар расида, ҳар як вожаи

мифонимӣ вазифаи хос дорад. Дар баробари хусусияти номинативӣ, тавассути онҳо хусусиятҳои экспрессивӣ, услубӣ, ифодаи меъёрҳои ахлоқии мусбivu манфӣ ифода мегардад. Мақсадҳои ғоявии гӯяндагонӣ ривояту афсонаҳо ҳангоми истифодаи мифонимҳо дар афсонаву ривоятҳои нақлкардашуда таассуроти онҳоро дарҷ намуда, дар бештар хусусиятҳои коннотатсионии онимҳо ифода мегардад. Чунончӣ: Мифоними парӣ ифодакунандаи рӯҳи пок ва некӯкор ва минҷумла зараррасон ҷиҳати муҳаббат доштан ба инсон (дар сурати дил бастан ба инсон то нафаси вопасини умр содиқ ва вафодор мемонад); мифоними алмастӣ – рамзи рӯҳи бад; мифоними дев–тимсоли махлуқи бераҳм, подшоҳону ҳокимони давраи қадим, ки бо роҳи зурӣ ба мақсадҳои нопоки худ ноил мегардиданд; аждаҳо – рамзи бадбахтиву харобӣ ва торикиву нокомиҳо; жиндурвак – қувваи наҳс, ки ба марг маҳкум шудааст, соири қувваҳои демонологӣ; кампири айёра – образи мифологӣ муҳолифи образи кампири накӯкор, дар муқобилият бо он рамзи “муборизаи доимии қувваи бадӣ ва некӣ”; Симург – мифоними хайрхоҳ нисбат ба инсон. Аз таҳлили пурраи мифонимҳои афсонаҳои сеҳромези Бадахшон маълум мегардад, ки бештари онҳо таҷассумгари образи манфӣ буда, ба воситаи онҳо ғояҳои бадӣ ва нопокӣ, ваҳшонияту бераҳмии ҷамъият ифода мегарданд.

Китобнома:

1. Амонов, Р. Афсонаҳои халқи тоҷик / Р. Амонов. – Душанбе: Ориёно, 2001. – 375 с.
2. Давлатбеков, Н. Доисламские верования населения Западного Памира (по материалам русских исследователей) / Н. Давлатбеков. – Душанбе: Ориёно, 1995. – 76 с.
3. Ӯҳақӣ Муҳаммад Ҷаъфар. Фарҳанги асотири ва интишороти дoston дар адабиёти форсӣ / Муҳаммад Ҷаъфар Ӯҳақӣ. – Техрон: Суруш, 1375 х. – 596 с.
4. Климович, Л.И. Қуръон, пайдоиш ва асотири он / Л.И. Климович. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 239 с.
5. Қасас-ул-анбиё. – Душанбе: Ориёно, 1991. – 398 с.
6. Қурбонхонова, Н. Асотири ва ривоятҳо (Дар бораи ҳайвоноту паррандагон) / Н. Қурбонхонова. – Душанбе: Нодир, 2003. – 39 с.

7. Раҳмонӣ, Р. Шавғот (Афсонаҳои форсӣ ва маҳорати як афсонапардозӣ эронӣ) / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе, 1996. – 180 с.

8. Раҳмонӣ, Р. Афсона ва жанрҳои дигари насри шиғоҳӣ (Дастури таълимӣ) / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Пажӯҳишқадаи мардумшиносӣ, 1999. – 102 с.

9. Ризвоншоева Г. Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон (таҳқиқи гоӣ ва образ). / Г. Ризвоншоева. – Душанбе: Дониш, 2011. – 256 с.

10. Романовская, Е.Е. «Тошбек и Гул-Курбон» (Памирская народная сказка / Е.Е. Романовская // Советская музыка. - 1937. - №7. – С. 45-67.

11. Стеблин-Каменский, И.М. Сказки народов Памира / И.М. Стеблин-Каменский, А.Л.Грюнберг. – М.: Наука, 1976. – 535 с.

12. Худой Шарифов. Маъно ва мафҳуми афсона дар адабиёти асрҳои миёна / Шарифов Худой // Масъалаҳои фолклори кишварҳои форсзабон. – Душанбе, 1998. – С.16-21.

13. Шакармамадов, Н. Фолклори Помир (асотир, ривоят ва нақлҳо) / Н. Шакармамадов. Ҷ.2. – Душанбе: Империял-групп, 2005. - 175 с.

14. Ризвоншоева, Г. Фолклори Помир. *Афсонаҳои ҳаётӣ-маишӣ мардуми Бадахшон*. Ҷ.3. / Г. Ризвоншоева. – Душанбе: Дониш, 2012. – 507 с.

15. Шакармамадов, Н. Фолклори Помир. Ҷ.4. Остонҳо – осори таърих ва фарҳанги мардуми Бадахшон (таҳқиқи зиёратгоҳҳои Кӯхистони Бадахшон) / Н. Шакармамадов. – Душанбе: Дониш, 2015. – 269 с.

16. Энциклопедия персидско-таджикской прозы. – Душанбе: Дониш, 1986.– 479 с.

491.592:413.11

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВОЗНИКШИХ В РЕЗУЛЬТАТЕ ОНОМАТОПЕИ В ШУГНАНО-РУШАНСКОЙ ГРУППЕ ПАМИРСКИХ ЯЗЫКОВ

Мирзоев Ш.³

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

Таҳлили лексикӣ-семантикии воҳидҳои лугавӣ, ки дар натиҷаи ономотопея дар забонҳои гурӯҳи шугнонӣ-рушонӣ ба вучуд омадаанд

Дар ин мақола ба таҳлили илмии воҳидҳои лексикӣ, ки дар гурӯҳи забонҳои шугнонӣ-рушонӣ дар натиҷаи ономотопея - тақлиди овоз пайдо шудаанд, баҳшида шудааст. Таҳлили маводи ҷамъоварда нишон медиҳад, ки калимаҳои мавриди баррасӣ, бо гузашти вақт ва дар раванди рушди ҷомеаи инсонӣ аз калимаҳои бе хусусияти номинативӣ ба калимаҳои номинативӣ табдил ёфта, хусусиятҳои морфологӣ қисмҳои нутқро касб кардаанд. Муайян карда шуд, ки калимаҳои таҳлилишаванда хусусиятҳои исм ва феълро доранд.

Калидвожаҳо: назария, ономотопея, тақлиди овоз, исм, феъл, суффиксҳо, воҳидсозӣ, қисмҳои нутқ, маънои лугавӣ, маънои номинативӣ.

Лексико-семантический анализ лексических единиц, возникших в результате ономотопеи в шугнано-рушанской группе памирских языков

В данной статье научному анализу подвергнуты лексические единицы, возникшие в шугнано-рушанской группе памирских языков в результате звукоподражания. Анализ, собранного материала показывает, что исследуемые слова, постепенно, в процессе развития человеческого общества из слов без номинативного значения, превратились в слова с определённым номинативным значением, приобретая морфологические признаки частей речи.

³Мирзоев Шохназар - номзоди илмҳои филологӣ, ходими пешбари шуъбаи забонҳои помирии Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи С. Бандалиев, 210. Тел.: 917328373; e-mail: sokhnazar.mirzoev@mail.ru.

Мирзоев Шохназар – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник отдела памирских языков Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. С. Бандалиева, 210. Тел.: 917328373; e-mail: sokhnazar.mirzoev@mail.ru.

Mirzoev Shohnazar – candidate of Philological sciences, leading Researcher of the Pamir Languages Department of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. S. Bandaliev, 210. Tel.: 917328373; e-mail: sokhnazar.mirzoev@mail.ru.

Выявлено, что анализируемые слова, имеют признаки имён существительных и глаголов.

Ключевые слова: теория, ономапоея, звукоподражание, существительное, глагол, суффикс, словообразование, части речи, семантика, номинативное значение.

Lexical and semantic analysis of lexical units resulting from onomatopoeia in Shugnan-Rushan group of Pamir languages

In this article the lexical units which have arisen in the Shugnan-Rushan group of Pamir languages as a result of onomatopoeia are subjected to scientific analysis. The analysis of the collected material shows that the studied words, gradually in the process of development of human society from words without nominative meaning, turned into words with certain nominative meaning, acquiring morphological features of parts of speech. It is revealed that the analysed words have the signs of nouns and verbs.

Key words: theory, onomatopoeia, sound-imitation, noun, verb, suffix, word formation, parts of speech, semantics, nominative meaning.

Учёные стран Запада в качестве путешественников побывали на Памир в 70-ые, 80-ые годы XIX века. Они с особым вниманием исследовали географию, этнографию и другие области и лишь немногие из них интересовались языками. Дело в том, что специалисты - языковеды ни в одной экспедиции не участвовали и, что большинство исследователей не знало таджикского (персидского) языка, с помощью которого можно было бы общаться с памироязычным населением. На его материалах главным образом и основывается первый опыт научного изучения памирских языков. Первым кто занимался морфологической и лексической стороной памирских языков был Р. Шоу (ваханский, сарыколский языки).

После присоединения Памира к России русским иранистам стало доступно изучения быта и языков памирских народностей. В начале специальные лингвистические экспедиции на Памире не проводились, но русские офицеры и другие официальные лица, посетившие Памир, попутно занимались изучением местных языков.

К таким лицам относится Д.Л. Иванов, которым в 1883 году был собран интересный и богатый для того времени материал по шугнанскому языку. Его работа была издана видным иранистом, академиком К.Г Залеман под названием «Шугнанский словарь Д.Л. Иванова» [2].

В предисловии этого словаря Д. Л. Иванова, К.Г. Залеман подчёркивает: «Наконец взялись за дело иранисты, убедившись, что изучение обоих древнейших языков – авестийского и древнеперсидского, сравнительно с одним только новоперсидским далеко недостаточно. Для разъяснения всех вопросов и сомнений, с которыми им постоянно приходится встречаться».

Анализируя материал «словаря», К.Г. Залеман подчёркивает важность и необходимость изучения живых и бесписьменных языков населения Памира. Характеризуя их особенности относительно западных иранских диалектов. К.Г. Залеман говорит: «Благодаря замкнутости, эти горцы подлежали лишь сравнительно позднему и слабому влиянию персидской культуры, вследствие чего и их наречия могли развиваться гораздо сообразнее относительно звуков, форм и словаря, чем западные наречия, сильно отзывающиеся «персизмами».

Исходя из вышеизложенного, мы решили проводить небольшую экспедицию в историю возникновения человеческой речи, опираясь на теории возникновения языка. Происхождение языка неразрывно связано с происхождением человека. Происхождение человека и одновременное зарождение языка связаны с возникновением и развитием труда. «Коротко говоря, формировавшиеся люди пришли к тому, что у них появилась потребность что-то сказать друг другу. Потребность создала себе свой орган: неразвитая гортань обезьяны медленно, но неуклонно преобразовывалась путем модуляции для всё более развитой модуляции, а органы рта постепенно научились произносить один членораздельный звук за другим» [5].

По предположению Ф. Энгельса, предки человека жили «где-то в жарком поясе - по всей вероятности, на обширном материке ныне погруженном на дно Индийского океана, много сотен тысячелетий назад. Возникновение человеческого рода относится приблизительно к концу третичного периода» [5].

Решающий шаг для перехода от обезьяны к человеку был сделан, когда предок человека усвоил прямую походку: рука стала свободной. Она могла быть использована для защиты от врагов. Она могла выполнять самые простые трудовые операции. Она могла научиться делать простые орудия труда, вначале из камня. Конечно, для этого требовались геологические эпохи.

Наверное, протекли сотни тысяч лет, в истории земли, имеющие не большее значение, чем секунда в жизни человека. Прежде чем из стада лозящих по деревьям обезьян возникло человеческое общество. Но всё же оно, наконец, появилось и в этом мы опять же находим характерный признак человеческого общества, отличающий его от обезьян [5].

Таким образом, язык был создан для того, чтобы удовлетворить потребность общения, язык возник как средство общения и обмена мыслями. Такое назначение языка изначально: язык для этого и создавался. Поэтому-то язык рождается и развивается с рождением и развитием общества. Он умирает вместе со смертью общества [5].

Но есть и другие теории о происхождении языка. Это такие теории как: звукоподражания, теория междометий, теория социального договора, теория трудовых выкриков.

Теория звукоподражания, появившаяся в античные времена и получившая поддержку у некоторых лингвистов XIX в. согласно которой язык возник как следствие того, что первобытный человек, слыша звуки природы (пение птиц, крик животных, журчание воды и т.д), стал подражать этим естественным звукам, используя для этого свой речевой аппарат. Несостоятельность данной теории вытекает, во-первых, из того, что оно может объяснить происхождение очень немногих слов. Совокупность, которых даже в первобытную эпоху не составляла ещё языка, и совершенно не объясняет появление подавляющего большинства слов, совершенно не связанных со звукоподражанием. Во-вторых, теория звукоподражания, исходя из представления о механическом возникновении языка, не учитывает связи между языком и мышлением: язык мог возникнуть и развиваться только совместно с мышлением [3].

Теория междометия, появившаяся в античные времена о происхождении языка, согласно которой язык возник из произвольных выкриков, сопровождавших эмоции. Однако таких слов выкриков (междометий), включая и производных от них в языке весьма мало, а основная масса слов не связана с выражением эмоциональных состояний, с экспрессивной функцией языка, поэтому в целом теория междометий не даёт научного объяснения происхождения язык [3].

Теория социального договора, возникшая в античные времена и возобновлённая в XVIII в. о происхождении языка, согласно которой язык был создан по разумной договорённости людей между собой. Но для того, чтобы договориться об установлении такого языка, первобытные люди должны были иметь уже какой-то предшествующий язык, поэтому данная теория не объясняет самого происхождения языка, предполагая также наличие и первобытного человека сознательности до появления у него языка, тогда, как и то и другое развивалось параллельно [3].

Теория трудовых выкриков, возникшая в XIX века в трудах вульгарных материалистов о происхождении языка, согласно которых, язык родился из выкриков, сопровождавших коллективный труд. Однако подробные выкрики могли служить только средством ритмизации труда, и не выражали каких-либо значений или эмоций, не выполняли также номинативной функции, поэтому не являлись подлинными словами и на их основе не мог быть создан язык [3].

И так, в данной статье мы позволили себе совершить экскурсию в науку о происхождении языка, чтобы дать возможность читателю сравнивать эти теории и сделать свой вывод о происхождении языка.

Конечно, слова, возникшие в том или ином языке в результате, описываемых этим теориям, сравнительно очень мало и можно смело сделать вывод, что происхождение языка с этими теориями ничего общего не имеет.

И тем не менее ограниченное число слов, возникшее в языке вне трудовой деятельности имеют место. Наряду с письменными литературными языками, где имеют место слова, не имеющие номинативную функцию, т.е. возникшие из учёта приведённых теорий, они имеют место и в бесписьменных языках.

Исходя из вышеизложенного, мы решили анализировать слова, возникшие в бесписьменных языках (шугнано-рушанской группе памирских языков) в результате звукоподражания.

Как известно данная группа языков бесписьменна, потому и материал нами собран в полевых условиях у носителей этих языков. Удалось собрать около тридцати слов, которые появились в этих языках путём звукоподражания. Имеют место слова связанные с явлениями природы: например **чул-чул** – когда горная речка или родник течёт по каменистому месту, и раздаёт звук **чул-чул**. **Чакак** – когда в

дождливой погоде дождь вытекает через отверстия крыши в жилой дом и раздает звук **чак-чак** и т.д.

Но большая часть этих слов связана с человеком, его душевным, физическим и психологическим состоянием. Например, **пуртак тӱждов**, является фразеологической единицей, которая выражает понятие насмешки, насмеяться над кем-то. Первым компонентом этой единицы слово **пуртак** является звукоподражательным словом и выражает понятие насмешки, которое выражается путём выпуска воздуха сквозь сжатые губы, в результате которого раздаётся звук **пурт**. Впоследствии к этому звукоподражательному слову прибавился словообразующий суффикс – **ак** т.е. слово **пурт** звукоподражательного происхождения без номинативного значения, превратилось в слово с номинативным значением, приобретав морфологические признаки, вошёл в разряд существительных.

Анализ, собранного нами лексического материала, показывает, что из 35 слов, имеющих звукоподражательное происхождение часть из них сначала приобрела признаки глагола, а потом с присоединением словообразующих суффиксов приобрели так же и признаки имён существительных и наоборот. Например, слово **шифақтов**-всхлипывать, хныкать, выражать понятие, когда человек после долгого плача, перестаёт плакать, но при этом долго всхлипывает и раздаётся звук **шфақт**, которое лишено номинативного значения. От этого звукоподражательного слова возник глагол **шфақ** с прибавлением глаголообразующего суффикса – **т**, а потом к этому суффиксу прибавился суффикс –**ов** таким образом получилась инфинитивная форма глагола **шфақ-т-ов**. Как и глагол слово **шфақ-т-ов** спрягается т.е. изменяется по лицам и числам. Впоследствии от слова **шифақ** образовалось и имя существительное **шфақ-ак** при помощи словообразующего суффикса - **ак** т.е звукоподражательное слово **шфақ** относительно **шфақак** и **шфақтов** является производящей основой в результате образовались эти два слова как глагол и как имя существительное. Как имя существительное данное слово изменяется по числам, при этом приобретает и признаки глагола т.е указывает на лицо. Слово **фақтов** – отдышка. У человека в старости лет, или во время подъёма вверх из-за нехватки воздуха происходит отдышка. В шугнано-рушанской группе памирских языков слово **фақтов**-отдышка появилось в результате звукоподражания, когда человек с

трудом дышит и при этом раздаётся такой звук *фаҳт*. Впоследствии к этому слову прибавился глагольный суффикс – *т* и потом инфинитивный суффикс – *ов* и образовался глагол *фаҳтов*. Глагол этот спрягается т.е. изменяется по лицам, числам и времени и таким образом приобрели морфологические признаки глагола.

Слово *чагзак* – шкварка, выжарки, выпечки образующиеся после расплавления курдюка. Для получения курдючного жира, его режут на мелкие куски и кладут в раскалённый котёл, чтобы куски расплавились. Во время такой процедуры куски курдюка расплавляется и раздаётся звук и раздаётся звук *чагз*. После расплавки курдюка остаются окорки, которые употребляют как еду, и называют их *чагззак*. Т.е. звукоподражательному слову *чагз* прибавился словообразующий суффикс – *ак* и получилось слово *чагззак* со всеми морфологическими признаками имени существительного категории рода, изменение по числам параллельно приобрело и значение влюбленны, кто по кем-то сохнет.

Чуздак - цикада, майский жук. Появляется периодически через каждый семь лет. Насекомое это появляется в конце мая и в начале июня. Место его обитания деревья и кустарники. Насекомое беспрерывно раздает звук *чиз*. Впоследствии от этого звукоподражательного слова образовалось имя существительное *чуздак*, которому характерны все морфологические признаки имени существительного. Изменяется по числам, имеет категорию рода, т.е. слово это приобрело номинативное значение, и вошло в разряд существительных.

Чакак – капание воды через отверстия крыши дома или другого помещения. Раньше, когда дома не покрывались шифером или жестью в весеннее время после дождей, сквозь плоскую крышу дома просачивались капли воды и, падая эти капли, раздавали звук *чак*. Потом к этому слову сначала прибавился глагольный суффикс – *т*, *чакт* а потом и суффикс инфинитива – *ов*, *чактов*. т.е. слово *чак* относительно двух последних слов является словообразующим, а слово *чак* производное производящее слово.

Чилапак – волна, имя существительное. Образовалось в результате звукоподражания, когда волна бьётся по берегу, то раздаётся звук *чилап*. Позже путём присоединения к этому слову словообразующего суффикса – *ак* образовалось имя существительное

со всеми признаками этой части речи, т.е. слово это приобрело категорию рода. В данном случае категорию женского рода. Например: *йӓ чилапак ви гйдабуци йод*. (та волна унесла мальчика).

Параллельно от звукоподражательного слова наряду с существительными образовалась глагольная форма инфинитива путём прибавления к этому слову инфинитивного суффикса – *ов*. *чилӓптот* – идти по луже. Например: *Ди ту чилӓптот қати магам йига мӯзӓ турд зезам* (с твоей ходьбой по луже придётся тебе ещё новые сапоги купить). Как и глагол слово *чилӓптот* изменяется по числам и времени.

Слово *чилӓп* является в данном случае непроеизводной но производящей основой как для слова *чилапак* имени существительного, так и для слова *чилӓптот* глагол, которые на сегодня приобрели номинативное значение и являются лексическими единицами с определённым понятием.

Анализируемые нами слова дают понятие, что вначале они в речи появились как звукоподражательные слова, лишённые лексических значений. Но позже в результате развития общества и влияния явления действительности на человека, данные слова стали постоянными спутниками человеческой жизни, приобретая путём, присоединения к ним словообразующих суффиксов, превратились в лексические единицы с определённым лексическим и морфологическим значением.

Литература:

1. Карамшоев, Д. Шугнанско-русский словарь / Д. Карамшоев. – М.: Наука, 1988. – 575. Т I.; Т. II. 1991. – 613 с.; Т. III. 1999. – 567.
2. Залеман, К.Г. Шугнанский словарь / К.Г. Залеман // Восточные заметки. Сборник факультета восточных языков. - СПб.: Тип. Имп. акад. наук, 1895. - С. 268-320.
3. Розенталь, Д.Э. Словарь – справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – Москва: Просвещение, 1976. – 399 с.
4. Чикобава, А.С. Введение в языкознание. Ч. I. / А.С. Чикобаева. – М.: Изд. Учпедгиз, 1953. – 244 с.
5. Энгельс, Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека / Ф. Энгельс. – М.: Букенист, 1984. – 24 с.

УДК: 491.592-55

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЙ ТРАДИЦИОННЫХ БЛЮД (шугнано-рушанская группа памирских языков)

Некушоева Ш.⁴

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

Хусусиятҳои морфологӣ ва маъноии калимаҳои ифодакунандаи таомҳои суннатӣ (гурӯҳи шугнонӣ-рушонӣ забонҳои помири)

Дар мақола хусусиятҳои маъноӣ ва морфологии калимаҳо ифодакунандаи таомҳои суннатӣ дар гурӯҳи забонҳои шугнонӣ-рушонӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф бо истифода аз маводи зиёди забонӣ муайян намудааст, ки калимасозӣ дар ин бахш дар як қатор воҳидҳои забонӣ дар асоси элементҳои таркибии таом ва дар гурӯҳи дигар номҳои таомҳо дар асоси усули омода намудани он ё як ҳаракати муайян ба амал омадааст. Сарфи назар аз фарқиятҳои фонетикӣ байни калимаҳо дар забонҳои гурӯҳи мавриди омӯзиш, семантикаи аксари воҳидҳои забонӣ барои соҳибони ҳамаи забонҳои гурӯҳ фаҳмо аст. Воҳидҳои номинативии таомҳои анъанавӣ ва расму оинҳои бо онҳо алоқаманд аз ҷиҳати сохтори худ гуногунанд. Аз рӯи сохтор воҳидҳои мураккаб ва содда бештар ба назар мерасанд.

Калидвожаҳо: воҳидҳои забонӣ, таомҳои суннатӣ, гурӯҳи забонҳои шугнонӣ-рушонӣ, фарқиятҳои фонетикӣ, семантикаи воҳидҳо.

Лексико-семантические особенности наименований традиционных блюд (шугнано-рушанской группы памирских языков)

В статье анализируются семантические и морфологические особенности слов, для обозначения традиционных блюд в шугнано-рушанской группе

⁴Некушоева Шахло Саиднуриддиновна – номзади илмҳои филологӣ, ходими калони илмии шӯъбаи забонҳои помирии Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)935971176; e-mail: nekushoeva@bk.ru.

Некушоева Шахло Саиднуриддиновна – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела памирских языков Института гуманитарных наук им. академика Б.Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992)935971176; e-mail: nekushoeva@bk.ru.

Nekushova Shahlo Saidnuriddinovna – candidate of philology sciences, senior scientific worker of the Pamir Languages Department of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. U.Kholdorov, 4. Tel.: (+992)935971176; e-mail: nekushoeva@bk.ru.

памирских языков. На примере богатого языкового материала автор делает выводы, что деривация ряда единиц для обозначения традиционных блюд очень часто происходит на основе составного ингредиента разновидности еды, в ряде других, которые составляют незначительное количество, номинация происходит на основе действия или способа приготовления. Несмотря на фонетические расхождения слов по языкам исследуемой группы, семантика большинства языковых единиц понятна носителям всех языков группы. Номинативные единицы для обозначения традиционных блюд и обрядов, связанных с ними, с точки зрения своей структуры неоднородны. По структуре преобладают сложные и простые единицы.

Ключевые слова: лексические единицы, традиционные блюда, шугнано-рушанская группа языков, фонетические расхождения, семантика единиц.

Lexical-semantic features of the names of traditional dishes (Shugni-Rushani group of Pamir languages)

The article analyzes the semantic and morphological features of words to denote traditional dishes in the Shugnan-Rushan group of Pamir languages. Using the example of rich linguistic material, the author concludes that the derivation of a number of units to denote traditional dishes very often occurs on the basis of the constituent ingredient of a type of food, in a number of others, which make up a small amount, the nomination occurs on the basis of the action or method of preparation. Despite the phonetic differences between words in the languages of the group under study, the semantics of most linguistic units is understandable to speakers of all languages of the group. Nominative units for designating traditional dishes and rituals associated with them are heterogeneous in terms of their structure. The structure is dominated by complex and simple units.

Key words: lexical units, traditional dishes, Shughni-Rushani group of languages, phonetic differences, semantics of units.

Введение

Разнообразие и вариация в выборе еды целиком и полностью зависит от географических особенностей, природных ресурсов и хозяйственных условий каждого народа [13, 130-141]. В трапезе и в пище зафиксированы различные этнографические, культурные и исторические стороны народностей. С.А. Артюнов в своих трудах о пище подчёркивает, что пища в любой культуре играет знаковую роль. Во-первых, совместная трапеза определённого рода – неперенный компонент любого праздника или события жизненного цикла. Во-вторых, пища подразделяется на ритуальную, праздничную, жертвенную, похоронно-поминальную, престижную и непрестижную

[4, 137]. В совокупности все эти особенности в целом определяют систему питания и способ приготовления пищи народа того или иного региона. В целом на Памире пища в зависимости от разных регионов отличается друг от друга, в частности, пища народов высокогорных районов Западного Памира заметно отличается от пищи равнинных таджиков. Отсюда можно дать объяснение обширному количеству исконных лексических единиц, используемых для наименования традиционных блюд и напитков в исследуемой группе языков.

Следует отметить, что основными компонентами для приготовления традиционной пищи у памирцев являлись земледельческие (пшеница, мука, молоко, масло), животноводческие продукты (баранина, говядина и мясо горных коз), а также дичь (мясо птиц и маленьких диких зверей). Из этих продуктов готовилась как празднично-ритуальная, так и разнообразная повседневная пища. Как и у многих других народов, у памирцев мука, молоко и масло считаются источником жизни, богатства и благополучия. Поэтому к ним было и остаётся особое почтительное отношение. Являясь самыми необходимыми компонентами как празднично-ритуальной, также повседневной пищи, эти продукты сопровождали памирцев с самого рождения и до старости лет [1, 1].

Обобщённые термины для обозначения пищи

В шугнано-рушанской группе языков существует ряд языковых единиц для обозначения еды и блюд в обобщённом значении. Однако каждая из них, в свою очередь, указывает на конкретную разновидность блюд. Выявлено наличие таких синонимических пар, которые чаще употребляются носителями языков: шуг., руш., хуф., бр., рош. *xarč* (ср. рус. *харчи*, *харчевня*, инд. *xarč* “корм для скота”) и шуг., руш., хуф., бр., рош. *awqōt* “еда”, “пища” // в сочетании с суф. *worī* – *awqōtworī* “продукты питания” к тадж. разг. *awqot* “еда” (араб. *awqot* мнж. от *vaqt* “время”), сар. *awqut*, также в сочетании *mulawqut* “имущество”, “состояние”. Данные номинативные единицы используются как по отношению приготовленной пищи, так и продуктов питания, припасов. Слово шуг. *xarč* можно встретить в качестве составной части словосочетаний, использующихся для обозначения определённого времени трапезы. Таковыми единицами являются: шуг. *sārakī xarč*, “завтрак”, шуг. *widob xarč* “обед”, шуг.

mador xarč “еда между обедом и ужином”, шуг. *vegā xarč*, “ужин”. Также выявлены следующие единицы с обобщённым значением еды: шуг. *xēt* “продукты питания”, шуг. *wiznā // viznā*, хуф. *waznā* “провизия пастуха”, возможно, первая часть *wiz // viz* к *wīz* “груз”, “ноша”; шуг., руш., хуф., бр., рош. *tuxā*, сар. *tyxō* “дорожный провиант путника” к перс.-тадж. *tuša* “дорожный провиант”; шуг.-руш. *sufra* “припасы”. Слова *xēt* и *wiznā // viznā* встречаются в речи старшего поколения и практически становятся архаизмами. В данной языковой группе наблюдается использование единицы шуг., руш., хуф., бр. *xurōk // xurōkwori*, сар. *xūrūk* к тадж. *xurok // xurokvori* “еда”, “пища”. В сарыкольском языке для обозначения еды выявлены также номинативные единицы *xygb(ы)roxī*, состоящая из двух знаменательных частей *xyg* “кушать” (ср. шуг. *xūd*, руш. *xūg* осн. прош. вр. “кушать”) и *b(ы)roxī* “пить” (ср. шуг., руш., хуф., бр. *biroxī* осн. прош. вр. “пить”), а также слово *raxig* “второй завтрак”.

Для обозначения понятия молочные продукты используется слово шуг. *čarvaxoyi*, (ср. в руш. *čarvixay // čarvixōy* “калорийная пища” [12, 54], хуф. *čarvaxay* “промасленный”), состоящее из двух знаменательных частей *čarv* “жир”, инфикса *-a* и слова *xoyi*, которое возводится к *xīvd* “молоко”, букв. “жир молока” [2, 149], руш., хуф. *čamani* “молочная и мясная пища”. Синонимом к данной лексике в шуг., руш., хуф. является слово *xist* “мясная или молочная пища”. Во втором значении шуг., руш., хуф., бр. *xist*, сар. *xast* является прилагательным “мокрый” [10, 406-407].

Таким образом, для обозначения еды в обобщённом значении в языках шугнано-рушанской группы, в основном, используются единые номинативные единицы с фонетическими расхождениями, которые понятны носителям всех языков. Среди упомянутых единиц наибольшее употребление имеют единицы *xarč*, *awqot* и *tuxā*. Остальные единицы дополнили архаистический слой исследуемых языков.

Слова – наименования мучной пищи

На Западном Памире традиционные праздничные блюда, так или иначе, относятся к числу ритуальных блюд. Поэтому сложно провести точную грань между праздничными, ритуальными и поминальными блюдами.

В шугнано-рушанской группе языков слово “мука” обозначается лексикой с фонетическими расхождениями шуг. *uōǰj*, руш. *yawj*, хуф., бр., рош. *uōwj*, сар. *yoǰj* [7, 202]. Для приготовления мучных блюд памирцы пользовались различными видами муки, такими как: шуг. *žindam uōǰu*, сар. *žandám yoǰj* “пшеничная мука”, шуг. *čūšč uōǰj*, руш. *čošč yawj*, хуф. *čūšč uōwj*, бр., рош. *čōšč uōwj*, сар. *čyšč yoǰj* “ячменная мука”, шуг. *taχ uōǰj*, руш. *taχ yawj*, хуф., бр., рош. *taχ uōwj* сар. *taχ yoǰj* “гороховая мука”, шуг. *pīnj uōǰj*, руш. *pinj yawj*, рош. *pīnj uōwj*, сар. *penj yoǰj* “просяная мука”. В шуг.-руш.группе языков по отношению к муке широкое распространение имеют такие высказывания, как: шуг. *uōǰj-ta tis na-kin-en* “нельзя сыпать (на землю) муку”; шуг. *uōǰj-ta na-nixǰ-en* “нельзя наступать на муку”; шуг. *tar uǰj kal-ta ba bismillo yad-en* “к муке подходят со словами во имя Бога”.

С мукой у памирцев связаны различные обряды и поверья. Можно упомянуть такой традиционный обряд шуг. *pitukdêd*, руш., хуф., бр., рош. *petūkded*, представляющий собой обрядовое нанесение узоров мукой на потолочные балки традиционно-памирского дома, ср. руш., рош. *pitōki* “мука и масло, входящие в состав приданного невесты” [9, 47-48]. После чистки и уборки всего дома, на основные балки мукой наносились узоры в надежде того, что наступающий год будет богатым, сытным и благополучным.

Существует также другой традиционный обряд, называющийся шуг. *būndêd*, руш., хуф., бр. *bu(w)nded* “посыпание мукой на плечо”, отглагольное слово, состоящее из двух знаменательных компонентов: *būn* “мука, предназначенная для посыпания (необязательно на плечо)”, Например, шуг. *būn xurd zi xi bād xêχ* “возьми сначала *būn*, затем замеси (тесто)”. Также слово *būn* можно встретить в контексте со словом *xārvo* – *būnxārvo* “жидкая мучная похлёбка” и глаголом *ded(ow)* “бить”, в данном случае обозначает “сыпать”. Обряд *būnded* широко распространён по всему Памиру, который совершается во время различных праздников, таких как: *Xidīr ayūm*, сватовство, свадьба, рождение ребёнка, возвращение домой, отъезд, и даже когда детёныша новотельного животного приносят в дом, то над ним совершается обряд *būnded* [1, 11]. Посыпание мукой на *Xidīr ayūm* называют шуг., хуф. *pičirūmčvirixǰ*, руш., бр. *pačirōmčvirixǰ* “снятие запрета”, где *pičirūmč* “запрет” и *virixǰ* “ломать”, букв. “поломать запрет”. Такой новогодний

ритуал заключается в том, что посторонним лицам входить в дом, до окончания уборки было запрещено, и этот запрет снимался одним из близких родственников, приходящих с новогодними поздравлениями. Его приход и сопровождался посыпанием муки на его плечо. Сам процесс снятия запрета сопровождается преподнесением близкому родственнику ритуальной пищи из дроблёных зёрен и мяса (шуг. *xāvdek(i)*), которая варилась к празднику *Xidīr ayūm* всю ночь напролёт. Вход постороннего человека до завершения ритуала *pičīrūmčvirixt* считается плохой приметой, якобы на следующий год семью могут постигнуть неудачи, невзгоды и беды. Мука, как правило, сыпется на правое плечо в знак вознесения почести и приветствия ангелу добродетели, находящегося на правом плече и охраняющего человека от злых духов и сил.

Из муки памирцы приготавливают следующие разновидности лепёшек: шуг., руш., хуф., бр., рош. *gardā*, сар. *girda*; шуг., руш., хуф., бр., рош. *kulčā*, сар. *kylčo* // *kūlčo*; шуг. *qamoč*, руш., бр., рош. *qimōč*; шуг. *γūzmanjak*, руш., хуф., бр., рош. *γūzmanjak*; шуг., руш., хуф., бр. *x'ipik*, сар. *x^oipik*; шуг. *kilexčak*, руш., хуф. *kilawcak*; шуг., руш., хуф., бр. *čarvigardā*; шуг., руш., хуф., бр. *bursōq*.

В обобщённом значении для обозначения понятия «хлеб» в данных языках используется лексическая единица шуг., руш., хуф., бр., рош. *gardā*, сар. *girda* “хлеб”, которая также используется для обозначения конкретного вида хлеба - лепёшки, в основном имеющая форму большого плоского круга, выпеченной на раскалённых стенках очага. Слово *gardā* является общеир. лексикой, перс. *garda* “круг”, перс.-тадж. *gird* “круглый”, то есть наименование, происходящее на основе формы лепёшки. Слово *gardā* можно встретить в составе словосложения *gardānarmā*, вторая часть *narmā* “крошки”, “кусочки”, букв. “хлебные крошки”. Являясь источником и символом жизни, богатства и благополучия, у памирцев до сих пор сохраняется почтительное отношение к хлебу. Хлебом клянутся и проклинают друг друга: шуг. *gardā mi dīd*, руш. *gardā mi diđd* (клятва от первого лица) “да воздаст мне хлеб”, шуг. *gardā tu dīd*, руш. *gardā tā diđd* (проклятье) “да воздаст тебе хлеб”; хуф. *ikam gardā maš šōid* “этот хлеб - наш свидетель”; хуф. *gardā ba gadoyi mavirayum* “пусть я не найду хлеба даже если буду его выпрашивать”; *garđa mu (tu) kūr kixt* “да ослепит меня (тебя) хлеб” [3, 386-387]. Кусок лепёшки кладут у изголовья младенца в качестве

шуг. *xōjbūn* (букв. “страх стеречь”, *xōj* “страх” – *būn* “стеречь”), считая, что хлеб будет оберегать его от нечистых сил. Хлеб также сопровождает человека и в пути. Путнику обязательно в качестве провизии пекут лепёшки. До сих пор если памирец собирается в путь, то символически берёт с собой если не целиком, то кусок лепёшки.

Для обозначения праздничных и ритуальных маленьких круглых хлебцев в языках шугнано-рушанской группы используется слово шуг., руш., хуф., бр., рош. *kulčā*, сар. *kylčo* // *kūlčo*, тесто которых замешивается на масле и молоке. Данная единица встречается в контексте с звукоподражательным элементом *fayak* и с единицами *tūn* “яблоко”, *bīs* к *pic* “лицо”: *kulčāfayak*, используется для обозначения женской игры в мяч (мячом ударяют о землю и кружатся, пока мяч отскакивает от земли), *kulčātūn* – сорт яблока, а также яблони этого сорта; в значении прилагательного встречается в составе слова *kulčābīs* “круглолицая”. Также данное слово очень часто встречается в составе словосочетания шуг. *xixč-at kulčā*, руш. *axixč-at kulčā*, где первый компонент шуг. *xixč*, руш., хуф. *axixč* является наименованием традиционно-ритуального кушанья – халвы, которая приготавливается на масле с мукой и сахаром. Некоторыми источниками данное слово переводится как “сдобная булка”, то есть слово для обозначения разновидностей хлебцев. Как правило, сладкая халва вместе с *kulčā* готовится для невесты в день свадьбы. День, когда готовят халву и сдобные хлебцы (*xixčpêxt* или *kulčapêxt*, где *pêxt* осн. прош. вр. к *pêxtow* “готовить”) является значимой частью свадебной церемонии. В этот день приглашаются соседи и близкие родственники, как правило, женщины для приготовления *xixč*. Процесс приготовления данной ритуальной халвы долгий и трудоёмкий. Женщины в широких, неглубоких, открытых сосудах сбивают муку и сахар на топлёном масле. Если при взбивании без особого труда получится вкусная плотная масса, то говорят, что невеста шуг. *xušfêl-at sabukpo*, руш. *xušfel-at sabukpō* букв. “хорошо воспитана и с лёгкой ногой”. Если масса будет долго взбиваться и получится к тому же не очень вкусная, то говорят, что невеста шуг. *saxrā*, руш., хуф. *sixrā* “упрямая” (ср. перс.-тадж. *saxra* “скала”, “утёс”). Эту ритуальную похлёбку вместе со сдобными хлебцами в качестве приданного невесты приносят в дом жениха и на утро раздают родственникам и соседям.

В качестве ритуального угощения такие хлебцы также пекутся в день, завершения установки очага традиционно-памирского дома. После того как очаг полностью подготовлен для использования, хозяйка печёт хлебцы и приглашает женщин села на показ, как очага, так и впервые испечённых хлебцев в данном очаге. За чаепитием каждая женщина оценивает выпеченные в новом очаге хлебцы, а также по одному или два хлебца уносит собой в дом.

Другой разновидностью ритуального хлеба, выпекаемого в золе, является шуг. *qamoč*, руш., хуф., бр., рош. *qumōč*, сар. *кытӡӡ* // *k̡umitš*, единица заимствованная из тюрк. *k̡ötmäč* “хлеб”. Выпекаемый в горячей золе *qamōč* известен повсеместно в Средней Азии и является более древним видом хлеба [10, 290] и среди населения Памира такую разновидность хлеба пекли ко дню праздника *Xid̡ir ayum*, как правило, сюда еще добавляли измельчённый грецкий орех. На данном этапе развития шуг.-руш. группы языков слово *qamōč* используется для обозначения буханки хлеба заводской выпечки. Номинативная единица *qamōč* встречается в составе словосложения шуг. *qamočtari(t)*, руш., хуф., бр. *qumōčtari*, также использующейся в форме шуг. *tarit* // *tarid*, руш., бр., рош. *tarid* “тюря из хлеба” [10, 365]. Это традиционное кушанье из горячего, крошенного хлеба (*qamoč*), намоченного в масле и посыпанного солью. Слово *qamočtari(t)* состоит из двух знаменательных компонентов; *qamoč* (хлеб) и *tari(t)* к тадж. *tar* “мокрый” *tari(t)* “накрошенный во что-либо” (молоко, суп и т.п.). Данную разновидность еды также называют шуг., руш. *čikaš* то есть то же самое блюдо, но посыпанное сахаром или тутовым толочком, но которое в качестве ритуального блюда, приготавливается ко дню свадьбы для жениха и невесты. Она подаётся новобрачным после их прихода в дом жениха. Слово состоит из двух частей; преф. *či-* и знаменательного слова *kaš* - “горячий”, букв. «в горячем виде». Название данного кушанья, приготовленного из измельчённого хлеба, политого сверху горячим маслом, размятого затем руками до превращения в тюрю, происходит на основе того, что для невесты и жениха его подают в горячем виде. После приготовления, *čikaš* кладут на блюда и одна из старших в семье женщин предварительно от трёх до семи раз в знак почитания духов предков обводит вокруг главного столба памирского дома – шуг.-руш. *xāsitan*. Затем в горячем виде блюда подают невесте и жениху, в знак богатства, счастья, любви и

дружбы в семейной жизни [14, 245]. Считается, что жених и невеста должны попробовать эту похлёбку ещё до того как она остынет, ибо холодная похлёбка *čikaš* может способствовать охлаждению их взаимной любви и взаимопонимания.

На праздник *Xidīr ayūm* пекут праздничные лепёшки шуг. *γūzmanjak*, руш., хуф., бр., рош. *γūzmanjak* - разновидность лепёшки, тесто которой замешивается на молоке путём добавления в него дроблёного ореха и шуг., руш., хуф., бр. *čarvigardā* - лепёшки, в тесто которой добавляют курдючные шкварки *čarvi* “жир”, на основе чего происходит наименование данной разновидности лепёшки. Синонимом к данному слову является шуг. *jaɣzakgardā* // *jaɣzakgardā*, где первый компонент *jaɣzak* // *jaɣzak* “шкварки”, “жареные кусочки жира”. Овечий жир режется на небольшие кусочки, кладётся в котёл и ставится на огонь. При жарке весь жир отделяется и выливается в отдельный сосуд и остаются жареные шкварки. Данная лексическая единица носит звукоподражательный характер, то есть название шкварок происходит от *yaɣz(z)ow* “треск”, “шипение”, звук, издающийся во время поджаривания. Не исключается также заимствование данной лексики из тадж. или тюрк; тадж. *yaz*, *yazza* “выжарки” “шкварки” [10, 198]. Первый компонент слово *yaɣzak* отдельно не употребляется, однако носит звукоподражательный характер и второй элемент уменьш. суф.-*ak*, образующий семантически новую лексику.

Наименование другой разновидности лепёшки шуг. *γūzmanjak*, руш., хуф., бр., рош. *γūzmanjak* состоит из знаменательной части шуг. *γūz* “орех” и компонента *manjak* “толочь”, однако использование данного элемента в шуг.-руш. группе языков в отдельности не наблюдается. Во втором значении, данное слово используется для обозначения вместе смешанных сухих фруктов шуг. *γūz*, руш., бр., хуф. *γūz* “орех”, шуг. *tūd*, руш., хуф. *tūd* “тутовник” и шуг.-руш. *xōj* “косточки абрикоса”. Синонимом данного слова является единица шуг. *γūzgardā*, руш., хуф., бр. рош. *γūzgardā*, где второй компонент *gardā* “лепёшка”, букв. “ореховая лепёшка”.

К дню праздника *Xidīr ayūm* также пекут шуг., руш., хуф., бр. *bursōq* “зажаренные на масле кусочки теста”, а также из цельной лепёшки приготавливают хлебцы нарезанные ножом на куски шуг. *birux*. Эти хлебцы в день праздника обязательно принято преподносить в качестве ритуально-жертвенного хлеба в дом соседей или

родственников с поздравлениями. *Xidīr ayūm salūm -and-ta birux'yosen* “в знак приветствия по случаю главного праздника (тому, кого поздравляют) преподносят кусочек жертвенного хлеба”.

Номинативная единица шуг., руш., хуф., бр. *xīpik*, сар. *x^{ri}pik* используется для обозначения разновидности лепёшек, похожих на блины, которые в основном выпекают на летовке на больших плоских камнях (*sēd*). Летом в жару, когда камень достаточно раскаляется, его поверхность смазывается маслом (*rūyan*) или салом (*dumbā*). Затем на поверхность камня льётся тонким слоем жидкое тесто.

В будничные дни, как правило, пекут просяные лепёшки шуг. *kilexčak*, руш., хуф. *kilawcak*, в составе которой прослеживается наличие суф. *-ak*, однако использование первого компонента шуг. *kilexč*, руш., хуф. *kilawc* в отдельности не наблюдается. В природных условиях Памира просяная мука была более доступна, чем пшеничная мука. Среди носителей языков часто можно наблюдать использование поговорки шуг. *maǰzūnj tar piro kilexčak mis ole sūd*; хуф. *guxhā tar piro kilawcak ol* – букв. “у голодного из рук и *kilexčak* валится”, то есть «у бедного гроши уходят из рук».

В семантике большинства единиц для обозначения разновидностей лепёшки сохраняется изначальная мотивировка, на которую указывают производные компоненты единиц. Также наличие выявленных наименований хлеба и особое отношение памирцев к нему указывает на то, что хлеб, как основной продукт питания, имеет значимое место в их жизни.

Из муки и пшеницы (шуг., руш., хуф., бр. *žindam*, сар. *žandām*) готовятся разнообразные похлёбки и кушанья, способ приготовления и состав компонентов которых не очень заметно отличается друг от друга, но для обозначения каждой разновидности используется отдельная номинативная единица. Наблюдаются такие номинативные единицы для обозначения ритуально-праздничных блюд, которые в основном изготавливаются из пшеницы или муки: шуг. *bōj*, руш., бр., хуф., рош. *bōj*; шуг., руш., бр., хуф., рош., *bāt*, сар. *bót*; шуг., руш., хуф. *kōčī*, рош. *kōče*; шуг. *amōč*, руш., хуф. *umōč* (*yimōč*), бр.; шуг. *xixč*, руш., хуф. *axixč*; шуг. *rewič*; шуг. *rūyanxārvo*, руш., хуф., бр., рош. *ruyanxīrvō*; шуг., руш., хуф., бр., рош. *ōš*, сар. *uš*.

Номинативная единица шуг., руш., хуф., бр., рош. *bōj* используется для обозначения “ритуальной похлёбки из толчёных

зёрен с мясом”, которая готовится по случаю похорон, поминания усопших и которую подают на третью ночь после похорон, а также в качестве ритуального блюда, её готовят во время *хидоуи* (благотворительная пища), организуемой по разным случаям, например, по случаю поправления после тяжёлой болезни, приезда кого-либо из членов семьи из опасного мероприятия, рождения ребёнка в семье после долгого ожидания и т.д. Готовят такую похлёбку преимущественно из пшеницы и баранины. После приготовления похлёбки местный религиозный лидер (*xalīfa*) читает молитву (*duo*), тем самым освящает блюда. Поэтому считается грехом (шуг. *ubolgat sūd*) ронять или выбрасывать остаток блюда и костей от мяса в нечистое место. Стеблин-Каменский И.М. считает сомнительным связь данного слова с поминальной церемонией парсов *bāj*, устраиваемой по случаю годовщины смерти, и данная лексическая единица возводится к тадж. *bōj* “дань” [10, 196-198]. Слово *bōj* встречается в составе сложной единицы шуг. *šūȳbōj*, где *šūȳ* обозначает “пёстрый”. Слово используется для обозначения разновидности *bōj*, куда добавляется горох (шуг.-руш. *max*). В контексте слово *bōj* всегда сочетается с глаголом *furtow* “хлебать” - *bōj furtow*, который обладает как прямым значением, так и переносным. В прямом значении данное сложение обозначает хлебать похлёбку. В переносном значении фразеологический оборот *bōj furtow* имеет значение брани. Выражение *tu boj furum* “хлебать мне по тебе *boj*” имеет значение брани, то есть говорящий такую фразу желает смерти другому. Таким образом, на наш взгляд, семантически данная лексическая единица ближе к значению поминальной церемонии парсов, устраиваемой по случаю годовщины смерти.

В значении брани синонимом к данному фразеологическому обороту являются единицы *patfār dedow* // *ošdōd dedow*, что обозначает ругань, где шуг., руш., хуф., бр. *patfār*, изначально обозначающая “траурное угощение” и шуг., руш., хуф., бр. *ošdōd* букв. “давать похлёбку” (*oš* “похлебка” и тадж. *dod* осн. прош. вр. “дать”, “давать”), изначальная семантика которого основана на преподнесении похлёбки (*oš*), устраиваемая в знак траура родственниками умершего для прихожан, то есть “траурная трапеза”. Номинативная единица *patfār* имеет значение множественности, то есть обозначает все виды кушанья, начиная от хлеба (шуг., руш., хуф., бр., рош. *garḍā*, сар. *girda*), сахара (шуг.-руш. *qand*) и кончая основной едой (шуг., руш., бр., хуф., рош.

bōj), то есть вся вариация еды, которая подаётся во время траурной церемонии. Первая часть *pat* возводится к др.-ир. *pati-*, авест. *paiti-ā-bār* “приносить в жертву” [10, 259], второй компонент общепамирское *fār* // *fur* к *furtow* “хлебать (похлёбку)”. В этом значении данные единицы используются в следующем контексте: *dī gardā tu patfār (ošdōd) dām* “использовать бы мне этот хлеб на твоих поминках”, то есть говорящий желает смерти адресату данным бранным выражением.

Номинативная единица *ōš* является широко распространённым термином в иранских языках: перс.-тадж. *oš* “варёная пища”, “кушанье”; тюрк. *aš* “пища” из иран., в свою очередь, иран. *aš* “плов” [6, 5]. В шуг.-руш. группе языков шуг., руш., хуф., бр., рош. *ōš*, сар. *uš* используется для обозначения традиционной похлёбки, которая готовится из лапши (*tōv* // *tōw*), приготовленных из бобовой муки (*max-and uōŷj*), сварённых в воде и заправленных (шуг. *qatay*, руш. *qatij*) комочками пахтанья из молока (см. *tuxp*). Раньше такая похлёбка считалась одной из основных разновидностей еды памирских горцев. В основном её готовили, когда стояла летняя жара; считая что *oš* утоляет жажду, а также при работах на земле (*čêriz*) или при оказании помощи (*kiryār* “помочь”) во время постройки традиционно-памирского дома и т.д.. *Ōš* в основном хлеблют традиционной деревянной ложкой с длинной ручкой (шуг., сар. *čib*, руш., хуф., бр., рош. *čeb*). В контексте с этой единицей также встречается глагол *furtow* - *ōš furtow* “хлебать *ōš*”.

Обе лексические единицы как *patfār*, так и *ošdōd* – в современных языках шуг.-руш. группы являются архаизмами в своём словарном значении, то есть соответственно как “траурное угощение” и как “давать похлёбку”. Чаше носители языка используют данные слова исключительно в значении ругани, то есть в значении “проклятый”, “негодный” и степень употребительности обеих номинативных единиц одинакова. Использование единиц *ōš* и *bōj* в контексте с глаголом *furtow*, на наш взгляд, говорит о том, что эти блюда изначально были поминально-похоронными блюдами. Употребление в значении “траурное угощение” в речи носителей языков также наблюдается для единицы шуг.-руш. *nasībā* “траурное угощение” – принесённый в жертву баран по случаю обряда зажигания светильника (*cirowpidid*), имеющего место на третий день после похорон. Данное слово является заимствованием из перс.-тадж. *nasiba*, *nasibā* “часть”, “доля”; “удел”, “судьба” (араб. *nasiba* “доля”, “часть”). Баран, принесённый в жертву,

символизирует средство верховного передвижения усопшего из бренного мира в вечный мир. Поэтому считается, что мясо барана со всеми костями нужно полностью класть в котёл для приготовления поминальной пищи *nasībā*.

Номинативная единица шуг., руш., бр., хуф., рош., *bāt*, сар. *bót*, а также диминутив шуг., руш., бр., хуф., рош., *bātak* используется для обозначения ритуального мучного киселя, с маслом на воде или молоке, которая “... также является поминальным блюдом и входит в состав поминального угощения, устраиваемого в доме покойного на третий день после смерти для всех жителей своего селения” [1, 10]. В качестве традиционной пищи *bāt* готовят и на праздник *Xidīr ayūm*. Учитывая зональное распространение данного слова, выясняется, что оно имеет связь с названиями кушаний (из риса) в индоарийских и бурушаски; буруш. *b^ht*, *bat*, башк.; *batt*, неп. *bhat*, кхов., шина. *b^ht*, вайг. *bāt*, гав. *bat*, башк. *batt* “кушанье из риса” и т.д. [10, 95]. Так же, как и предыдущая лексика, слово *bāt* встречается в контексте со словом *furtow*. Однако в этом случае широко используемое выражение *bāt furtow*, *tu bāt furum* “хлебать бы мне по тебе похлёбку” имеет только значение брани. В шугнанском языке для обозначения приготовленной на молоке *bāt* используется слово *mul*. Поэтому по цветовой окраске *mul* отличается от *bāt*. Данное слово считается заимствованием из тадж. диалекта *mul*; перс.-тадж. *mul* “вино”. Возможно, к данному слову следует отнести единицу шуг. *mulvi* “приманка на силке”.

Номинативная единица шуг., руш., хуф. *kōčī*, рош. *kōče* “плотная мучная каша”, отличающаяся от двух других по своей плотности. Слово *kōčī* – широко распространённая культурная лексика в памирских языках и, по всей вероятности, является общеиранской; перс.-тадж. *koči* “каша из кукурузной муки”, перс. *koči* “сладкая каша” из муки и молока, которой кормят рожениц [11, 233]. Сварённую мучную кашу *koči* наливают в чашки, и после застывания, сверху поливая молоком, едят в холодном виде. В основном *kōčī* считается ритуальным блюдом. В дни земледельческого праздника первой запашки, перед тем как выводить волов на поле, их вводили в центр традиционно памирского дома (*rougā*) и мучной кашей мазали им лбы, после чего волов кормили только что приготовленными по этому случаю шуг., руш., хуф., бр., рош. *kulčā* (см. *kulčā*), в знак

благополучной запашки и богатого урожая. Готовят *kōčī* и на праздник *Xidīr ayūm* и для рожениц.

Также для рожениц принято готовить такие мучные кисели, как: шуг. *rewič*, шуг. *rūyanxārvo*, руш., хуф., бр. *ruyanxīrvō* “похлёбка на топлёном масле с мукой”, букв. “масляный суп”, где первый компонент шуг., руш., хуф., бр., рош. *rūyan*, (сар. *rewn*) “топлёное масло”; шуг. *bōjakxārvo*, а также шуг. *γūzxārvo*, руш., хуф., бр. *γūzxīrvō* “ореховая похлёбка”, где производные части *bōjak* и *γūz* “орех” определяют разновидность похлёбки, то есть это та же мучная кисель с добавлением измельчённых орехов; шуг. *tuxṛxārvo*, руш., хуф., бр. *tuxṛxīrvō* “похлёбка с добавлением сварённых комочков пахтанья”, в данном случае *tuxṛ* (сар. *tyxṛ*) “сваренные комочки пахтанья” определяет род похлёбки. Второй элемент шуг. *xārvo*, руш., хуф., бр. *xīrvō*, (рош. *xīrvō*, сар. *xīrvu*) “суп” является контаминацией тадж., перс. *šūrbā*. Считается, что эти разновидности пищи (*kōčī*, *rewič*, *rūyanxārvo*, *bōjakxārvo*, *tuxṛxārvo*) способствуют восстановлению сил роженицы (шуг. *baquwat kinen*, руш. *baquwat kinan*), увеличению материнского молока (шуг. *nān xūvd lap kinen*, руш. *mod xūvd lap kinan*), а также держат тело в тепле (шуг. *gārm nigā kinen*, руш. *gārm nigā kinan*). Поэтому для роженицы наличие такой еды в системе её питания является обязательной в течение сорока дней.

На топлёном масле также приготавливались такие мучные похлёбки, как: шуг., хуф. *dalyā*, сар. *dalyo*; шуг. *xixṛá*, руш., хуф., *хахṛā*, рош. *хахḅá*, *хахṛá*; шуг. *awejxixṛā*, руш., хуф. *awījхахṛā*, рош. *awījхахṛá*; шуг. *атоҷ*, руш. *yitōč*; шуг. *awejxixṛā*, руш., хуф. *awījхахṛā*, рош. *awījхахṛá*, которые в основном входили в состав повседневной пищи.

Номинативная единица шуг., хуф. *dalyā*, сар. *dalyo* обозначает разновидность пшеничной похлёбки, которая готовится из грубо измельчённой на ручной мельнице пшеницы или похлёбки из жаренного дроблённого зерна. Данное слово можно встретить в составе словосочетаний шуг. *dalyasêwīj* “мукомол”; “тот, кто изготавливает *dalyā*”, вторая часть *sêw* осн. наст. вр. “тереть” и суф. деятеля *-īj*; *dalya(y)ej* “зерно, предназначенное для приготовления *dalyā*”.

Слово шуг. *xixṛá*, руш., хуф., бр. *хахṛā*, рош. *хахḅá*, *хахṛá* обозначает “густая похлёбка”, которая готовилась на воде, с коровьим маслом и заправленная солью. Данное слово является общим во всех

памирских и местных таджикских диалектах. Вероятно, упомянутая единица в первой части содержит общепамирское *хaх̌, ʃaх̌* “твёрдый”, “жёсткий”, “густой”, вторая часть шуг. *rá*, руш., хуф. *ṛā*, рош. *bá, rá* “похлёбка”. В шуг.-руш. языках в разговоре с малолетними детьми для обозначения каши или любого вида питания для детей наблюдается использование слова *rá* // *ṛarā* – “каша на молоке”. В сложении со словом шуг., бр. *noš*, руш., хуф. *niš*, сар. *níš* “абрикос” формируется семантически новая единица для обозначения разновидности похлёбки, которая готовится с мукой на воде с добавлением туда сушёных абрикосов – шуг. *nošxixṛā*, руш., хуф. *nišxaxṛā*, бр. *nošxaxṛā* букв. “абрикосовая похлёбка”. Слово *xixṛá* как составная часть встречается также в составе единицы шуг. *awejxixṛā*, руш., хуф. *awījxaxṛā*, рош. *awījxaxṛá* похлёбка, приготовленная из смеси просяной муки, гороха и сушёного пахтанья. Первая часть наименования данного вида похлёбки *awej* обозначает “вмешивающийся”, “сующийся” (в какие-либо дела); “незначительно”, “мало”, “чуть-чуть”.

Другой разновидностью похлёбки является шуг. *atōš*, руш. *uimōš*, которая готовится из гороховой муки. Такая похлёбка представляет собой протёртые через решето мучные клёцки, сваренные на воде. Мука, предназначенная для приготовления *atōš*, называется шуг. *atōšcej*, где суф. *-ej* указывает на наличие функциональных особенностей.

Широко распространённым кушаньем на Западном Памире является толокно, приготовленное из сушёного тутовника, для обозначения которого в шуг.-руш. группе языков используется единица *pixṛ*. Этим словом также называют муку из поджаренных зёрен [9, 25]. Тутовое толокно в основном приготавливается в тех регионах, где обильно растут тутовые деревья. В верховьях Пянджа тутовое толокно приготавливается различными способами. В Рушане толокно, как правило, приготавливают из чистого туты, так как эти места богаты тутовниками. В местах, где тутовник встречается реже, в толокно подмешивают гороховую, ячменную и другие разновидности муки. Такое традиционное кушанье раньше ели только с водой, молоком и со сливками, теперь её подают в качестве сладости к чаю. В сложениях слово *pixṛ* встречается с изменением в согласных *p / b* – *bixṛ* – *tudbixṛ*, *biredbixṛ* “тутовая мука”. Слово *pixṛ* также употребляется в составе

фразеологических оборотов: *pixt pi yev dam cak* “как воды в рот набрал”; смолкать, умолкать, замолчать – *wuz-um to ik-di lud-at, yu pixt pi yev dam cak* “как только я сказал это, он и осёкся”; *pixt-pixtak sidow* “разбиваться вдребезги”, “измельчаться” – *tu saynak pixt-pixtak sat* “мой чайник разбился вдребезги”.

На Западном Памире ритуальным также является кушанье из жареных зёрен пшеницы, которое обозначается термином шуг. *ɖun*, руш., хуф., бр. *дон*, сар. *дин*. Жареные зёрна пшеницы готовят во время засева пшеницы, начала жатвы и уборки урожая с поля. Голову ребёнка, при первом выносе во двор, осыпают жареными зёрнами, также её готовят при появлении у ребёнка первых зубов, при первых самостоятельных шагах. На жареных зёрнах пшеницы загадывают желание, считая, что если их окажется чётное число, то это к добру, а если нечётное, то к неудачам [9, 19].

Слова – наименования молочной и мясной пищи

Широкое распространение имеют молочные продукты (шуг. *ɕarvaxoyi* “молочные продукты”, руш. *ɕarvixay* // *ɕarvixoyi* “калорийная пища”), которые в совокупности с мучными и мясными продуктами составляют систему пищевого рациона жителей Памира. Круг лексики, связанный с молочными продуктами, разнообразен и в основном здесь встречается как исконная лексика, так и заимствованная. Слово *ɕarvaxoyi* является производным словом, происходящим от *ɕarv* “масло”, соединяющим два знаменательных слова инфикс *-a* и слова *hoyi* фонетическим вариантом *xudi* от *xidow* “кушать” [2, 149]. В представлении памирцев молочные продукты являются освящёнными продуктами питания, и когда человек недомогает, и причина недуга непонятна, то в народе говорят, что это от воздействий злых духов и сил. В этой связи часто можно услышать выражения шуг. *yid-i xoj dūuj*; *yid osepi sudj* или *yid-i aks ɕūuj* букв. “он (она) испугался (имея в виду, что на него (нее) воздействовали злые силы)”. Поэтому недомогающего человека кормят исключительно молочными продуктами. Также считается, что на том свете по одному из жёлобов течёт молоко шуг. *ar wat dunyo yi now-ti xūvd tīzd* “на том свете по одному жёлобу течёт молоко”. Такие представления сформулировали целый ряд обычаев, поверий и особое отношение памирцев к молоку. К примеру, считается предосудительным поступком (шуг. *ubol sud*, руш. *yibol sawd*) проливать

молоко на землю; следует беречь от сглаза новодоенное (шуг. *nawδūjin*, руш. *nawδawjin*) молоко.

В шугнано-рушанской группе языков для обозначения понятия “молоко” используется единица с фонетическим изменением в гласных шуг., хуф., рош. *xǐvd*, руш. *xǐvd*, бр. *xǒvd*, сар. *xěvd*, которая считается сходным “... с аналогичными формами других иранских языков. Слово восходит к <**xšvīpta-*, авест. *xšvid-* “молоко”, “жидкость”, авест. *xšvīptavant* “молочный” (**xšvīpta-*, букв. “выжатое”, “надоенное”)” [10, 444]. Встречается синонимическое слово *xūm* // *xūmaki* в значении “сырой”, “молоко”, заменяющее слово *xǐvd*, которое происходит от перс.-тадж. *xom* “сырой”, ср. перс. *xāma* “сливки”, “сметана”. Такая форма в исконном значении встречается в ишк. *хым*, санг. *xom* “молоко”. Эта форма употребляется и в ином значении, если молоко свёртывается, становится кислым.

Наблюдается использование слова *xǐvd* в контексте с элементом *ašaw*, которое отдельно не используется носителями языков в виде шуг. *xǐvdašaw* обозначает разновидность еды из молока и хлеба (*gardā*). Синонимичную пару к данной единице составляют слова шуг. *gardarūyan* // *gardarūyan* разновидность еды из горячих лепёшек на масле и молоке, состоящую из *gardā* “лепёшка” и *rūyan* “масло”, букв. “лепёшка с маслом” и единица шуг. *nūn(i)rūyan*, представляющая собой характерную таджикскому языку изафетную конструкцию - *poni ravyan*. Такое ритуальное блюдо подаётся при закладке фундамента традиционно-памирского дома. Заимствованное из тадж. *пон* шуг. *nūn*, руш., хуф., бр., рош. *non* “хлеб”, “лепёшка” используется носителями этих языков исключительно в качестве первой части сложных слов для обозначения наименований кушанья или наименований предметов, связанных с хлебом. К примеру, в составе таких единиц, как: *nūnband* “соломенный кружок для прикладывания лепёшек к внутренним стенам очага”; *nūnkan(d)* “железная лопаточка, используемая в качестве кочерги”; *nūn-at namak* адаптация тадж. *non-и namak* “хлеб соль”. Заимствованное из перс.-тадж. слово *namak* используется для обозначения соли в шуг.-руш. группе языков, за исключением сар., где соль обозначается номинативной единицей *namodj - di namodj-am xiŷit* “я ел его соль” [5, 188].

В шуг.-руш. группе языков используется также единица перс.-тадж. *šīr* “молоко”, однако исключительно в качестве составного

компонента сложных слов для обозначения блюд. Такими сложными единицами являются: шуг., руш., хуф., бр., рош. *šīrūyan* “молоко, в которое обильно добавляется масло”, где *šī* к *šīr* и *rūyan* к перс.-тадж. *ravyan* “масло”. В сар. для обозначения молока с маслом применяется составная лексика *xēvdréwn*, букв. “молоко-масло”; шуг., руш., хуф., бр., рош. *šīrbirinj* “рис, варёный в молоке”, где *birinj*, (сар. *gyrinj*) к перс.-тадж. *birinj* “рис”; шуг., руш., хуф., бр. *alwošīr* “кисель из пшеничной муки”, где первый компонент *alwo* к перс.-тадж. *halvo* “халва”; шуг., руш., хуф., бр., рош. *šīrčōy*, где *čōy* к перс.-тадж. *čōy* “чай”, досл. “молочный чай”. Использование слова *šīr* в качестве самостоятельного свободного от этих сложений в языках шуг.-руш. группы не зафиксировано. В данной языковой группе также широко употребляется заимствованная из таджикского языка устойчивая изафетная конструкция *šīri murγ* “птичье молоко”, где слово *šīr* используется в переносном значении - *šīri murγ mis wef dastorxūn-ti vud* букв. “у них на столе было даже птичье молоко”, то есть “богатый стол”. Анализ данных языковых единиц показывает, что слово *šīr* в языках шугнано-рушанской группы используется исключительно в составе сложных слов, заимствованных из таджикского языка в результате культурных и языковых контактов.

Ритуальным из всех вышеназванных блюд является шуг., руш., хуф., бр., рош. *šīrūyan* “молоко с маслом”, которое символически преподносится по пути жениху, ведущему невесту в свой дом [14, 244]. В данном случае молоко в народном этнолингвистическом осмыслении воспринимается как обладающее силой положительного напутствия, пожелания благополучия, что связывается с обладанием им белым цветом. Поэтому молоко преподносится в качестве пожелания счастливого пути (шуг.-руш. *royi safed*, букв. “белый путь”) как по дороге домой, так и по жизни, а масло в качестве пожелания новобрачным богатой и благополучной жизни. В народной медицине такой напиток рекомендуется также простуженным больным, связывая с ним возможность быстрого выздоровления.

Номинативная единица шуг., руш., хуф., бр. *alwošīr* используется для обозначения киселя из пшеничной муки, которая жарится на масле, а затем понемногу туда добавляется молоко. Данное слово сложено из тадж. *(h)alvo* “халва” (араб. *halwā* “халва”), у горных таджиков преимущественно в значении “мучного киселя (не обязательно

сладкого)”, и тадж. *šir* “молоко”, сар. *alwū* “халвы”. Слово *alwo* также можно встретить в составе словосложения шуг. *alwopaz* // *alwobaz* “мастерица по изготовлению халвы”, которое на основе метафорического развития значения используется в конструкции поздравления с рождением девочки: *tuboraki alwopaz tamard* “с дочерью Вас!” (букв. “поздравление с мастерицей халвы”) При приготовлении всех этих видов каш и киселей могут образоваться комочки, для обозначения которых используется слово шуг. *bulyuč* // *bilyuč* “комоч”, встречающееся в контексте с глаголам *dedow*, *bilyuč dedow* // “свариться с комками”.

Для именования других разновидностей молочных продуктов используются следующие номинативные единицы: шуг. *marūb*, руш., бр., хуф., рош. *marūb*, сар. *marəb* “сливки”, “сметана”; шуг.-руш. *čakkā* “процеженное через матерчатый мешочек кислое молоко”; шуг.-руш. *fillā* “молозиво”; шуг. *alyok* // *aylok* “пресный сыр”, шуг. *yečgi* “сыр с маслом”; шуг. *wilūxč* “сыр”, “творог”; шуг., руш., хуф., бр., рош. *tuxř*, (ж. *taxř*) сар. *tyxř*; шуг., руш., хуф., бр., рош. *pāu*, сар. *poу* “кефир”, “кислое молоко”; шуг. *đūy* “пахтанье”, “сыворожка, остающаяся после сбивания масла”; шуг. *čalov* “вид напитка”.

Синонимом к номинативной единице шуг. *marūb*, руш., бр., хуф., рош. *marūb*, сар. *marəb* (ср. сар. *puruk* “взбитые сливки”) “сливки”, “сметана” является отглагольное слово шуг. *nimōd* “сливки”, гл. *nimēd-*, сар. *nam* “киснуть”. Сюда же относится и слово шуг. *xūmēd* // *xīmēd* “закваска (для заквашивания молока)” [10, 235]. Слово *marūb* встречается в составе словосочетаний: *marūbbāt* “мучная похлебка со сметаной, вторая часть *bāt* “мучная похлёбка”; *marūbrūyan*, “масло из сливок (сметаны)”, “сливочное масло”.

Номинативная единица шуг.-руш. *čakkā* “процеженное через матерчатый мешочек кислое молоко” к тадж. отглагольного слова *čakka* “густое откинутое кислое молоко” от *čakidan* “капать”. Наименование, происходящее на основе процесса изготовления, то есть после того как из молока получают сливочное масло, остаток кладут в матерчатый мешочек (шуг.-руш. *xaltā*) оставляя его в подвешенном виде. Весь остаток жидкости начинает капать (*čaktow* “капать”) и от процеженного кислого молока *đūy* в мешке остаётся *čakkā*, которое, как правило, при употреблении в пищу разбавляется водой.

Номинативная единица шуг.-руш. *fillā* “молозиво”, первое сдоенное молоко коровы после родов является общеир.: тадж. *filla* // *falla*, бадах. *filla* // *fallā*, перс. *fil(l)a*. В некоторых местах *fillā* считается недозволенным для употребления в пищу. В силу того, что оно является первым сдоенным молоком новотельной коровы, среди населения его считают нечистым (шуг.-руш. *ar(r)ūm*), однако в других местах *fillā* употребляется в пище и считается чистым (шуг.-руш. *alōl*) продуктом. Синонимом к данному слову является единица шуг. *cīgūnj* “молозиво”, состоящее из знаменательной части *cīg* “новотельная корова” и суф. относительности *-ūnj*. С молозивом у памирцев также связано множество поверий. К примеру, *fillā* // *cīgūnj*, как правило, варят и дают детям, которые перед употреблением обязательно должны вымыть руки и рот, чтобы не осквернить коровье молоко. Нельзя пролить *filla* // *cīgūnj* на землю, в обратном случае надо до него дотронуться и поцеловав кончики пальцев поднести ко лбу в знак уважения к молочным продуктам. Считается, что *filla* надо прятать от чужого глаза, иначе его могут сглазить и новотельная корова может заболеть или у неё пропадёт молоко (шуг.-руш. *barakat tīzd* «исчезает благодать») [3, 119-120].

Номинативная единица шуг., руш., хуф., бр., рош. *tuxṛ*, сар. *tyxṛ* в первом значении является прилагательным “кислый”, который также имеет форму женского рода *taxṛ* // *taxṛ oliboli* “кислая вишня”. Во втором значении данное слово в шуг.-руш. используется для обозначения сваренных и высушенных на солнце комочков пахтанья, которые женщины заготавливают на зиму на летовке (шуг. *yel*, руш. *yīl*). Такое пахтанье добавляют в различные кушанья в качестве заправки (шуг. *qatay*). Данное слово можно встретить в контексте с *garḍā* “лепёшка” шуг. *tuxṛ-ti garḍā* разновидность еды лепёшки, куда в качестве заправки добавляется смоченные в воде *tuxṛ*. Синонимичной парой к данному названию кушанья является слово шуг. *qurūtōv*, рош. *qurūtōw*, к тадж. *qurūtob*, где первый компонент *qurūt* к тюрк., монг. *qurut* “курут”- сваренные и высушенные на солнце комочки пахтанья и второй элемент перс.-тадж. *ov/b* “вода”, букв. “вода курута”.

Номинативная единица шуг., руш., хуф., бр., рош. *rāu*, сар. *rou* обозначает “кефир”, “кислое молоко”. Синонимичную пару к данному слову составляет единица шуг. *xūmrāu* // *xūmbāu*, где первый компонент *xūm* обозначает “неспелый”, “незрелый”. Этот род простокваши,

который готовится путём заквашивания тёплого молока закваской (шуг. *x̣̌med*, руш., хуф. *x̣̌mīd*), из которого впоследствии сбивается масло. Закваска, хранящаяся в горшке, считается священной, благодатной и обладающей особой силой, благодаря которой она очищает молоко и превращает пресное в кислое. Существует другая разновидность закваски, которую кладут в тесто для приготовления лепёшек. Для обозначения этой закваски используется как номинативная единица шуг. *x̣̌med*, руш., хуф. *x̣̌mīd*, так и её синонимичная пара шуг. *x̣̌termo*, руш., хуф. *x̣̌mīrmō*. Существует поверье, что закваску для теста следует прятать от чужих глаз и нельзя её давать чужим, так как это может навести порчу как на закваску, так и на хлеб, куда добавляют эту закваску. Держат закваску в чистом и укромном месте.

Разновидность молочного напитка шуг. *ḍiṽ*, руш., хуф., бр., рош. *ḍiṽ* “пахтанье”, “сыворожка, остающаяся после сбивания масла”, прохладительный напиток из сбитого кислого молока обычно смешивается с водой или молочной сывороткой. Данное слово является общеиранским термином, которая встречается в контексте со словами *mīzd* “строить”, *xixrā* “похлёбка”, *xās* “вода”: шуг. *ḍiṽmīzd* “сбивание масла”, (букв. “строить сыворотку”); шуг. *ḍiṽxixrā*, разновидности похлёбки с пахтаньем, вторая часть слова *xixrā* “мучная похлёбка”; шуг. *ḍiṽxās* “сыворотка, извлекаемая после сбивания масла”, вторая компонент *xās* “вода”. Другая разновидность прохладительного напитка шуг. *čalov* «напиток из пахтанья или толокна с добавлением в него большого количества воды» как правило, употребляется в жаркое время года, для утоления жажды, а также в народной медицине считается, что этот напиток содействует снижению повышенного давления. Первая часть данного слова *čal* в шуг.-руш. группе языков отдельно не употребляется, элемент *ov* к *ob* “вода”.

Следует отметить, что относительно процесса доения молока у памирцев также существует ряд поверий. Считается, что при доении коровы в хлеву не должны находиться посторонние люди, так как своим присутствием они могут нанести порчу или сглазить корову и сдоенное молоко. При выходе из хлева необходимо нужно прятать молоко от чужого глаза. Чужие также не должны приближаться к месту, где хранится молоко и молочные продукты. С процессом доения молока также связаны такие лексические единицы, как: шуг. *bodūšak*,

используемое для обозначения части надоенного молока или молока, которое выдоено после основного доения и которое хранят для детей; шуг. *zibodūxāk*, используется для обозначения вторичного доения молока, но на летовке, когда девочки сдаивают оставшееся молоко после основного доения. Первый элемент *bo*, возможно, возводится к шуг.-руш. *vo* “опять”, или же к тадж. *boz* “опять” и второй компонент *dūš* к тадж. *dūš* осн. наст. “доить”, с уменьш. суф. *-ak* в конце. Первый компонент лексики *zibodūxāk*, где шуг.-руш. *zibo* “после”.

Разновидностями мяса, широко использующимися в качестве продуктов для приготовления еды на Памире являются баранье (шуг.-руш. *taṡand*), говяжье мясо (шуг.-руш. *siṡurand*), козье (шуг.-руш. *vazand*), а также реже мясо птиц, горных коз и маленьких диких зверей. Мясо (шуг., руш., хуф., бр., рош. *gūxī*, сар. *gyxī* к перс.-тадж. *gušt*) у памирцев наравне с земледельческими продуктами с ранних времён являлось важным компонентом для приготовления пищи. Существует такая вариация традиционных мясных блюд, как: шуг. *šūtovā*, а также *xīkanā* “мясной суп”; шуг. *sēdkabob* “жареный на раскалённых плоских камнях мясо”, шуг. *xāvdek*, руш., бр., хуф. *xāvṡik* “тушёное мясо”; шуг. *xūmṡārvo*, руш., хуф., бр., рош. *xomṡīrvō* “мясной бульон”, где *xūm* тадж.-перс. *xom* “неспелый”, “незрелый”, “недоваренный”, но в данном случае не одно из этих прилагательных в прямом значении не является основой наименования данного вида супа, второй элемент шуг. *xārvo*, руш., хуф., бр., рош. *xīrvō* к тадж. *šurbo* “суп”; шуг. *yaṡnī*, руш. *yaṡnā* «отваренное большими кусками мясо для дорожного запаса», тадж., перс. *yaṡnī* “холодное мясо”, по видимому первый компонент *yaṡnī* следует возвести к *uāx* к тадж. *yaṡ* “лёд”, “мороз”.

Мясной суп шуг. *xīkanā*, как правило, наливается в деревянную миску с разделёнными на большие куски лепёшками. Данное отглагольное слово, состоит из знаменательной части *xīkan* к тадж. *šikan* осн. наст. вр. “ломать” и суф. *-ā*. Синонимичную пару к данной единице составляет слово шуг. *šūtovā*, пища – суп, который варили и наливали в деревянную миску, куда заранее клали лепешки. Вторая часть данного слова – элемент *ov* к тадж. *ob* “вода”, с суф. имён существительных *-ā* в конце.

Номинативная единица шуг. *sēdkabob* используется для обозначения жаренного на раскалённых плоских камнях мяса. Единица *sēdkabob* состоит из знаменательной части: *sēd* “большой плоский

камень” и шуг.-руш. *kabob* к тадж. *kabob* “жареное мясо”. Такой вид кушанья, приготовленного на охоте, поджаривалось на раскалённых камнях. Такая разновидность пищи приготавливалась путём разведения огня под плоским камнем, на поверхность которого клали нарезанное на куски мясо. Поверх кусков мясо ставился другой плоский камень. Синонимом к данному слову является лексика *sêdrizîn*. Слово *rizîn* следует относить к слову шуг. *rizen*, обозначающему процесс прятанья мяса киика в горах после охоты.

Другой разновидностью мясного блюда является шуг. *xâvdek*, руш., бр., хуф. *xâvdik* “тушёное в горшке мясо”, зарываемое на ночь в золу очага. Словосложение *xâvdek* состоит из двух знаменательных компонентов; *xâv* от слово *xâb*, общеир.: к перс.-тадж. *šab/w* “ночь” и слово *dek* к перс. *dig*, тадж. *deg* “котёл”. Некоторыми источниками упомянутая единица приводится в качестве старой адаптации таджикского слова *šab-deg* [10, 351], однако В.С. Соколова, анализируя генетические отношения шугнано-язгулямской языковой группы с мунджанским языком, обращает внимание на то, что “... в ряде случаев мы встречаемся не с утратой того или иного слова и заменой его словом заимствованным, а лишь с его фонетическим уподоблением или даже с его закономерным фонетическим совпадением со словом соседнего языка. ... шуг.-язг. *xâb* ... как слово женского рода представляет совершенно закономерное отражение *xšaba* > *xâb* с передачей **a* через *ā* в положении *a* – умлаута” [8, 207].

Здесь мы сочли уместным дать единицы для обозначения разновидностей масел. Масло, так же, как хлеб и молоко, считается почитаемым компонентом, символом изобилия и благополучной жизни как для шугнанцев, так и для других этнических групп Памира. Так же как и два других ингредиента, масло сопровождает человека с момента его рождения и до глубокой старости. Появление на свет младенца сопровождается традиционным обычаем шуг. *s(i)pīdčīd*, руш. *s(i)pīdčīg* “первое кормление маслом грудного ребёнка”, собираясь в путь, идя на охоту, не обходятся без всех этих трёх продуктов и т.д. Подобное почтительное отношение к данным ингредиентам системы питания памирцев также отражается в клятвах, использующихся для подтверждения своих слов или правоты: шуг. *kam gardā (xūvd) tu dīd* “Да накажет меня этот хлеб (молоко)”; *kam gardā (xūvd) tu kūr kixt* “Чтобы ослепил меня этот хлеб (молоко)”; хуф. *ikam gardā maš šōid*

“Этот хлеб – наш свидетель”; *garḁā ba gadoyi mavirayum* “Пусть я не найду хлеба даже если буду его выпрашивать”.

Масло на Памире, как и повсюду в Средней Азии, сбивается из кислого молока. Собранное молоко от коровы, овец и коз кипятится и сливается в один большой сосуд (шуг. *paṣṇīz*, руш., хуф. *piṣṇīz* “глиняная маслобойка”), подержав его до остывания, вливают туда ложку закваски. В течении полудня молоко закисает. При помощи мутовки с крестовидными лопастями, вставленной в маслобойку и приводимой в движение ремнём, привязанным к ней, сбивается молоко [3, 141-145] и добывается масло.

Для обозначения разновидностей масел в шуг.-руш. группе языков используются следующие номинативные единицы: шуг., руш., бр., хуф., рош. *rūyan*, сар. *ṛewn* обозначает “топлёное масло”; шуг., руш., хуф., бр. *čārṽ* “жир”; шуг., руш., хуф., бр., рош. *maskā*, сар. *masko* “сливочное масло”; шуг., руш. *zoṛ*, хуф. *zōṛ* “сало”, “жир”; шуг., руш., хуф., бр., рош. *dumbā*, сар. *dymbo* “курдюк”; шуг. *čipōs*, руш., бр., хуф. *čipūs* “хлопковое масло”; шуг. *rūmbuc* “комоч сливочного масла”.

Обобщённой единицей для обозначения масла является слово шуг., руш., бр., хуф., рош. *rūyan*, сар. *ṛewn* “масло” (топлёное), “сало”, “жир”, ср. перс.-тадж. *ravyan* “масло”. Этот вид масла извлекается из кислого молока, путем использования традиционной маслобойки. Памирцы, как правило, употребляют в пищу преимущественно топлёное масло, которое также называют шуг.-руш. *zīdrūyan*, где *zīrd* “жёлтый”, букв. “жёлтое масло”. Синонимичную пару к данному слову составляет единица шуг., руш., хуф., бр. *čārṽ* “жир”. Этот вид масла в отличие от первой разновидности извлекается из курдюка, животного жира. Данное слово встречается в составе словосочетаний шуг., руш., хуф., бр. *kālčārṽ*, где ж. *kāl*, м. *kīl* “голова”, букв. “масло для головы”. Раньше женщины после мытья головы обязательно мазали волосы маслом, чтобы они смягчались; шуг., руш. *spīdčārṽ*, – кусочек сливочного масла, которым кормят только что появившегося на свет младенца, где *spīd* к шуг. *spīftow* “лизать”, “сосать”, букв. “масло для лизания”, *čarvaxoyi* “молочные продукты”. Синонимичную пару к слову шуг. *spīdčārṽ* составляет единица *rūmbuc*, где с изменением смычно-проходных, носовых согласных *n/m* – *rūm* // *rūn* “масло” и второй элемент сложных слов *buc* “детёныш”, в данном контексте в значении уменьшительности. Первая часть данного слова встречается

в составе сложных слов: шуг. *rūn-xaxč*, руш. *axes*, *naḫáxč*, бр. *rōnaḫáxč*, рош. *rūnaḫaxč* “род сдобных булочек”, где в шуг., бр., рош. первый компонент с выпадением целого слога к *rūyan* и вторая часть к шуг.-руш. к *xōxč* “пресное тесто”. Есть поверье, что характер человека, кормящего впервые грудного ребёнка маслом, может отразиться и на характере малыша, то есть, если кормящий его по природе спокойный, добрый человек, то и малыш вырастит таким же. Поэтому кормление новорождённого в первый раз предлагают более спокойному человеку, говоря *dī yīdā s(i)pīd kin*, *tu-t šovdi*, *lak xuš-qār sūd* “накорми ребёнка (маслом), ты более спокойный, пусть и он вырастет спокойным.

В шуг.-руш. группе языков также используется *čarvi* “жир”, общер. *čarb* “жир”, “сало”, которое имеет более широкое значение и обобщает в себе значения, как овечьего жира, так и жира крупного скота, то есть это слово используется для обозначения наличия жира или жирного мяса *čarvi-yin* (*ser čarvi*) *gūxč* “жирное мясо”. Данное слово, зафиксированное во всех иранских языках, возводится к *čarbu* “сало”, “жир”, с изменением *-b/v-* и добавлением суф. *-i* [1, 11].

Номинативная единица шуг., руш., хуф., бр., рош. *maskā*, сар. *masko*, к тадж. *maska* “сливочное масло”, встречается в обрядовом термине *maskačixáčīd* “сбрасывания масла в воду”, обряд, имеющая место в некоторых местах во время ирригационного праздника, например, строительство канала Шобурхон (*Šoburūn wēdmīzd*). Ежегодно со всего селения собирают масло для ремонта канала, и когда строительство подходит к главному каналу, где находится *ostūn* “святое место”, один из почитаемых стариков селения после зажигания благовонной травы *sitiraxm* “анафалис” бросает масло в канал [1, 8]. Подобное действие является своего рода жертвоприношением воде.

Для обозначения жира крупного рогатого скота используется отличное слово шуг., руш. *zoγ*, хуф. *zōγ* “сало”, “жир” (перетопленный). Слово *zoγ* скорее является общим заимствованием, аналогично кхов. *zāγ*, верош. *zʌγ*. Данное слово также сопоставляется с афг. *γoz* “жирная оболочка кишок”, “нутряное сало”. Данные слова для обозначения сала в шуг.-руш. группе языков также могут быть сближены с тюркскими обозначениями жира, масла: тюрк. *yaγ*, общетюрк. **ǰāγ* “масло”, “жир”, караимское, йагъ. йав. узб. *yoγ* “сало”, “жир”, “масло” [10, 198]. Для обозначения жира овца наблюдается наличие слова шуг., руш., хуф., бр., рош. *dumbā*, сар. *dymbo* к тадж. *dunba* “курдюк”.

Номинативная единица шуг. *čipōs*, руш., бр., хуф. *čipūs* “хлопковое масло” является широко распространённым культурным термином, который считается старым заимствованием из индо-ар.; др.- инд. *karpāsa*, неп. *kapās*, *kabās*, кхов. (из перс.) *karvās*, верош. *γipās*, буруш. *gipAs*, тиб. *kipās*, тадж. *karbos*, перс. *karbās* и “грубая бумажная ткань” [9, 52-54]. Данное слово встречается в составе словосложения *čipōsrūyan*. Раньше среди памирцев сам хлопок назывался *čipōs*, откуда и название хлопкового масла. Однако в современных языках шуг.-руш. группы первоначальное значение слова *čipōs* утеряно и для обозначения понятия “хлопок” употребляется заимствованное из тадж. *paxtā*.

Слова *rūyan* и *čārv* являются синонимами и могут обобщать все эти значения и использоваться в значении любого вида жира, с той разницей, что в некоторых ситуативных случаях, как в случае с шуг. *spīdčārv*, шуг., руш., хуф., бр. *kālčārv*, шуг., руш., хуф. *čarvaxoyi* составной компонент *čārv* не может быть заменён словом *rūyan*. Номинативные единицы *zōy*, *dumbā*, а также слово *maskā* имеют конкретное значение и используются для обозначения конкретных разновидностей масел. Например, *rūyan di gardā pīc-ard mōl* “помажь лицо лепёшки маслом”; *dumbā di gardā pīc-ard mōl* “помажь лицо лепёшки курдючным жиром”. В первом случае не указано, какой вид масла, то есть любым видом масла можно намазать лицевою часть лепёшки, однако во втором случае, конкретно указан, каким видом следует мазать лепёшку.

Таким образом, анализ номинативных единиц для обозначения традиционной пищи и обрядов, связанных с ними, показывает, насколько проста была система питания памирцев. Их почтительное отношение к муке, молоку и маслу говорит о том, что в этой горной и изолированной от всего мира местности эти продукты были основными и в то же время труднодоступными припасами для людей.

Деривация ряда единиц для обозначения мучных блюд очень часто происходит на основе составного ингредиента блюд, в ряде других, которые составляют незначительное количество, номинация происходит на основе действия или способа приготовления. Выявленные единицы обобщенных терминов для обозначения пищи, мучных блюд и обрядов, связанных с ними в структурном плане составляют 49% простых единиц, 11% – составных и 40% – сложных номинативных единиц. Лексическое расхождение по языкам шугнано-

рушанской группы составляют 14%, лексика с фонетическим расхождением – 59% и полное схождение лексики – 27%.

На формирование предметно-бытовой лексики сферы традиционной пищи существенное влияние оказывают компоненты, входящие в состав блюд при их приготовлении, а в некоторых случаях важными становятся функциональные особенности компонентов, то есть их свойства и признаки, пригодность для приготовления конкретной разновидности пищи. Несмотря на фонетические расхождения, семантика большинства языковых единиц понятна носителям языков шугнано-рушанской группы. Эти единицы для обозначения традиционных блюд народов Западного Памира, а также наименований разновидностей масел и обрядов, связанных с ними, с точки зрения своей структуры неоднородны. По структуре преобладают сложные и простые единицы.

Литература:

1. Аламшоев, М.М. К вопросу об этнолингвистическом изучении шугнанского языка (*cārv* “масло” и *xūvd* “молоко”) // Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения члена-корреспондента РАН Агнии Васильевны Десницкой. – СП(б), 2002. – С. 5-20.
2. Аламшоев, М.М. Шугнанская животноводческая лексика в этнолингвистическом и сравнительно-историческом освещении // Дисс. док. фил. наук. – СП (б), 2002. -281с.
3. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарьи). Вып. II. // Тр. Ин-та истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР, Т. XI. / М.С. Андреев. Подготовлен к печати и снабжен примечаниями и дополнениями А. К. Писарчик. – Сталинабад: Изд. АН Тадж. ССР, 1958. – 265 с.
4. Артюнов, С.А. Пища - материальная культура: свод этнографических понятий и терминов. Вып. II. / С.А. Артюнов. – М.: Наука 1989. – 222 с.
5. Пахалина, Т.Н. Сарыкольский язык / Т.Н.Пахалина. – М.: Наука, 1966. – 239 с.
6. Пещерева, Е.М. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанные с ними обычаи / Е.М. Пещерева. – Ташкент, 1927. – 115 с.

7. Расторгуева, В.С., Этимологический словарь иранских языков. Т. I. / В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2000. – 328 с.
8. Соколова, В.С. Генетические отношения мунджанского языка и шугнано-язгулямской языковой группы / В.С. Соколова. – Л.: СРТ, 1973. – 125 с.
9. Стеблин-Каменский, И. М. Очерки по истории лексики памирских языков: Названия культурных растений / И.М. Стеблин-Каменский. – М.: Наука, 1982. – 168 с.
10. Стеблин-Каменский И.М. Этимологический словарь ваханского языка / И.М. Стеблин-Каменский. – СП(б): Петербургское востоковедение, 1999. – 480 с.
11. Таджики Каратегина и Дарваза // Под. ред. Н.А. Кислякова и А.К. Писарчик. Вып. I. – Душанбе, 1966. – 379 с.; Вып. II. – Душанбе, 1970. – 313 с.; Вып. III. – Душанбе, 1976. – 237 с.
12. Файзов, М. Язык рушанцев Советского Памира / М. Файзов. – Душанбе: Академия наук Таджикской ССР, 1966. – 228 с.
13. Шишов, А. Таджики (Этнографическое исследование) / А. Шишов. - Ташкент: Типография «Туркест. Творчество печатного дела», 1910. - 324 с.
14. Юсуфбекова, З. Свадьба внутри одной большой семьи в Шугнани / З. Юсуфбекова / Памироведение. Вып. II. – Душанбе. - 1985. - С. 236-250.

УДК: 491.592-56

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С ЦВЕТООБОЗНАЧАЮЩИМИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫМИ В ШУГНАНО-РУШАНСКОЙ ГРУППЕ ЯЗЫКОВ

Зоолишоева Ш.⁵

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б.Искандарова НАНТ*

Воҳидҳои фразеологӣ бо сифатҳои нишондиҳандаи ранг дар гурӯҳи забонҳои шугнонӣ-рушонӣ

Дар мақола воҳидҳои фразеологӣ бо сифатҳои ифодакунандаи ранг дар забонҳои шугнонӣ ва рушонӣ аз нуқтаи назари этнолингвистикӣ баррасӣ карда мешаванд.

Мақолаи мазкур, аввал тавсифи фразеологизмҳои марбут ба истилоҳоти рангро дар бар мегирад, дувум, нишон дода мешавад, ки беиштар номҳои аслии ва дар баробари онҳо калимаҳои иқтибосии марбут ба рангҳо аз забони тоҷикӣ ба забонҳои номбурдашуда ворид шуда, ибораҳои фразеологиро ташиқ додаанд. Дар мақола, барои таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ калимаҳои истифодашуда транскрипсияи умумиқабулишудаи байналмилалӣ, ки ба графикаи лотинӣ асос ёфтааст, истифода мешавад.

Калидвожаҳо: воҳидҳои фразеологӣ бо сифатҳои ифодакунандаи ранг, рангҳои асосӣ сурх, зард, сабз, сиёҳ, сафед мебошанд.

Фразеологические единицы с цветообозначающими прилагательными в шугнано-рушанской группе языков

В статье рассматриваются фразеологические единицы с цветообозначающими прилагательными в шугнано-рушанской группе языков в этнолингвистическом аспекте.

⁵Зоолишоева Шамшод Фаросатшоевна – номзоди илмҳои филологӣ, ходими калони илмӣ шӯбаи забонҳои помирии Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)933557875; e-mail: sh.2006-2007@mail.ru.

Зоолишоева Шамшод Фаросатшоевна – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела памирских языков Института гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4; Тел.: (+992)933557875; e-mail: sh.2006-2007@mail.ru.

Zoolishoeva Shamshod Farosatshoevna – candidate of Philological sciences, senior employee of the Pamir Languages Department of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992)933557875; e-mail: sh.2006-2007@mail.ru.

В данной работе впервые дается описание фразеологизмов относящиеся к цветообозначениям, также были выделены исконные и заимствованные наименования цвета из таджикского языка, с которыми образовались фразеологизмы в устной речи носителей бесписьменных шугнано-рушанских языков. В работе с целью сравнительно-исторического анализа лексики используется общепринятая международная транскрипция на основе латинской графики.

Ключевые слова: фразеологические единицы цветообозначения, основные цвета – красный, жёлтый, зелёный, чёрный, белый.

Phraseological units with colour-referring adjectives in Shugnan-Rushan group of languages

The article deals with phraseological units with colour-defining adjectives in Shugnan-Rushan group of languages in ethnolinguistic aspect.

This paper is the first to describe the phraseological units related to colour denotations, also the original and borrowed names of colour from the Tajik language, with which the phraseological units were formed in the oral speech of the speakers of the Shugnan-Rushan languages. In the work for the purpose of comparative-historical analysis of the lexicon the generally accepted international transcription on the basis of Latin script to be used.

Key words: phraseological units of colour denotation, basic colours - red, yellow, green, black, white.

Фразеологическими единицами, в памирских языках, стали интересоваться с семидесятых годов прошлого века. В этот период были опубликованы первые статьи, которые ввели в научный обиход образцы шугнанской и рушанской фразеологии и в которых отмечены некоторые признаки ограничения фразеологизмов и слов.

«Шугнанско-русский словарь» Д. Карамшоева [4. 1988, 1991, 1999], стал одним из наиболее важных источников для выявления ряда особенностей, характеризующих фразеологию одного из наиболее распространённых языков шугнано-рушанской группы.

Изучением фразеологии шугнано-рушанских языков занимались Хушенова С.В. (1966, 1972, 1976), Каримова А. (1975, 1982, 2000), Бахтибеков Т. (1972), Мирзоев Ш. (2012, 2013, 2015), Аламшоев Ш. (2015, 2016, 2017) и др.

С.В. Хушенова [13, 1972] опубликовала ряд статей по шугнанской фразеологии, в которых автор рассматривает семантические и

структурные грамматические характеристики фразеологических оборотов шугнанского языка.

Работа А. Каримова [5, 1989] посвящена структурно-семантической характеристике фразеологических сочетаний рушанского языка.

Ш. Аламшоев [2, 2018] защитил кандидатскую диссертацию по фразеологии шугнанского языка, им также опубликована отдельная монография.

Многоязычный фразеологический словарь издан М. Аламшоевым и Ш. Аламшоевым, который содержит фразеологические материалы шугнанского, таджикского, русского и английского языков.

На сегодняшний день огромный вклад в изученные фразеологии - фразеологических единиц в шугнано-рушанских языках, внёс к.ф.н. Ш. Мирзоев [6, 2022, 7, 2023].

Фразеология как область языкознания изучает проблематику, связанную с семантикой, структурой, составом, функцией и закономерностями образования, развития сочетаний слов (фразеологизмов) [6, 170].

Следует отметить, что основоположник научного изучения русской фразеологии В.В. Виноградов выделял три типа фразеологических единиц:

1. Фразеологические сращения, или идиомы;
2. Фразеологические единства;
3. Фразеологические сочетания.

К трём типам фразеологических единиц Н.М. Шанский добавил ещё один – фразеологические выражения [15, 3].

Н.М. Шанский [15, 3] подчёркивает, что «фразеологизмы предстают перед нами как устойчивые словосочетания, воспроизводимые, и значит готовые единицы языка, существующие в виде целостных по своему значению и устойчивых в своём составе и структуре образований».

Один из известных исследователей фразеологии иранских языков Ю.А. Рубинчик даёт следующее определение фразеологических единиц персидского языка, которое можно отнести к определению фразеологии шугнанского языка: «Фразеологические единицы - это устойчивое сочетание слов, имеющие строение словосочетания или предложения и характеризующееся постоянством лексемного состава,

неизменяемостью или ограниченной изменяемостью морфологических форм компонентов, устойчивостью целостного значения, устойчивостью синтаксической структуры и воспроизводимостью в готовом виде» (11, 27).

Во всех языках и, в частности, в шугнано-рушанской языковой группе фразеологизмы состоят из нескольких слов, но обозначают одно понятие, например; ш. *tūxp čidow* ‘надоедать’ – букв. «делать горьким», ш. *jūn nez nūl-ti vidōw*, р. *jūn nez nūl ti avigow* ‘надоедать’ – букв. «доводить душу до кончика носа».

Следует отметить, что в данном исследовании предметом исследования станут фразеологические единицы с цветообозначающими прилагательными в шугнано-рушанских языках. Но перед тем, как приступить к анализу фразеологических единиц с цветообозначающими прилагательными, стоит коротко объяснить основные признаки фразеологических единиц в этой языковой группе.

Источниками фразеологического материала является лишь устная речь носителей языка, на основе которой можно выделить фразеологические единицы с цветообозначающими прилагательными. Из восьми основных цветов, для образования фразеологических единиц с цветообозначающими прилагательными в этой языковой группе преобладают следующие слова: ш., р. *safēd* ‘белый’, ш. *tēr*, р. *ter* ‘чёрный’, ш., р. *rūšt* ‘красный’, ш. *zīrd*, р. *zird* ‘жёлтый’, ш., р. *sāvz* ‘зелёный’. Необходимо отметить, что слово *rūšt* ‘красный’ в языках данной группы имеет родовое различие: м.р *rūšt*, ж. *rōšt*, р. *rāšt*.

Как известно, «в истории иранских языков, включая восточноиранские, многие названия цветов сформированы неодинаково, например, белый, красный, зелёный в разных иранских языках выражены словами, имеющими различные этимологии. Большую роль сыграли в формировании и трансформации название того или иного цвета разные ассоциации, свойственные не генетическим группам, а различным этносам и разным ареальным тенденциям» [18, 182].

В структурном аспекте среди фразеологизмов данного типа выделяются два типа: а) фразеологические единицы, образованные по моделям словосочетаний (именные и глагольные), б) фразеологические единицы, образованные по моделям предложений.

С точки зрения происхождения фразеологических единиц с цветообозначающими прилагательными они делятся на исконно шугнано-рушанские и заимствованные из таджикского языка. Можно предположить, что появление таких фразеологических единиц связано с формированием метафорических значений у цветоименований. Это, прежде всего, связано с символикой цвета, которая играет важную роль в жизни шугнанцев и рушанцев. «Различия оптических эффектов, отзывающиеся чувствительным образом и на настроении и расположении духа, неоспоримое влияние цветов на психическую сферу человека, контрасты между светлыми и тёмными цветами, интенсивность к слабости и неопределённости синего и фиолетового – все эти моменты, которыми человек пользовался для созерцаний, ощущений и представлений» [14, 60].

В символическом плане слова *safēd* ‘белый’, *rūšt* ‘красный’, *sāvz* ‘зелёный’, *zīrd* ‘жёлтый’ в шугнано-рушанской группе обозначают все хорошее, а слово *tēr* ‘чёрный’ – всё плохое. Но хотелось бы отметить, что единица *zīrd* ‘жёлтый’ иногда имеет противоположное значение, обозначая не хорошее состояние здоровья, усталость и т.д.

Термины для белого цвета *safēd* и *sipe* восходят к др. –ир.**spita-*, **spaita*, ср. перс. *spētar*, др.-инд. *švetta*, санскр. *śvitra* ‘белый’; известны и производные собственные имена - *Spitaka*, авест. *Spitama-* ‘беловатый’ [9, 10].

Слово *safēd* заимствовано из таджикского языка. Шугнано-таджикское двуязычие могло повлиять на то, что унаследованное *sipe* практически вышло из употребления, хотя его ещё можно услышать в разговорной речи пожилых людей, например: “*aro wađen sipe-dadama9 pi cow toyd* - Они ни свет, ни заря ушли на сенокос”. В некоторых селениях сохранились местности и летовки, чьи названия, связанные с этим исконным обозначением белого цвета. Например: *sipe-yel* ‘Белая летовка селения в долине Шахдары; см. также словосочетания *sipe dum* ‘белохвостый’, и *sipe dust* ‘белоногий (о скоте)’.

В метафорическом значении фразеологические единицы со словом **белый**, имеют и положительные и отрицательные значения, например:

Фразеологические единицы такие как *safēd xu mak (čidów)* ‘оправдывать себя, считать себя невиновным’ – букв. «не делай себя белым», или *wi sitxūn mis safēd sut – wi yunj mis safēd sut* имеют

одинаковое значения ‘приобрести опыт, в каком-нибудь деле’ – букв. «даже его кость побелела – его волосы стали седыми». Но фразеологическая единица *wi yūnj mis safēd sut* имеет противоположное значение, ‘прожить в трудностях и страданиях’. *xu kal safēd mak yid-ta odam nasūd* “как бы ты от этого не поседел, он всё равно не станет человеком”. *Wam pic-atā lozar, ya osepi sicin* - “Её лицо бело как лёд, она подвергнута страхом” – букв. «Её лицо как ледник, она испугалась». Если человек всегда врет, то используют такие фразеологические единицы; *yid ca lūvd xūvd safēd tu bōwār māk* - “если он скажет, что молоко белое, не верь ему”.

К этому ряду можно и отнести и слова *safēd būn* «старик», «пожилой мужчина» бук. «белая борода» и *safēd gāl* «пожилая женщина», «старуха» бук. «белая голова»,

В некоторых языках существует оттенок белого цвета со значением ‘седой’, в шугнано-рушанской языковой группе для обозначения цвета волос обычно употребляют слово *safēd*.

*žiniṣ zimaḍ-tí nust, ḡalaḍ-ta ded,
zamuṇa suḍḡ as we xīpāx safēd.
tu yuṇṣ safēdī-zor žiniṣ jinow,
tu yošī tarka sut, tarka rawūn?*

“Земля покрыта снегом, он всё ещё идёт,
И от снега земля вся побелела.
Мои волосы белы, как этот белый снег,
Где моя молодость, куда она ушла?” [12. стр.19].

В шугнанском языке широкое употребление имеет фразеологические словосочетания *royi safēd* «счастливого пути» букв. «белый путь», «белая дорога».

Слово ш. *tēr*, р. *tēr* ‘чёрный’ восходит к др.-ир. **taḡrya-*, и содержит индоевропейский корень **tem* ‘тёмный’, см. перс. *tār, tārīk* ‘тёмный; мрачный’, *tārī* ‘темнота, мрак’, ср. -перс. *tārīg* ‘тёмный’ [1, 230-231].

Чёрный цвет *tēr* обычно символизирует несчастье, ночь, мрак, неудачу, смерть, траур и противопоставляется символике белого цвета и фразеологические единицы с прилагательным *tēr* ‘чёрный’ имеют, также следующее переносное значение ‘нечестный’, ‘коварный’,

‘низкий’. Например: *têr b(p)icí têr dîl* ‘коварный, злоумышленный’ – букв. «с чёрным лицом и с чёрным сердцем». В народе говорят, что *arcûnd di pic têr ca dûn (d)ga-ga di dîl têr* букв. «если у человека черное лицо, то и сердце тоже чёрное». Также используют фразеологизмы такого типа: *tu pic têr* или *xu pic têr kixt (mā-kixt)* “он двуличный” или “он обманывает” – букв. «он своё лицо делает чёрным». *sît têr nakixt* “ничего не смыслит” – букв. «не делает землю чёрной».

В шугнано-рушанской группе языков слово *rūšt* ‘красный’ с древнейших времён является названием цвета, который относится к хроматическим цветам, входящим в состав спектральных цветов.

По мнению Г. Моргенстиерне, слово *rūšt* заимствовано из перс. *rust* ‘светлый’, см. хорезм. *raxt* ‘красный’, др. -инд. *rakta* ‘окрашенный’, ‘красный’. ш. *rūšt*, р. *rāšt*, сар. *ryšt*, язг. *rušt* ‘красный’. По этим примерам прослеживается соответствие и.-е. **u* иранским гласным *o* и *ū* (ж.р. *rōšt* – м.р. *rūšt*). Общеиндоевропейский корень **rudh-* (**reudh-*, **roudh-*) ‘красный’ известен в древних языках: см. и.-е. **rūštyā*- ш. -*rōšt* ж.р. (<**rōštyā*), **reudh-*, **rudh-*, **rudh-so-*, **reudh-s-to-* ‘красный’, др. – инд. *róhitā*, ав. *raodīta*, х. от *rrusta* ‘красный’ [8, 69].

Фразеологические единицы с компонентом *rūšt* ‘красный’ имеют следующие значения: *rūšt sat (sītōw)* - ‘смущаться, стыдиться’ - букв. «стать красным или покраснеть»: *tu pic rūšt* ‘врёт, обманывает’ – букв. «твое лицо красное». Можно встретить такие фразеологические единицы, где используют два цвета. Например: *rūšt-tat safēd sut* ‘смущаться’ – букв. «покраснел, побледнел»; *to yí māš wint-ata rūšt-tat safēd sut-xu na ricūstā* “как только нас увидел, покраснел, побледнел, и сразу убежал”. *xudoṽ nog maš pīc rūšt kixt, maš puc nog ofiyat-aṽ yōdd* - букв. «пусть Бог сделает наше лицо красным, чтобы наш сын благополучно вернулся».

Название для жёлтого цвета *zird* в шугнано-рушанской языковой группе сопоставляется с авестийским *zairita-*, от основы **zar-* ‘жёлтый, огненного цвета’, ср. также авест. *zaranya* ‘золотой’. Можно сказать, что термин *zird* сохраняет древнюю форму при отражении **ar* в качестве *i-* умлаута на *-i* [8, 108].

Жёлтый - *zird* ещё сохраняет свою прежнюю семантику — слово обозначает цвет солнца, огня и золота. Жёлтый цвет используется для описания человеческой внешности, (цвета волос, кожи, одежды), а также для обозначения масти животных и окраски растений.

Фразеологические единицы со словом *zird* ‘жёлтый’ имеют отрицательные значения, которые используют во время болезни, ссор, при плохих отношениях между людьми. Например: *zird b(p)ic* ‘плохой’, *zirdī filux* ‘отвратительный человек’ – букв. «жёлтое лицо», *zird piš* ‘плохой’ – букв. «жёлтый кот», *aro yuyi tilu tābak pāyǰ, wi rāng zird, ar-rāngatā paloč ca* – “Он как будто заболел тифом, цвет его лица жёлт, как тростник”, *yid zird pišt vo maš fānd δod* – “этой рыжей кошке вновь удалось нас обвести”.

У некоторых народов жёлтый цвет означает зависть, неверность, и интерпретируется по отношению к супружеским парам как предвестие измены и развода. Так относятся к этому цвету и шугнанцы и рушанцы, примером чего могут послужить следующие строчки народного поэта Лидуша Хабиба:

*nažiwjum awoyí tiramoyí,
nažiwjum tiramo šitoyí.
tabiyat pinizd zird puχok,
zird-rāng yed nixūnayí judoyí.*

“Не люблю осенней погоды,
Не люблю осенних холодов.
Природа наденет жёлтую одежду,
Жёлтый цвет – это знак разлуки” [12, 45].

Зелёный цвет обозначается словом *sāvz* в шугнанском языке, а в рушанском - *šārδob*, но это не означает, что они не используют слово *sāvz* в разговорной речи. Очень часто зелёный встречается в описаниях явлений природы, является символом её обновления, а также ассоциируется с молодостью и процветанием. Само слово *sāvz* - общеиранского происхождения, см. тадж. -перс. *sabz* ‘зелёный’. Этот цвет ассоциируется с надеждой и весельем.

В шугнано-рушанской языковой группе фразеологические единицы со словом *sāvz* ‘зелёный’, имеют как положительное значение, так и отрицательное: *wēv kāl sāvz sut* “у них родился ребёнок” – букв. «их голова позеленела»; *yid yāl yoš dintā gāl dí δustānd fūkčizaδ sāvz sūd* “он ещё молодой, у него ещё в руках всё позеленеет”; *živtí žir δoχc sāvz* ‘мозоль на языке (от бесконечных нравоучений)»; *mu živtí žir δoχc sāvz*

sut-at, tut xārm nā-čud “у меня уже мозоль на языке, а тебе (всё ещё) не совестно”. Многие изафетные фразеологизмы в шугнано-рушанской языковой группе представляют собой заимствования таджикско-персидских идиом: *ro(h)í safed* ‘счастливого пути’ – букв. «белая дорога», *baxtí safēd* ‘удача’ – букв. «белое счастье», *ruzí siyo* ‘несчастье’ – букв. «чёрный день».

Следует отметить, что в этой языковой группе можно встретить фразеологические единицы с компонентом *rāng* ‘краска’ *rāng baloĵ* ‘побледнел’ – букв. «цвет тростника», *wí rāng sibudĵ, wí rāng parrāst kixt* ‘бледнеть’; *xu rangí binēst* ‘побледнел, потерял цвет лица’ *wí rāng tār wí yat* ‘прийти в себя’.

Таким образом, фразеологические единицы цветообозначающих прилагательных в шугнано-рушанской языковой группе с метафорическими значениями широко распространены. Некоторые из них совпадают по лексическому составу со свободными словосочетаниями. Семантически они представляют собой идиоматические фразеологизмы с косвенной мотивированностью на основе образности через буквальное значение компонентов.

Литература:

1. Абаев, В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. III. / В.И. Абаев. – Л.: Наука, 1979. – 360 с.
2. Аламшоев, Ш.М. Фразеология шугнанского языка (структурно-грамматический и семантический аспекты) / Ш.М. Аламшоев. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2018. – С. 191.
3. Виноградов, В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В.В. Виноградов // Лексикология и лексикография: Избранные труды. М.: Наука, 1977. - С. 140-161).
4. Карамшоев, Д. Шугнанско-русский словарь. Под ред. А.Л. Грюнберга. / Д. Карамшоев. - М.: Наука, 1988. – 575. Т I.; Т. II. 1991. – 613 с.; Т. III. 1999. – 567.
5. Каримова, А. Структурно-семантических свойства фразеологических единиц рушанского языка: автореф. дисс. ...кан. наук. 10.02.22. / А. Каримова. – М., 1989. – 24 с.
6. Мирзоев, Ш. Отражение миропонимание горцев Памира в фразеологических единицах (сборник статей) / Ш. Мирзоев. – Душанбе: АРШАМ, 2023. – 158 с.

7. Мирзоев, Ш. Словарь фразеологических синонимов шугнано-рушанской группы памирских языков / Ш. Мирзоев. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2022. – 150 с.

8. Morgenstierne G. Indo-Iranian frontier languages. /G. Morgenstierne. – Oslo. Vol. II. Iranian Pamir languages, 1973. – P. 117.

9. Пашалишвили, Т.Т. Цветообозначающая лексика в персидском: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.08 / Пашалишвили Тамара Тенгизовна; [Место защиты: Тбилисский гос. ун-т.]. – Тбилиси, 1991.- 38 с.

10. Пейсиков, Л.С. Лексикология современного персидского языка / Л.С. Пейсиков. – М.: МГУ, 1975. – 206 с.

11. Рубинчик, Ю.А. Основы фразеологии персидского языка / Ю.А. Рубинчик. – М.: Наука, 1981. – 274 с.

12. Хабиб, Л. Дарёта тизд / Л. Хабиб. – Хорог, 1991.

13. Хушенова, С.В. К вопросу о разграничении слова и фразеологизма в памирских языках (на материале шугнанского яз.) / С.В. Хушенова // Труды СамГУ. Новая серия. Вып. 219. Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1972. – С. 192.

14. Цойгнер, Г. Учение о цвете / Г. Цойгнер. – М.: Издательство литературы по строительству, 1971. – 161 с.

15. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка: Учеб. пособие для студ. филол. фак-тов ун-тов. / Н.М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1963. – 156 с.

16. Щерцль, В.И. Названия цветов и символические значение их // отдельный оттиск из журнала «Филологические записки» / В.И. Щерцль. – Воронеж: Российская государственная библиотека (РГБ), 1884. – С. 60.

17. Эдельман, Д.И. О единой научной транскрипции для иранских языков / Д.И. Эдельман. – М.; Л. 1963.

18. Эдельман, Д.И. Сравнительная грамматика восточно-иранских языков: лексика / Д.И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2009. – 280 с.

УДК: 491.592.4

ИФОДАИ ЧИНСИЯТИ ГРАММАТИКӢ ДАР ФЕЪЛҲОИ ЗАБОНИ ШУҒНОӢ

Назаршоева Ч.⁶

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

Категорияи грамматикӣи чинсият дар забони шугноӣ ба баъзе исмҳо, сифатҳо, ҷонишинҳо, қисме аз феълҳо ва як қатор калимаҳои тақлидӣ хос аст ва бо воситаҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ ифода меёбад.

Объекти таҳқиқотамон феълҳои забони шугноӣ мебошанд. Ва бояд қайд кард, ки на ҳамаи феълҳои забони шугноӣ дорои нишонаҳои категорияи чинсият мебошанд. Ин категория танҳо хоси феълҳои мондаи замони гузашта мебошад.

Вобаста ба он ки чинсият бо роҳи лексикӣ ифода меёбад, дар феълҳо тавассути тағйир ёфтани садонокҳои асос ба вуқӯ меояд. Ҳамчунин дар шакли перфект бо роҳи бадалишии аффрикатаҳои хоси перфект чинсияти грамматикӣ фарқ карда мешавад.

Дар чинсияти грамматикӣ се намуди мувофиқати синтаксисӣ фарқ мекунанд: атрибутивӣ, предикативӣ ва адвербиалӣ.

Калидвожаҳо: категорияи чинсият, асосҳои феълӣ, перфект, мувофиқати предикативӣ, грамматика.

Выражение грамматического рода в глаголах шугнанского языка

Грамматическая категория рода в шугнанском языке характерна некоторым существительным, прилагательным, местоимениям, части глаголов и некоторых подражательных слов. В шугнанском языке оно

⁶Назаршоева Чилла Раҳимбековна – номзади илмҳои филологӣ, ходими илмии шуъбаи забонҳои помирии Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи А. Мародасейнов, 19. Тел.: (+992)935261982; e-mail: chilla1982@mail.ru.

Назаршоева Чилла Раҳимбековна – кандидат филологических наук, научный сотрудник отдела памирских языков Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. А. Мародасейнова, 19. Тел.: (+992)935261982; e-mail: chilla1982@mail.ru.

Nazarshoeva Chilla Rahimbekovna – Candidate of Philological sciences, researcher of the department of Pamir languages of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician of B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. A. Marodaseynov, 19. Tel.: (+992)93526 19 82; e-mail: chilla1982@mail.ru.

выражается фонетическими, морфологическими, синтаксическими и лексическими средствами.

Объектом нашего исследования являются глаголы шугнанского языка. Нужно отметить, что не все глаголы шугнанского языка подвергаются изменению по роду, эта категория характерна только непереходным глаголам.

В зависимости от лексических выражений рода, в глаголах оно происходит с изменением гласных в основах прошедшего времени. Также в форме перфекта различают грамматический род путём изменения аффрикат, характерных для перфекта. А в грамматическом роде различаются три синтаксических типа согласования: атрибутивный, предикативный и адвербиальный.

Ключевые слова: категория рода, глагольные основы, перфект, предикативное соответствие, грамматика.

The expression of grammatical gender in the verbs of the Shugni language

The grammatical category of gender in the Shugni language is characteristic of some nouns, adjectives, pronouns, parts of verbs and some imitative words. In the Shugni language, it is expressed by phonetical, morphological, syntactic and lexical means.

The object of our research is the verbs of a busy language. It should be noted that not all verbs of the generic language have signs of a gender category. This category is typical only for past tense verbs.

Depending on the lexical expression of the genus, in the bases of the past tense. Also, in the form of a lot perfect, grammatical gender is distinguished by changing the affricates characteristic of the perfect.

And in the grammatical genus, there are three syntactic types of agreement: attributive, predicative and adverbial.

Keywords: gender category, verb bases, perfect, predicative correspondence, grammar.

Чинсият чун категориаи грамматикӣ ба ҳамаи забонҳо хос нест, вале чинсияти табиӣ дар ҳамаи забонҳои дунё фарқ карда мешавад. Категориаи чинсият ба тасаввуроти маданӣ ва таърихӣ одамон доир ба ҳастӣ, инчунин инкишофи тафаккур, қобилияти ҷамъабасткунандагӣ ва абстраксиякунонии одамон вобаста аст [5, 103].

Дар илми забоншиносӣ дар асоси шаклҳои махсуси ишоракунанда ба ягон намуди ҷинс (мардона, занона, миёна) муттаҳид гардидани калимаҳо ё худ ҳиссаҳои муайяни нутқро чинсияти грамматикӣ меноманд. Ба истилоҳи дигар, аз рӯи шакл дар калима намудор гардидани ба ҷинси мард ва ё зан тааллуқ доштани калима

чинсияти грамматикӣ мебошад. Мафҳуми чинсияти табиӣ-биологӣ дар ҳама забонҳо (бо роҳҳои гуногун) қобили ифода аст. Микдори гурӯҳҳои чинсияти грамматикӣ низ дар забонҳо яксон нест, дар баъзе забонҳо чинсияти грамматикиро ба ду гурӯҳ (мардона ва занона) тақсим мекунанд, дар баъзе забонҳо ба се гурӯҳ (мардона, занона ва миёна) мисли забонҳои русӣ, олмонӣ ва ғ. ҷудо карда мешаванд. Инчунин чинсияти грамматикӣ дар забонҳои олам метавонад ба гурӯҳҳои зиёдтаре ҷудо шавад, ё баръакс дар баъзе забонҳо чинсияти грамматикӣ мушоҳида намешавад, танҳо чинсияти табиӣ фарқ карда мешавад [5, 103].

Муаллифи «Муқаддимаи забоншиносӣ» Норматов М. чунин иброз доштааст «Чинсият чун категорияи грамматикӣ ҳоси ҳамаи забонҳои олам нест. Он дар аксар забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ, сомӣ, як қатор забонҳои африқоӣ (дравидӣ) мушоҳида мешавад. Ин категория дар забонҳои хитой-тибетӣ, туркӣ, финӣ-угорӣ, баъзе забонҳои шарқии Осиё ва Африқо дучор намешавад. Ҳамаи забонҳои олам чинсияти табииро фарқ мекунанд ва барои ифодаи он роҳу воситаҳо низ доранд. Қабл аз ҳама инсон ба чинси зан (занона) ва мард (мардона) (баъзан ҳайвонҳо, парандаҳо, ҳашарот низ) ҷудо карда мешаванд» [5, 150].

Дар бобати он ки кадом ҳиссаҳои нутқи забони шугӯнӣ категорияи чинсиятро дороянд, муҳаққиқон бар онанд, ки ифодаи чинсият дар забон фақат ҳоси калимаҳои исмӣ набуда, балки дигар ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла ҷонишин, сифат ва феъл низ метавонанд аломати ифодаи чинсиятро дошта бошанд, зеро ҳиссаҳои нутқи мазкур мустақиман ва ё ғайримустақим ба фоили амал (мубтадо) иртибот доранд. Масалан, феъл дар аксари забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва афроосиёӣ дар иртибот ба шахс ва шумора ифода мегардад. Дар ин сурат чинсияти феъл категорияи морфологиест, ки фоили амалро вобаста ба аломатҳои чинсиаш тавзеҳ медиҳад [2, 17; 4, 19].

Дар забони шугӯнӣ чинсият яке аз категорияҳои муҳим дар сохтори грамматика ба шумор рафта, дорои маҷмуи мураккаби воситаҳои ифода мебошад, ки бо тамоми сатҳҳои асосии сохтори забон: фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ-семантикӣ алоқаманд мебошад. Чун дар дигар забонҳои дунё чинсияти табиӣ, ё худ бо роҳи лексикӣ ифода ёфтани он дар забони шугӯнӣ бештар дар

исмҳо фарқ карда мешавад ва ба воситаи калимаҳои махсуси ифодакунандаи чинсият (мас., *йах* – *вирод* «хоҳар-бародар», *жов* – *хӡч* «гов - бақар», *чух-чах* «хурӯс-мокиён» ва ғ.) ифода меёбад. Яъне чинсият дар исмҳои забони шугнонӣ тавассути таснифоти калимаҳо ва дар дигар ҳиссаҳои нутқ: сифат, қисме аз ҷонишинҳо ва бархе феълҳо ба воситаи бадалшавии калимаҳо ифода мегардад. Тақсимоти исмҳо аз рӯи чинсиятро Ш. Мирзоев дар мақолааш муфассал овардааст [4, 18-27].

Тавре қайд кардем, дар дигар ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла феълҳои забони шугнонӣ, ки мақолаамон атрофи ҳамин мавзӯро фаро мегирад, чинсияти грамматикӣ бо шаклҳои махсус фарқ карда мешавад.

Дар забони шугнонӣ чинсият дар монографияи профессор Д. Карамшоев «Категория рода в памирских языках» дар барориши якум агар таҳлили муфассали фонологӣ ва морфологии воситаҳои ифодаи чинсиятро ба роҳ монда бошад, барориши дувуми монографияро ба таҳлили семантикӣ ва синтаксисии категорияи чинсият дар забонҳои помирӣ бо ҷалби дигар забонҳои эронӣ бахшидааст [2, 17]. Ҳамчунин муаллифони «Шеваи Хуфи забони рӯшонӣ» Мирзабдинова С. [3] ва «Язык рушанцев советского периода» Файзов М. [6] доир ба феъл ва категорияҳои он, аз ҷумла категорияи чинсият маълумот овардаанд.

Чинсият дар забони шугнонӣ ба шакли замони гузаштаи феълҳои монда хос буда, вобаста ба он ки чинсият бо роҳи фонетикӣ ифода меёбад, дар феълҳои нодуруст ин роҳ асосан ба тағйир ёфтани садоноки решагӣ (ба ғайр аз перфет) сурат мегирад. Дар асоси замони гузашта тағйирёбӣ аз рӯи чинсият ба воситаи бадалшавии садонокҳо дар асоси феъл ба вуқӯ меояд. Ин нишондиҳандаҳо дар чинси мардона садонокҳои *у*, *ӯ*, *ӣ*, ва дар чинси занона *а*, *ӓ*, *о*, *ӣ* мебошанд. Масалан, дар феълҳои ҳаракати *тӡдоу* «рафтани», *сифӡдоу* «баромадани», *ситоу* «рафтани», *рицӡстоу* «гурехтани», *зибидоу* «ҷаҳидани», *андӡдоу* «хестани» ва ғ. бо бадалшавии садоноки дохили асос чинсият ифода меёбад. Ба монанди, *тойд* / *тӡйд* «рафт», *сат* / *сут* «рафт», *рицост* / *рицӡст* «гурехт», *зибад* / *зибуд* «гурехт», *андойд* / *андӡйд* «хест».

Бояд қайд кард, ки шакли перфект низ аз рӯи чинсияти грамматикӣ тағйир меёбад ва он дар забони шугнонӣ бо ду роҳ ба амал меояд: тавассути садонокҳои решагӣ, ки ба замони гузашта низ хос аст ва ба воситаи аффрикатаҳои *ч*, *ҷ* барои чинси мардона ва *ц*, *з* барои

чинси занона. Масалан, феълҳои ҳаракати *зибудҷ / зибиҷ* «гурехтаст», *андӯйҷ / андӯҷ* «хестаст», *тӯйҷ / тӯҷ* «рафтаст», *судҷ / сиҷ* «рафтаст» ва ғ. нишон медиҳанд, ки дар шакли перфект ҳам садоноки решагӣ ва ҳам аффрикатаҳо дар чинси мардона ва занона тағйир меёбанд. Аломати чинсияти мардона дар шакли перфект ба монанди замони гузашта садонокҳои решагии *у, ӯ* ва аффрикатаҳои *ч, ҷ* буда дар чинси занона *а, ā, о* ва аффрикатаҳои *ҷ, з* мебошанд.

Чинсияти грамматикӣ дар замони гузаштаи дур низ ба монанди шакли перфект ифода меёбад, зеро ки замони гузаштаи дур аз перфект ва пасванди -ат шакл мегирад. Масалан, *тӯйҷат / тӯҷат* «рафтагиаст», *андӯйҷат / андӯҷат* «хестагиаст» ва ғ.

Д. Карамшоев дар барориши дувуми монографияи худ «Категорияи чинсиат дар забонҳои помирӣ» чинсияти грамматикиро аз ҷиҳати семантикӣ ва синтаксисӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст ва воситаҳои синтаксисии ифодаи чинсияти гурӯҳи забонҳои шуғнонӣ-рӯшониро ба се намуд гурӯҳбандӣ кардааст: атрибутивӣ, предикативӣ ва адвербиалӣ [2. 17].

Дар мақолаи мазкур танҳо воситаи предикативии чинсиат дида мешавад, чаро ки хусусияти ин намуди ифодашавии чинсиат дар он аст, ки хабари ҷумлаи бо феълҳои аз рӯи чинс мухталиф ифода ёфта бо мубтадое, ки бо исму дигар ҳиссаҳои номии нутқ ифода ёфтааст, аз рӯи чинс мувофиқат мекунад.

Дар бобати чинсияти грамматикии предикативӣ тазаккур бояд намуд, ки барои муайян кардани мансубияти исм - мубтадо ба ягон чинси муайян дар баробари ҷонишинҳои ишоратӣ ва дигар атрибутҳои чинсӣ асосҳои феълии замони гузашта ва шакли перфекти аз рӯи чинс фарқкунанда дар забони шуғнонӣ ба таври васеъ қор бурда мешаванд. Масалан, дар ҷумлаҳои: *йā видич ас тоқти риwaҳт* «ҳамон паранда аз болои тиреза парид», *Орзу нур ас Душанбинди тар Москва риwухт* «Орзу имрӯз аз Душанбе ба Москва парид» чинсияти грамматикӣ дар феълҳои мондаи гузаштаи *риwaҳт* «парид», *тӯйд* «рафт», *зибад* «гурехт» аз рӯи нишонаҳои фонетикӣ фарқкунанда дода шудааст. Ҳамчунин дар ҷумлаҳои мазкур дар байни феъл - хабарҳои мондаи аз рӯи чинсиат фарқкунанда ва исм – мубтадои онҳо мувофиқати чинсияти грамматикӣ мавҷуд аст.

Бояд қайд кард, ки на ҳама вақт дар ифодаи синтаксисии чинсиат субъект ва предикат бо нишонаҳои махсус (масалан ҷонишинҳои

ишоратӣ) мувофиқат мекунанд. Дар ҷумлаҳои зиёди забони шугнонӣ модели ҷинсиат танҳо дар феъл - хабар роиҷ аст. Масалан, *чойи вӣрвд ху қоқ сат* «чой ҷӯшиду қоқ шуд»; *йаҳ об сут ху фукаҷо чāl сут* «ях об шуд ва ҳама ҷо лой гардид» ва ғ. Дар ин ҷумлаҳо ҷинсиати грамматикӣ дар феъл – хабари ҷумлаҳо роиҷ аст ва бидуни ҷонишинҳои ишоратӣ ва дигар хусусиятҳои ҷинсиат, ки исм – мубтадо бо онҳо ифода меёбад, мувофиқати предикативии ҷинсиат мавҷуд аст.

Аз муқоисаи ҷумлаҳои *йā ас ху чор тиц* «вай аз шавҳараш ҷудо шудааст» ва *wāден ас ху чид-ти тиц* «онҳо аз хонашон рафтаанд»; *йā тойд* «вай рафт», *тамет тойд* «шумо рафтед» бармеояд, ки шакли занонаи ҷинсиати грамматикӣ барои ифодаи шакли ҷамъи мубтадо низ бетафовут кор бурда мешаванд. Аз ин бармеояд, ки баъзе феълҳои ҳаракат дар як ҳолат агар ифодакунандаи ҷинси занона бошанд, дар мавриди дигар танҳо мувофиқати байни исм - мубтадо ва феъл - хабарро аз рӯи шахсу шумора таъмин мекунанд.

Дар ифодаи предикативии ҷинси субъект феълҳои ёрирасони гуногунҷинс мавқеи муҳимро доранд: *вуд* (ҷ. м.) «буд», *вад* (ҷ.з.) «буд», *сут* (ҷ.м.) «рафт», *сат* (ҷ.з.) «рафт» ва ғ. *Йу сут йā сат* «вай рафт»; *йу вудҷ/йā виц* «вай будаст». Ҳамчунин мавқеи сифатҳои феълие, ки аз перфекти замони гузашта шакл гирифтаанд, дар ифодаи предикативии ҷинси субъект нақши муҳимро доранд. Масалан, *йу зулик гидабуц гал ху ҷойти нӯсчин* «ҳамон писараки майда то ҳол дар ҷояш нишастагӣ»; *weв йах wi чӣдти нӣсчин* «хоҳарашон дар ҳамон хона шиштагӣ» ва ғ.

Ҳамин тавр, аз мисолҳои оварда аён мегардад, ки категорияи ҷинсиат дар феълҳои забони шугнонӣ танҳо дар феълҳои мондаи замони гузашта пайгирӣ карда мешавад ва бо хусусияти асос ифода меёбад. Дар асоси замони гузашта тағйирёбӣ аз рӯи ҷинсиат тавассути садонок ба вуқӯ меояд. Аломати ҷинси мардона садонокҳои *ӯ, у* ва аломати ҷинси занона садонокҳои *а, ā, о* мебошанд. Шакли занонаи перфект метавонад барои ифодаи шумораи ҷамъи перфект низ ба кор бурда шавад ва дар синтаксис шакли занонаи феълҳо вазифаи мувофиқати хабар бо мубтадоро адо мекунанд. Дар сатҳи синтаксисии ифодаи предикативии ҷинсиати субъект нақши феълҳои ёрирасон ва сифатҳои феълии аз шакли перфект сохташуда нақши муҳимро доранд.

ЗАБОНШИНОСӢ

Китобнома:

1. Бахтибеков, Т. Грамматикаи забони шугнонӣ / Т. Бахтибеков. - Душанбе: Дониш, 1979. – 143 с.
2. Карамшоев, Д. Категория рода в памирских языках (шугнано-рушанская группа) / Д. Карамшоев. Выпуск 2. – Душанбе: Дониш, 1986. – С. 356.
3. Мирзабдинова, С. Шеваи Хуфи забони рӯшонӣ / С. Мирзабдинова. - Душанбе: Дониш, 1983. – 241 с.
4. Мирзоев, Ш. Категорияи чинсият дар забонҳои русӣ ва шугнонӣ / Ш. Мирзоев, Ш. Фаридун // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. - 2023. - № 2. – С. 18-27.
5. Норматов, М. Муқаддимаи забоншиносӣ / М. Норматов. - Душанбе: Маориф, 1995. – 176 с.
6. Файзов, М. Язык рушанцев советского Памира / М. Файзов. – Душанбе: Академия наук Таджикской ССР, 1966. – 228 с.

УДК: 891.55.092

СЌЗАНӢ - ШОИРИ ӖАЗЗОЛ Қаландариён Ӗ.С.⁷, Амирчонзода С.⁸

*Институту илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

Сўзани Самарқандӣ яке аз шоирони тавонои садаи дувоздаҳуми милодӣ мебошад. Беитарин шухраташ ба сабаби ҳазлиёти қўбандаи ӯ буда, аз аввалинҳост, ки дар ҳазлу ҳаҷв маъниҳову тасвирҳои бикрро офаридааст. Ӗарчанд ашъораи бо равонию содабаёнӣ машҳур аст, барои улуми адабиётшиносиву забонишиносии муосири мо муҳимтар ин аст, ки беитарии образҳову вожаҳои истифоданамудаи шоир махсусиятҳои сарзамини сукунати ӯро таҷассум мекунанд.

Дар ин баҳс муаллифони қўшидаанд, ки бо тақя ба услуби тавсифӣ-таҳлилий муҳтавои ҳаҷвиёти Сўзани Самарқандиро баррасӣ намуда, дар доираи табақабандиҳое, ки аз ҳаҷв шудааст, навъҳову шеваҳои ҳаҷви шоирро муайян намоянд. Албатта, ин баҳси мо даъвои ҷамъбасти дар масъалаи таҳқиқи мавзуи ҳаҷв дар ашъори шоирро надорад, зеро ба ин мавзӯ таваҷҷуҳи зиёд ҳам шудааст, аммо барои пажӯҳиши масъалаи сабкишиносии ҳазлиёти Сўзани замина гузошта метавонад.

***Қалидвожаҳо:** Сўзани Самарқандӣ, ҳаҷвиёт, ҳазлиёт, таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дар асри XII, ангеаҳои ҳаҷв, ангеаҳои фардӣ, ҳаҷви воқеӣ, шеър, шоир.*

⁷**Қаландариён Ӗоким Сафар** - доктори илмҳои филологӣ, директори Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Ӗорӯғ, кўчаи У. Ӗолдоров, 4. Тел.: (+992)934892626; e-mail: hokim_k@mail.ru.

Қаландариён Ӗоким Сафар - доктор филологических наук, директор Института гуманитарных наук имени академика Б.Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Ӗорог, ул. У. Ӗолдорова, 4. Тел.: (+992)934892626; e-mail: hokim_k@mail.ru.

Qalandariyon Hokim Safar - Doctor of Philological Sciences, Director of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992)934892626; e-mail: hokim_k@mail.ru.

⁸**Амирчонзода Солеҳҷон** - докторанти (PhD) Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Ӗорӯғ, кўч. Шириншоҳ Шохтемур. Тел.: (+992)555521132; e-mail: amirchonzoda@inbox.ru.

Амирджонзода Солеҳджон - докторант (PhD) Института гуманитарных наук имени академика Б.Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Ӗорог, ул. Шириншоҳ Шохтемур. Тел.: (+992)555521132; e-mail: amirchonzoda@inbox.ru.

Amirjonzoda Solehjon - doctoral student (PhD) of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, Shirinshoh Shohtemur Str. Tel.: (+992)555521132; e-mail: amirchonzoda@inbox.ru.

Сузани – сатирик

Сузани Самарканди - один из самых известных поэтов XII века нашей эры. Во многом его слава объясняется его великолепным юмором; он одним из первых создал великие образы в юморе. Хотя его стихи известны своей простотой, для современного литературоведения и лингвистики важнее; большинство образов и лексика, используемых поэтом, отражают особенности региона, в котором он жил.

В данной дискуссии авторы попытались проанализировать содержание сатиры Сузани на основе описательно-аналитического стиля и выявить типы и стили сатиры поэта в рамках стратификации сатиры. Конечно, данная дискуссия не претендует на полноту в вопросе исследования темы сатиры в поэзии поэта, поскольку этой теме было уделено немало внимания, но она может заложить основу для исследования вопроса стилистики юмора Сузани.

Ключевые слова: Сузани Самарканди, юмор, сатира, история таджикско-персидской литературы XII века, юмористические мотивы, личные мотивы, реальный юмор, поэзия, поэт.

Suzani – satirist

Suzani Samarkandi is one of the most famous poets of the twelfth century AD. Much of his fame is due to his great humour; he is one of the first to create great images in humour. Although his poems are famous for their simplicity, what is more important for our modern literary and linguistic scholarship is that most of the images and vocabulary used by the poet epitomise the characteristics of the region of his residence.

In this discussion, the authors have tried to analyse the content of Suzani's satire on the basis of descriptive-analytical style and identify the types and styles of the poet's satire within the stratification of satire. Of course, this discussion does not pretend to be complete in the question of researching the theme of satire in the poet's poetry, because there was a lot of attention to this theme, but it can lay the foundation for researching the question of Suzani's humour stylistics.

Key words: Suzani Samarkandi, humour, satire, history of Tajik-Persian literature of XII century, humorous motives, personal motives, real humour, poetry, poet.

Дар таърихи адабиёти тоҷики мо, ба истиснои китобҳои пурарзиши адабиётшиносии маъруфи Садрӣ Саъдиев, дигар таҳқиқоти арзишманде дар бораи ҳусну кубхи ашъори Сӯзани Самарқандӣ офарида нашудааст. С.Саъдиев дуруст қайд намудаанд, ки «қасе ба омӯзиш ва таҳқиқи муфассали аҳволу ашъори ин шоири соҳибқареҳаи доираҳои ҳунаромандӣ иқдом накардааст. Фаҳшу рақокати ашъори ӯ

ҳамоно ба чунин иқдом монёъ мешуд» [11, 39]. Ҳарчанд ин шоири соҳибқареҳа танҳо бо фаҳшу ракоқати ашъораш машхур нест, китоби «Сӯзанӣ ва муҳити адабии Самарқанди асри XII», ки соли 1974 таълиф ёфтааст, ним аср боз мукамалтарин асар дар бораи зиндагинома ва осори ин шоири тавоно маҳсуб меёбад. Пеш аз Садри Саъдиев ба эҷодиёти Сӯзанӣ ба шакли иҷмолӣ таваҷҷуҳ зиёд шудааст. Адабиётшиносони бумиву хориҷӣ, амсоли Е.Бертелс, Я.Рипка, Э.Браун, Р.Шафақ, Б.Фурӯзонфар, Ҳ.Эте, З.Сафо, С.Нафисӣ, К.Чайкин, Н.Шоҳхусайнӣ, А.Насриддинов, Р.Муқимов ва дигарон бештар бо тақя ба маълумоти тазкираҳову таърихномаҳое чун «Лубобул-албоб», «Тазкират-уш-шуаро», «Маҷолис-ун-нафоис», «Хулосат-ул-ашъор», «Рӯзи равшан», «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», «Қомус-ул-аълум», «Таърихи гузида» ҳаёт ва фаъолияти эҷодии ин шоирро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додаанд. Албатта, минбаъд низ дар қатори шоирони бузург исми Сӯзанӣ ҳамеша ёд мешуд, аммо боз ба ишораи С.Саъдиев «пасти»-и услуби Сӯзанӣ (Е.Бертелс) ва фаҳшу қабоҳати ашъори ӯ муҳаққиқонро аз худ дур мекард» [11, 86]. Дар солҳои соҳибистиклолӣ намунаҳои қасоид, тағаззулот, мусамматот ва қитъаҳову рубоӣҳои ин шоири маъруф дар шакли «Мунтахаби девон» бо муқаддимаи академик М.Имомов ва А.Абдусаттор ба таъби мерасад. Соли 2023 бо муқаддимаи муфасссалтар, аммо бе ишора ба мунтахаби пешзикр, муҳаққиқ М.Хучова мунтахабан осори Сӯзаниро пешкаши ҳаводорони шеърӣ шоир мегардонад. Ҳанӯз ҳам муҳаққиқони осораш таъкид месозанд, ки «Сӯзанӣ аз зумраи он шоиронест, ки бо вучуди мероси гаронбаҳои адабӣ ва мартабаи волои шоирӣ аҳволу осори онон қарнҳо аз назари муҳаққиқон дур афтода...» [8, 3].

Шояд ба сабабҳои маҳбубият пайдо накардани ашъори Сӯзанӣ ишораҳои маъмул ҳам шуда бошанд, аммо ба назари мо иллатҳои асосии аз назарҳо дур афтодани он ба таври зайланд:

1. Қариб ҳамаи қасидаҳои Сӯзанӣ дар мадҳи зиммодорони замон суруда шудаанд, аз ин рӯ, махсусан дар замони шӯравӣ, ба ин навъи мавзӯҳо ниҳоят кам таваҷҷуҳ шуда буд.

2. Дар тадвини девони комили шоир ашъори фаҳшмазмунӣ ӯ ҳамеша монёъ шуда буд ва бад-ин лиҳоз то ҳол бо ҳуруфоти кунунии кириллӣ дастраси хонандагон нагардидааст. Ба илова, муҳаққиқон аз таҳлили абёте, ки дар онҳо вожаҳои рақик ва нохушоянд ба кор рафтааст, худдорӣ намудаанд.

3. Тақсимбандии девони Сӯзанӣ ба ду дафтар - дафтари шомили ашъори чиддӣ ва дафтари мутазаммини ашъори ҳазломез боис гардидааст, ки муҳаққиқонро зебогиву шеърятӣ ашъори шоир камтар ба худ ҷалб кардааст. Ҳарчанд шоир қазоват дорад, ки «ҷаҳони чиддаму ҳастам ҷаҳонфурӯз ба ҳазл», муҳаққиқон ба ҷаҳони чидди ӯ камтар таваҷҷуҳ кардаанд.

4. Танҳо чун шоири ҳаҷвнигор шинохтану муаррифӣ намудани Сӯзанӣ, доираи таҳқиқи ашъорашро танг намудааст. Маҳз ба ҳамин сабаби мазкур осори Убайди Зоконӣ низ муддати тӯлонӣ аз мадди назари муҳаққиқон дар қанор монда буд. Муҳаққиқ Х.Валихӯчаева дуруст қайд намудааст, ки «Убайди Зокониро ҳамзамононаш ва инчунин дар таърихи адабиёт баъзе қасон ҳамчун ҳаҷвӣ ва масҳарабоз шинохта, ба омӯзиши амиқи эҷодиёти ӯ аҳамият надодаанд» [2, 81].

5. Ҳаким Сӯзани Самарқандӣ, ки дар ҷавонӣ «қариҳаи худро ба ҳаззоӣ ва гизофағӯӣ андохт ва муосиринро ба захми забон озурд ва шояд камтар қас аз теги ҳичоӣ ӯ солим монд», дар таърихи адаби форсии тоҷикӣ танҳо ба ҳайси шоири ҳазлӣ шухратманд монд ва новобаста аз он ки ба қавли бештари тазкиранигорон «дар охири умр тавбаи Нусӯҳ кард ва ҳаҷ гузорид ва дар тавҳиду насоеҳ ва зухдиёғу маориф қасоиди ғарро дорад», «ҷойи таассуф аст, ки то он ҷо ки ман иттилоъ дорам, то кунун ҳатто дар Эрони навин низ таваҷҷуҳе, ки дархӯр аст, ба ӯ мабзул нашуда» ва алалҳусус дар бораи зухдварзиву зухдиёти ӯ таҳқиқоте гузаронида нашудааст [3].

Дар ин баҳс мо кӯшиш ба ҳарч медиҳем, то дар бораи ҳазлиёғу ҳаҷвиёти кубанда, тозаофарихои шоир дар ҳазлу ҳаҷв, содабаёниву равонии мутоиботи Сӯзанӣ, вижагиҳои истифодаи таъбироту вожагоне, ки хосси сарзамини сукувати ӯянд, изҳори назар намуда, аз вижагиҳои сабкии хоссе бархӯрдор будани ин гунаи адабӣ иҷмолан сухан кунем. Қобили қайд аст, ки дар таърихи адабиёти тоҷик, ба ҷуз ишораҳои андаки муҳаққиқон, танҳо китоби арзишманди донишманди тоҷик Садрӣ Саъдиев мусаммо ба «Поэтикаи шоирони Мовароуннаҳри асри XII», ки дар он ба масъалаҳои нақши таҳайюли бадеӣ дар ҳаҷву музҳикоти Сӯзанӣ, образҳои маишии ҳаҷву мутоибот ва забони образҳои ҳаҷви шоир таваҷҷуҳ намудааст, дигар ба таълифоти ҷиддие дучор нашудаем.

Ба таҳлили муҳаққиқони ҳаҷвиёти Сӯзанӣ ин навъи ашъори шоир бештар ҷанбаи эътирозӣ дошта, ағлаби онҳо ғайривоқеӣ таълиф

ёфтаанд. Муҳаққиқи эронӣ Сайид Аҳмади Порсо менигорад, ки «натоиҷ нишон медиҳад, ки ҳаҷвиёти Сӯзанӣ бештар аз навъи фардӣ, таъриз ва ғайривоқеъ аст ва иштибоҳоти ӯ дар ба коргирии талмеҳоти қуръонӣ нишон медиҳад, ки вай аз дониши арабӣ ва улуми қуръонӣ баҳраи чандоне надоштааст. Забони вай афиф нест ва ба ҷойи муқобала бо хунари шоирии рақиб, ба ҳаҷви сифоти халқиву хулқии ӯ мепардозад» [6, 174]. Ин баҳси нақдгунаро, албатта, наметавон ба кулли ашъори Сӯзанӣ нисбат дод. Зеро аз баррасии ашъори шоир бармеояд, ки ӯ, аввалан, огоҳона ҳаҷвро муҳимтарин мавзуи ашъораш қарор додааст, баъдан, аз ашъораш маълум мегардад, ки аз улуми қуръонӣ баҳраи кофӣ доштааст ва дар таъни ҳарифу таърифи худ менигорад:

Ту аз нажоду тухмаи сағбони қайсарӣ,
Ман аз нажоди Салмон, ёри Паямбарам.
Бурун зи як падар, ту нағӯшокзодаӣ,
Ман то ба се падар ҳама диндору динварам [7, 66].

Аз байти зер бармеояд, ки шоир ҳазлҳои пешниёдро «рафику мунис»-и худ қарор додааст ва худро аз дигарҳо дар ин касб беҳтар мешуморад:

Рафику муниси ман ҳазлҳои Таййон аст,
Ҳикояти хуши ман «Ҳарзаннома»-и Ҳаккок [7, 59].
Шоир аз шоири муборакҳаҷв буданаш ифтихор дорад:
Ман яке шоирам муборакҳаҷв,
Нест ҳочат маро бад-ин таъриф.
Ҳар киро ман ҳичо кунам, гардад
Гар бувад дун, шариф, шариф.
Габри каллохро ҳичо кардам,
Ёфт ислому хилъату ташриф [9, 220].

Ҳамчунин шоир дашномро ҷузъи асосии шеъри ҳаҷвӣ мепиндорад. Дар абёти зер Сӯзанӣ он нафаронеро, ки аз ҳаҷви сифоти халқиву хулқии ӯ ранҷ мекашиданду ин хунари ӯро маломат мекарданд, мухотаб қарор дода, дашномро асоси қимати ҳаҷв муаррифӣ карда, мефармояд:

Дар ҳаҷвгӯӣ дашном мадеҳ, пас чӣ диҳам?
Мурғи бирён диҳаму барраву ҳалвову ҳарир?
Ҳеч хасмеро ин шуғл наёмӯзад хасм,
Ҳеч сӯфиро ин кор нафармояд пир.

Ҳачвро моя зи дашном диҳад марди ҳаким
То мухаммар шавад аз ўву бихезад чу хамир.

Масали нони фатир аст ҳичо бе дашном,

Мардро дарди шикам гирад аз нони фатир [7, 44-45].

Яъне фуҳшу носазогӯии шоир дар ҳачв нишонаи заъфи ӯ нест, балки шоир онро аз муҳимтарин вижагии шеърӣ ҳачвӣ махсуб медонистааст. Сӯзанӣ даъво дорад, ки дар ҳачв набояд раҳм дошту шавқат, пирро шинохту ҷавон ва ҳаззолро ба шағоле гуруснае шабоҳат медиҳад, ки ангури хубро дар он ҳол аз ангури номарғуб фарқ намекунад:

Макун ту фарқ зи пиру ҷавон, ки накунад фарқ

Шағоли гурсина ангури тояфӣ зи чакок.

Чу гург бош, ки чун дарфитад миёни рама,

Чи меш, чи барра, дандоншро чи бахта, чи шок. [7, 59].

Маҳз ҳамин услуби ҳазлгӯӣ буд, ки «аз неши забони Сӯзанӣ муосиронаш дар ҳолати биму ҳароси доимӣ зиндагӣ мекарданд», вагарна дар он замон шоирони бешуморе рӯ ба ин мазмун оварда буданд ва ҳар кас ба андозаи истеъдоди худ тавонистаанд ин навъи ашъорро ривочу раванқ бахшанд [4].

Муҳаққиқи мавзуи ҳачв дар адабиёти форсӣ Носир Некӯбаҳт дар ҷаҳор меҳвар - равонӣ, иҷтимоӣ, ҳунарий ва сиёсӣ ангезаҳои ҳачвро тақсимбандӣ намудааст. Аҳмади Порсо ба иллати «ҳасодату нотагонӣ дар муқобалаи мантиқӣ бо ҳарифони шеърӣ» ҳачвиёти Сӯзаниро бештар бар меҳвари равонӣ устувор донистааст. Ва мисол меорад, ки Сӯзанӣ шоир Ҷалолиро, ки аз назари қудрати шоирӣ аз аввали бартар будааст ва «Сӯзанӣ ба ҳеҷ ваҷҳ тавони рақобати созанда ба ўро надоштааст» ба таъриз «ҳари хумхона» номидааст. Сӯзанӣ гӯё «ба ҷойи нақди усулии сурудаҳои ӯ, ба тавҳин ва носазо мутавассил шудааст». Далели муҳаққиқ он аст, ки Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар «Лубоб-ул-албоб» Ҷалолиро бо лафзи «ҳаким» ёд кардааст. Ин далел, ба фикри инҷониб, кофӣ буда наметавонд. Дуруст аст, ки Авфии Бухорӣ ин шоирро «Ҳаким Ҷалол, ки назми ӯ чун сеҳри ҳалол ва насри ӯ чун боди шамол рӯҳафзой ва дилгушӣ аст» [1, 555] тавсиф кардааст, аммо Сӯзаниро низ «ал-Ҳаким тоҷушшӯро» унвон карда, ўро «дар ҷидду ҳазл ва рақиқу ҷазл нодираи замон ва аъҷубаи кайҳон» [1, 549] номидааст. Баъдан, эҳтирому эътибор, ки Ҳаким Сӯзанӣ дар шоирӣ доштааст, шоир Ҷалолиро он мақом набошад. Муҳаққиқ Садрӣ

Саъдиев низ ба муносибати ин ду шоир таваҷҷуҳ дошта, сабаби «Хари хумхона» номиданашро тавзеҳ медиҳад [11, 142].

Ҳамчунин бояд қабул кард, ки табиати ҳаҷву танз ҳаминро тақозо дорад, ки он «навъи шеърӣ ғиноӣ, ки бар пояи нақди газанда ва дардангез аст ва гоҳе ба ҳадди дашномгӯӣ ё ришханди масҳараомез меанҷомад ва он муқобили мадҳ аст» [14, 35].

Забехуллоҳ Сафо: «Сӯзанӣ шоири бадзабон ва ҳичопардоз буд ва дар ҳаҷв маонии хос ибдоъ мекард ва мазомини бадеъ меёфт ва барои баёни маънӣ ва мақсуди худ аз ба кор бурдани ракиктарин каламот имтиноъ надошт» [10, 622]. Худдорӣ накардан аз истифодаи ракиктарин каламот, агар аз як тараф, талаби шеърӣ ҳаҷвӣ бошад ҳам, аз тарафи дигар, нотарсиву бебоқӣ ва озодандешии шоир ба илова ситезаҷӯиву майдонталабии ўро нишон медиҳад. Шоир мегӯяд:

Ҳаким Сӯзаниям, чашми шоирон ба ҳичо,

Чу чашми боз бидӯзам ба сӯзани пӯлод...

Биёю ҳаҷви маро пеши рӯи ман бархон,

Агар тавонӣ дар пеши рӯи ман истод [7, 447-448].

Натиҷаҳои бадастомада ба таври хулоса аз ин қароранд:

1. Бештари пажӯҳишгарон ба иллати ҳаҷвиёти зишту дағал доштани шоир онҳоро ба дастаи ҳаҷвиёти ғайривоқеъ дохил кардаанд. Баръакс, дар ҳаҷвиёти шоир «алоқаи ногусистани байни хусусиятҳои реалистӣ ва халқии образҳои ҳаҷву мутойиботи Сӯзанӣ маълум мегардад» [12, 90]. Аз ҳазлиёти дашномдори шоир бармеояд, ки ин навъи таъбирҳову тавсифҳо баромада аз байни мардуми одиянд. Табиати халқии жанри ҳаҷв тақозо дорад, ки ташбеҳоти шоир бо образҳои забону эҷодиёти шиғоҳӣ ҳамбастагии зич дорад.

2. Ин зарофатҳо ва танзҳои шоир, агар аз як тараф, василае барои тасаллияти хотир ва хуш шудани вақти мардум бошад, аз ҷиҳати дигар, навъе эътироз нисбат ба костагиҳои замона ва норасоии фардиву ҷамъӣ. Ба ифодаи дигар, агар шеърҳои ҳаҷвии шоир дар муқобили ашъори ҷиддии ӯ меистанд, ба маънои дигар бояд қазоват кард, ки ин ашъори ҳаҷвӣ навъе аз таъкидҳои ҷиддӣ бар носозихову носозгориҳои замонаанд.

3. Аз таҳлили ҳазлиёту мутойиботу нақизаҳои Сӯзанӣ бармеояд, ки бештар ангеҷаҳои фардӣ мучиби сурудани ин навъи ашъор шудаанд. Ғазалҳои шоироне чун Саной, Мухторӣ, Ҷамолӣ ва Муиззиро нақиза кардан, ҳаҷв кардани шоироне чун Низомии Нишопурӣ, Шатранҷии

Самарқандӣ, Ҳаким Чалолӣ, Ёкутии Чўллоҳа, Малехи Сарипулӣ, Дехқон Амиди Косӣ, Саккок, Румасўз, Қавомӣ, Чавҳарӣ, Ҳиноӣ, Ҳаким Нуздаҳ ва Шўрангӣ далели гуфтаҳои мост. Чунончи, дар ҳаҷви шоир Шўрангӣ менависад:

Шўрангӣё, ба назди ту, не назди мардумон,
Аз аблаҳӣ ҳазинаи илм аст мағзи ту.

Шўранги ту маданг дар он ҳазина шуд,

То дузд кам расад ба суҳанҳои нағзи ту [9, 24].

4. Ангезаи дигаре, ки ба ҳичогӯии шоир сабабгор шудааст, ин мавриди интиқод қарор додани воқеиятҳо мебошад ва дашному таъни ӯ ба он иллат аст, ки вазъи ахлоқии иҷтимоӣ вучуди ўро розӣ карда наметавонист ва забони тунду ришханди намакинро ба қор мебарад. Махсусан, мавриди таън қарор додани намояндагони дину шариат ва рӯҳониёни риёкор аҳаммияти иҷтимоии ин навъи ҳаҷвиёти Сўзаниро баланд мебардоранд. Чунончи, шоир дар ҳаҷви шайхулислом бо номи Шамс ва шарикӣ мансабдори ӯ Ҳайдар мепардозад:

Калак чӣ гӯяд? Гӯяд, ки шайхулисломам,

Агар чунин аст, эй вой бар мусулмонӣ.

Зи аблаҳию зи беътиқодии ҳар ду

Раво бувад, ки ин ҳар ду нафар яке хонӣ...[11, 102].

5. Агар бештари таҳқиқгарон забони ҳаҷви Сўзаниро берун аз шарму ҳаёву орь аз забони нақдии усуливу мантиқӣ пиндоштаанд, аммо ба фикри инҷониб, аввалан, истифода аз вожаҳои ғайриахлоқӣ дар он аҳд одиву табиӣ қабул мешуд ва баъдан, набояд инро ба маъноӣ заъфи ӯ дар муқобалаи илмиву адабии ӯ ҳисоб кард, балки як навъи часорату адолатҷӯии ӯ маҳсуб донист.

Ин чанд нуктаи пешниҳодшуда даъвои таҳлили ҷамъбасти аз ҳазлиёту ҳаҷвиёти Сўзании Самарқандӣ надоранд. Ҳалли масъалаҳои аз манобеи фарҳанги форсӣ маҳсуб ёфтани ҳаҷвиёти шоир [13, 316], нишонаи халқияти ҳақиқии санъати суҳан будани мазҳакаи кўчагӣ бозори шоир [11, 109], ба таври алоҳида таҳлили мутойиботу нақизаҳову ҳазлиёту ҳаҷвиёту ҳичогӯию мушоираҳо кушодани дариҷаи нави баҳсро тақозо доранд.

Китобнома:

1. Бухорӣ, М.А. Лубоб-ул-албоб. Тасҳеҳоти ҷадид ва ҳавошию таълиқоти Саъид Нафисӣ / Муҳаммад Авфии Бухорӣ. -Тоҳрон: Ҳирмис, 1389. - 1082 с.

2. Валихӯчаева, Х. Ҳачв ва мақоми он дар эҷодиёти Убайди Зоконӣ / Х. Валихӯчаева. - Душанбе: Дониш, 2022. - 95 с.

3. Қаландаров, Ҳ. Айбномаи мазҳабӣ ё мақоми Имом аз назари Ҳаким Сӯзанӣ / Ҳ. Қаландаров / Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. - Душанбе: Сабрина-К. - 2013. - № 2 (51). - С. 315-321.

4. Қаландаров, Ҳ. Сӯзанӣ ва тамоюли ақидати ӯ / Ҳ. Қаландаров. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе: Сино. - 2013. - №4/1 (105). - С. 162-172.

5. Некӯбахт, Н. Ҳачв дар шеърӣ форсӣ / Н. Некӯбахт. - Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1380. - С. 182.

6. Порсо, С.А. Аслитарин вижагиҳои сабки ҳачвиёти Сӯзании Самарқандӣ / Сайид Аҳмади Порсо / Оинаи мерос. - Шумораи 58. - С. 173-191.

7. Самарқандӣ, С. Девони Ҳаким Сӯзании Самарқандӣ. Тасҳеҳ ва муқаддима ва шарҳи аҳволу феҳристи луғот ва таркиботу ҷойҳо бо маонӣ ва тафосир аз Носириддини Шоххусайнӣ / С. Самарқандӣ. - Техрон: Мусавӣ, 1338. - 502 с.

8. Самарқандӣ, С. Мунтахаби девон. Таҳияи матн ва муқаддимаи М.Имомов ва А.Абдусаттор / С. Самарқандӣ. - Душанбе: Нашриёти ДСРТ, 2009. - 163 с.

9. Самарқандӣ, С. Мунтахаби девон. Таҳияи матн бо пешгуфтор ва шарҳу луғоту тавзеҳоти М.Холова / С. Самарқандӣ. - Душанбе: Дониш, 2023. - 251 с.

10. Сафо, З. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони порсӣ. Ҷилди 2. / З. Сафо. - Техрон: Фирдавс, 1366. - 1128 с.

11. Саъдиев, С. Сӯзанӣ ва муҳити адабии Самарқанди асри XII / С. Саъдиев. - Душанбе: Дониш, 1974. - 165 с.

12. Саъдиев, С. Поэтикаи шоирони Мовароуннаҳри асри XII / С. Саъдиев. - Душанбе: Дониш, 1980. - 138 с.

13. Фурӯзонфар, Б. Сухан ва суҳанварон / Б. Фурӯзонфар. - Техрон: Хоразмӣ, 1369. - 713 с.

14. Ҳалабӣ, А. Муқаддимае бар танз ва шӯҳтабӣ дар Эрон / А. Ҳалабӣ. - Техрон: Пайк, 1364. - 212 с.

УДК: 891.550.09Ф

АРЗИШ ВА ЗАЪФИ ДУ МАҚОЛАИ ХОНУМ РОЗЕНФЕЛД РОҶЕЪ БА ФОЛКЛОРИ ВАНЧ ВА ДАРВОЗ

Охонниёзов В.⁹

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

Анна Зиновьевна Розенфелд (1910-1990) аз ҷумлаи он олимони рус буд, ки зиёда аз 60 соли умри ҳеширо ба таҳлилу таҳқиқи забон, фолклор, адабиёт ва маросимҳои маскунони минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон бахшидаанд. Доманаи пажӯҳиши ин муҳаққиқ васеъ ва мазмунӣ он гуногунҷабҳа буд, вале тамаркузи асосии вай бар омӯзиши лаҳҷаи бадахшонӣ забони тоҷикӣ ба назар мерасад. Новбаста аз самти асосии пажӯҳиши, Хонум Розенфелд мақолаҳои ҷудогонаашро ба фолклор ва адабиёти Бадахшон, ҳосса намунаҳои фолклорие, ки дар миёни сокинони навоҳии Ванчу Дарвоз роиҷ буданд, тахсис додааст.

Дар мақолаи пешниҳодшуда суҳан аз бурду боҳти ду мақолаи муҳаққиқ дар ин самт меравад, ки яке “Дарвазский фольклор” ва дигаре “Дарвазско-Ванджский фольклор” унвон доранд. Ҳар ду мақола ҳам дар хусуси навъу намуд, шаклу мазмун ва тарзи иҷрои фолклори сокинони ин ду ноҳияро, ки ҳанӯз дар солҳои сиёми асри гузашта дар миёнашон роиҷ будаст, маълумоти пурқимати илмӣ медиҳанд ва дар ин бора муаллифи мақола махсус тамаркуз мекунад. Инчунин, дар мақола аз як заъф ё камбудии андешаронии муҳаққиқ дар таҳлили фолклори маросимӣ суҳан меравад, ки сирф ба ҷаҳонбинии замони муҳаққиқ иртибот дошт.

Калидвожаҳо: муҳаққиқ, таҳлил, таъхис, фолклор, суруд, рубой, афсона, фолклори маросимӣ, фолклори кӯдакона, шоирони маҳаллӣ, зарбулмасалу мақол, чистонҳо.

⁹**Охонниёзов Варка Дустович** – доктори илмҳои филологӣ, сарҳодими илмӣ Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)935931693; e-mail: shuwoz@mail.ru.

Охонниёзов Варка Дустович – доктор филологических наук, главный научный сотрудник Института гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хоруг, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992)935931693; e-mail: shuwoz@mail.ru

Okhonniyozov Varka Dustovich – doctor of Philological Sciences, a Leading Scientific Official of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992)935931693; e-mail: shuwoz@mail.ru.

Ценность и пробелы в двух статьях госпожи

Розенфельд о фольклоре Ванджа и Дарваза

Анна Зиновьевна Розенфельд (1910-1990) была одним из тех российских учёных, которые более 60 лет своей жизни посвятили анализу и изучению языка, фольклора, литературы и обрядов жителей различных регионов Таджикистана. Круг её исследований был широк, содержание разнообразно, но основное внимание она уделяла изучению бадахшанского диалекта таджикского языка. Помимо основного направления исследований, госпожа Розенфельд посвятила отдельные статьи фольклору и литературе Бадахшана, особенно фольклорным образцам, распространённым среди жителей Ванджа и Дарваза.

В представленной статье рассматриваются ценности и пробелы в двух научных статьях, одна из которых называется «Фольклор Дарваза», а другая - «Фольклор Дарваза и Ванджа». Обе статьи содержат ценную научную информацию о типе, форме, содержании и исполнении фольклора жителей этих двух районов, распространённого среди них ещё в тридцатые годы прошлого века, что подчёркивает автор статьи. Также в статье говорится о противоречивости мнения исследователя при анализе обрядового фольклора, что было связано с мировоззрением того времени.

Ключевые слова: исследователь, анализ, фольклор, песня, четверостишие, миф, обрядовый фольклор, детский фольклор, местные поэты, пословицы и поговорки, загадки.

The value and gaps in Mrs Rosenfeld's two articles on the folklore of

Vanj and Darvaz

Anna Zinovievna Rosenfeld (1910-1990) was one of those Russian scholars who devoted more than 60 years of her life to analysing and researching the language, folklore, literature and rituals of the inhabitants of different regions of Tajikistan. The scope of her research was wide and its content varied, but her main focus was on the study of the Badakhshan dialect of the Tajik language. In addition to her main line of research, Ms Rosenfeld devoted her individual articles to the folklore and literature of Badakhshan, especially folklore samples common among the inhabitants of Vanj and Darvaz.

The following article discusses the values and gaps in two scientific articles in this area, one of which is called "Darvaz Folklore" and the other - "Darvaz-Vanj Folklore". Both articles provide valuable scientific information about the type, form, content and performance of the folklore of the inhabitants of these two districts, spread among them as early as in the thirties of the last century, which the author of the article emphasises. Also, the article talks about the researcher's contradictory opinion when analysing the ritual folklore, which was connected with the worldview of that time.

Key words: *researcher, analysis, folklore, song, quatrain, myth, ritual folklore, children's folklore, local poets, proverbs and sayings, riddles.*

Анна Зиновевна Розенфелд (1910-1990) аз ҷумлаи он олимони рус буд, ки зиёда аз 60 соли умри хешро ба таҳлилу таҳқиқи забон, фолклор, адабиёт ва маросимҳои маскунони минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон бахшидаанд. Доманаи пажӯҳиши ин муҳаққиқ васеъ ва мазмунӣ он гуногунҷабҳа буд, вале тамаркузи асосии вай бар омӯзиши лаҳҷаи бадахшонии забони тоҷикӣ ба назар мерасад. Дар ин самт Хонум Розенфелд корҳои воқеъан назаррасро анҷом дод ва ду монографияи мондагору аз хеш боқӣ гузошт, ки яке таҳти унвони «Ванджские говоры таджикского языка» («Лаҳҷаҳои ванҷии забони тоҷикӣ», нашриёти Донишгоҳи Ленинград, 1964) ва дигаре бо номи «Бадахшанские говоры таджикского языка» («Лаҳҷаҳои бадахшонии забони тоҷикӣ», Нашриёти Донишгоҳи Ленинград, 1971) мунташир гардида буданд. Дар радиои чунин осори пажӯҳишӣ роҷеъ ба лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ, муҳаққиқ Анна Зиновевна мақолаҳои ҷудогонаашро ба фолклор ва адабиёти Бадахшон, хосса намунаҳои фолклорие, ки дар миёни сокинони навоҳии Ванҷу Дарвоз роиҷ буд, таҳсис додааст. Дар ин мақола мо аз ду мақолаи муҳаққиқ дар ин самт ёдоварӣ мекунем ва кӯшиш хоҳем кард, то арзиши онҳоро барои илми фолклоршиносии муосири тоҷик муайян намоем. Дар баробари муайян намудани арзиши ин ду мақола, ҳамчунин аз тарафҳои заъфи онҳо, ки асосан ба сиёсати давр марбут буданд, ихзори назар хоҳем кард.

Мақолаҳои алоҳида муҳаққиқ Анна Розенфелд - «Свадебный фольклор Припамирских таджиков» [7, 202-211] «Говораи ноз» – деревный погребальный обряд на Вандже (Таджикская ССР) и траурные рубои» [4, 251-258], «Дарвазский фольклор» [5, 208-217] ва «Дарвазско-Ванджский фольклор» [6, 263-273] аз он тадқиқоти нодир роҷеъ ба фолклори як қисми сокинони Тоҷикистон мебошанд, ки сол аз сол арзиши илмӣ онҳо зиёд мегардад. Таваҷҷуҳи мо дар ин гузориш бар он ду мақолаи охир хоҳад буд.

Оғози сухани муҳаққиқ дар мақолаи «Дарвазский фольклор» аз хусуси эҷодиёти бойи мардумони Дарвоз, Ванҷ, Тавилдара ва Сангвор аст, ки онҳо аз ҷиҳати ҳаёти иқтисодӣ, муҳити зист, забон ва анъанаву маросим ягона мебошанд. Ҷолиб аст, ки дар мақола ба таври умумӣ дар

хусуси жанр ва намудҳои фолклори ин минтақаҳо изҳори назар шуда, инчунин машҳур будани намунаҳои ашъори шоирони маҳаллӣ, мисли Муллоҷи Ванҷи ва Мулло Дӯсти Ёғедӣ, суҳан рафтааст.

Бинобар иттилои хонум Розенфелд, маводи мавриди таҳлил дар солҳои 1932-1933 аз миёни мардуми деҳаи Сангвори Ваҳиёи Боло, ки аз тарафи ҳуди муаллиф ҷамъоварӣ гардида буд ва инчунин, маводи ҷамъовардаи олими дигар Н.А. Кисляков ба он зам гардид ва баъд маҳсули экспедитсияҳои солҳои гуногуни деҳаи сеюми асри бист низ истифода шуд [5, 210]. Қимати ин маводро барои илми фолклоршиносӣ муҳаққиқ ба ин тарз баён намудааст: *“В настоящее время часть дарвазцев (жители кишлаков, расположенных по течению р. Хингоу и ее притокам, приграничных кишлаков по р. Пяндж и ее притокам) переселилась в хлопкосеющие районы нового орошения на Вахше, также в районы бывшей Кулябской области, в Гиссарскую долину. Таким образом, наши материалы отражают состояние устного народного творчества дарвазских таджиков до массового переселения и в известной степени являются историческими”* [5, 210-211] (Дар ҳоли ҳозир як қисми дарвозиён (сокинони деҳаҳои қад-қадӣ дарёи Хингов ва шохобҳои он, деҳаҳои қад-қадӣ дарёи Панҷ ва шохобҳои он) ба ноҳияҳои пахтакори навоҷиришавандаи Вахш, инчунин ба ноҳияҳои собиқ вилояти Кӯлоб, ба водии Ҳисор кӯчидаанд. Ҳамин тариқ, маводи мо вазъи эҷодиёти шиғоҳии тоҷикони Дарвозро пеш аз муҳочиршавии оммавӣ инъикос намуда, то дараҷае таърихӣ мебошад). Муҳаққиқони фолклоршинос арзиши маводе, ки дар бораи он суҳан меравад хуб медонанд ва сазад, ки таҳаввулотӣ минбаъдаи ин осор пайгирӣ шавад.

Ҷои ёдоварист, ки аз ҷониби муаллифи монография соли 1955 китобчаи “Намунаҳои фолклори Дарвоз” бо шарҳу эзоҳ аз ҷоп баромада буд ва он барои фолклоршиносии тоҷик ба ҳайси тӯҳфаи дар он солҳо камназир ба шумор мерафт [1].

Дар мавриди мақолаи зикршуда бошад, муҳаққиқ, пас аз муқаддимаи умумӣ дар ҳаҷми як параграф гӯйишҳои дарвозро аз шеваҳои ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ буданаш таъкид намуда, яке аз махсусиятҳои забонии онро, яъне ҷойивазкунии ҳиссаҳои “ме”-и забони адабии тоҷик, ки одатан пеш аз феъли замони ҳозира-оянда меояд, ба аз паси феъл омадан, масалан, “мегӯям” - “гуме”, “мекунам” - “куме”, “меравад” - “раваме” қайд намудааст. Дар баробари ин,

муҳаққиқ зикр мекунад, ки гӯйишҳои дарвоз инчунин дигаргуниҳо ва махсусиятҳои зиёди овоӣ ва нахвӣ доранд, ки дар намунаҳои фолклории сокинони ин водӣ инъикос шудаанд. Пас аз ин, хонум Розенфелд ба таҳлилу тафсири чанде аз намунаҳои фолклори диёри Дарвоз мепардозад.

Нахуст аз *афсонаҳо* сухан мекунад ва аз гуногунии онҳо, аз замону макон ва тарзи нақли онҳо; аз он ки афсонагӯӣ танҳо хоси мардон нест, ёд меорад. Ҷои таъкид аст, ки муҳаққиқ бо як ҷумла масъалаи мустафоди байтҳо ва бандҳои мухталифро дар матни афсонаҳо махсус ба қайд мегирад ва тарзи иҷрои онҳоро, ки ё аз ҷониби як кас ва ё ба таври дуэт иҷро мегарданд, таъкид кардааст. Ин он маъно дорад, ки банди байтҳои дохили матн бояд бо асбоби мусиқӣ ва оҳангҳои махсус барои ин ё он эпизоди афсона сароида мешуданд. Дар ин бора муҳаққиқи зиндаёд Гулнисои Ризвоншо дар тадқиқоти хеш маълумоти пурра дода буд [1]. Хонум Розенфелд “Ориф ва Оим”, “Тоҷбек ва Гулқурбон”-ро аз зумраи ҳамин афсонаҳо гуфтааст, ки матнашон дорои порчаҳои шеърӣ низ ҳастанд [5, 211]. Муаллифи ин мақола низ ин масъаларо дар яке аз тадқиқоти хеш ёдовар шуда буд, зеро истифодаи байту бандҳо дар дохили матни афсонаҳо ва ривоятҳо яке аз роҳҳои интишори адабиёти тоҷик (хоса навъи шеъри он) дар миёни маскунони Бадахшон ба ҳисоб мерафт [2, 279-281].

Муҳаққиқ афсонаҳои сокинони Дарвозро ба чанд қисмат ҷудо намуда, дар хусуси муҳтаво ва персонажҳои онҳо, ҳадаф ва ташаккули воқеъаву ҳодисаҳои онҳо ба таври кӯтоҳ маълумот додааст, ки барои омӯзиши масъалаҳои назарӣ ва амалии илми фолклоршиносӣ арзиши вижаро доро мебошанд.

Гуруҳи аввали ин намуди эҷодиёти халқро муҳаққиқ аз “афсонаҳои сеҳромез” иборат медонад, ки дар онҳо персонажҳои мифологии мардум ба мисли аҷина, парӣ, дев, аждаҳор ва қаҳрамонони афсонаҳо, амсоли “шоҳзода”, ки бебокна барои иҷрои ҳаргуна амалҳои фавқулода даст мезанад, ё “шоҳдухтар” ва ё “духтари вазир”, ки зебову дилоро ҳаст ва “шоҳзода” барои ӯ шуда, ба амалҳои қаҳрамонона мепардозад ва мисли инҳо. Дар ин намуди афсонаҳо хислатҳои чолокӣ, далерӣ, шӯҷоъат, қаҳрамонӣ, вафодорӣ ва саховатмандӣ аз як тараф ва тарсончакӣ, хиёнаткорӣ ва мумсикӣ аз ҷониби дигар тавсифу тасвир мегарданд.

Гуруҳи дигари афсонаҳоро муҳаққиқ таҳти унвони афсонаҳои маишӣ, воқеӣ ҷой додаст, ки дар онҳо хислатҳои ҳушёрӣ, айёрӣ, далерӣ, оқилии занона ва вафодории занона тарғиб мегарданд. Чанде аз ин афсонаҳо аз амали занони ҳушманд ва бовафо нақл мекунанд, ки тавассути ақлу ҳушашон аз ҳар гуна душвориҳои зиндагӣ баромада, ҳамсаронашонро бойу бадавлат мекунанд. Муҳаққиқ аз машҳур будани афсонаҳо дар бораи одами кал ёдовар шуда, мазмунӣ яке аз онҳоро нақл ва бо қаринаҳои дигар он муқоиса мекунад [5, 212].

Қисмати дигари намунаи фолклори Дарвоз, ки муҳаққиқ аз он ҳарф мезанад, “фолклори шеърӣ” (“поэтический фольклор”) аст, ки маъноӣ намунаҳои назми фолклори ин диёрро дорад. Назми фолклори Дарвозро аз ҷиҳати навъу намуд хеле гуногун муаррифӣ намуда, муҳаққиқ тарзи иҷроӣ онро, ки яккаса, дукаса ва бисёркаса, гоҳе бо асбобҳои мусиқӣ (дutor, рубоб ва дойра) ва гоҳе бе асбоби мусиқӣ иҷро мешавад, қайд мекунад. Хонум Розенфелд мушоҳидаи худро аз хусуси сурудхонии гуруҳи мардҳо дар Ванҷ ба қайд гирифтааст, ки ҳамон анъанавӣ хонда шудани фаровард аз тарафи як нафар ва қошиқ аз тарафи чанд тани дигар мебошад. Дар ин қисмати муқаддимаӣ, ки ба таври мухтасар барои шарҳи намунаҳои фолклори назмӣ навишта шудааст, муҳаққиқ инчунин аз машҳурият ва эҳтироми сарояндагонӣ мардумӣ ва репертуари онҳо, ки на танҳо аз суруду таронаҳои халқӣ фароҳам оварда шудааст, балки ҳам аз осори шуарои классик ва муосири даврони советӣ тоҷик бархӯрдор аст, ҳарф мезанад.

Рубоиро муҳаққиқ аз машҳуртарин ва маҳбубтарин жанри фолклори сароидашавандаи Дарвоз гуфтааст, ки низ бо номҳои “байт” ва “чорбайт” зикр мегардад. Муҳаққиқ то андозае сабабҳои машҳурияти ин жанро, ки шаклу муъҷазбаёнӣ яке аз онҳо ҳастанд, баён намуда, аз мавзӯ ва мазмунӣ онҳо низ ёдовар шудааст. Дар ин миён, рубоиро ба мазмун ва муҳити сароиданашон мувофиқ ба аллаи қўдакон ва маросими дигар аз қабилӣ тўй, азо ҷудо намудааст. Нақши рубоӣ дар маросими ғавт махсус зикр шуда, онро муҳаққиқ асосан дар Ванҷ мушоҳида намудааст, ки одамони махсус иҷро мекарданд. Ҳамчунон, аз хусуси мавзӯҳои рубоӣ, ки эҳсоси фардӣ, ишқ, бевафои маъшуқа ё ошиқ, шикоят аз оиладорӣ номутаносиб ва амсоли инҳо ҳастанд, ибороти назар намудааст. Ҷои зикри махсус аст, ки

муҳаққиқ дар як параграфи кӯчак аз якчанд тарафи масъала даромад кардааст ва фикрҳои бикрро иброз намудааст. Масалан, дар хусуси тарзи тасвир дар рубоиҳо таваҷҷуҳ намуда, хонум Розенфелд онҳоро ба миниатюраи анҷомёфта баробар донистааст, ки дар мисраи аввали онҳо одатан тасвири табиат, мусаввараи пейзажи кӯҳӣ, сухан аз шуъои моҳтоб, ситораи танҳо, осмони нилгун ва мисли инҳо меравад ва мисраҳои минбаъда бошанд масъалаи асосии пешниҳодшавандаро муаррифӣ менамоянд. Муҳаққиқ инчунин аз хусуси шакли қофиябандии рубоиҳои фолклорӣ ҳарф зада, дар “шакли қофиябандии классикӣ” (аба) сароида шудани аксари онҳоро ба таъкид гирифтааст.

Муҳаққиқ мавқеи рубоиҳои мавзуи ғарибӣ доштаро бо сабабҳои пайдоишашон алоҳида қайд карда, менигорад, ки дар миёни ин қабил рубоиҳо мурочиат ба бародарони дар ғарибӣ буда зиёдтар ба чашм меҳӯранд. Ин мотивро дар рубоиҳои, ки ҳангоми Ҷанги Ватанӣ эҷод шуда буданд, низ бармало мушоҳида намудааст.

Пеш аз хулосаи андешаҳои хеш, муҳаққиқ 7 намунаи рубоиро бо тарҷумаи русиашон овардааст, ки албатта барои таҳлили мавзуву муҳтавои рубоиҳои диёри Дарвоз ва муқоисаи онҳо бо рубоиҳои ҳамгуни водии дигари Тоҷикистон аз аҳаммият ҳолӣ нахоҳад буд. Дар хулосаи кор, муҳаққиқ чанд андешаашро доир ба вариантҳои рубоиҳо ва сабабҳои пайдо шудани онҳо изҳор менамояд. Инчунин, иттило медиҳад, ки навъҳои дигари фолклори диёри Дарвоз, аз ҷумла латифа, зарбулмасалу мақол, ривоёт ва нақлҳо ва амсоли инҳо дар мақолаи дигар мавриди таҳлилу пажӯҳиш қарор хоҳанд гирифт.

“Дарвазско-Ванджский фольклор” [6, 263-273] маҳз ҳамон мақола аст, ки муҳаққиқ дар хотимаи мақолаи аввалааш аз он маълумот дода буд. Ин мақола аз ҷиҳати дарбаргирии мавзӯ ва мантиқи таҳлил давоми мақолаи пеш мебошад ва муҳаққиқ дар он аз махсусиятҳои жанрҳои фолклори мардуми ин ду ноҳия таҳлилро анҷом додааст.

Дар ибтидои ин таҳлил муҳаққиқ аз бой будани фолклори мардуми кӯҳистон ёдовар гардида, аз ҷумла машҳур будани ривоятҳои нақлҳо дар хусуси паҳлавониву шӯҷоъати паҳлавонони ин сарзамин, аз ҷумла ривоятҳои дар хусуси қорнамоиҳои Алӣ, домоди Пайғомбар, махсусан муҳорибаҳои пурхурӯшии ӯ бо кофирон ва махлуқони бадҳайбат мисли аждаҳор ва пирӯзиҳои ӯро ба таъкид мегирад. Аз

ҷониби дигар, муҳаққиқ менависад, ки нақлу ривоятҳои дигар дар хусуси боқимондаи қалъаҳо, ки гӯё аз тарафи ҳокимони номдори Дарвоз Қаҳқаҳа, Шаҳшаҳа ё хоҳарони онҳо сохта шуда буданд, низ забон ба забон мегаштанд.

Дар ин қисмати мақола аз ривояти “Қишлоқи тиллоӣ”, аз тарафи Н.А. Кисляков навишта гирифта шудани яке аз вариантҳои нахустини он, эҷоди дoston ва баътар коркарди песаи ҳамном аз ҷониби шоир Мирсаид Миршакар зикр рафтаст. Муҳаққиқ мазмуни мухтасари ривоятро нақл карда, онро бо суханони: *“В этой легенде отразилась вековая мечта простых людей об идеальном устройстве мира”* (Дар ин ривоят умеди ҷовидонаи одамони қаторӣ роҷеъ ба сохтори идеалии олам инъикос ёфтааст) анҷом мебахшад [6, 262-263]. Пас аз ин қисмати ба муқаддима баробар, муҳаққиқ ба идомаи таҳлили навъҳои фолклори мардумони Дарвозу Ванҷ мепардозад ва дари баҳсро ба сӯи жанри фолклории латифа мекушояд.

Латифаро ба ҳайси яке аз паҳншудатарин жанрҳои фолклори сокинони Дарвоз ба қалам дода, хонум Розенфелд намунаҳои онро манзури хонандагон мегардонад. Воқеъан, бо ду ҷумла мафҳум ва махсусиятҳои ин жанри фолклорӣ низ аз ҷониби муҳаққиқ зикр гардидааст, ки барои шиносондани хонандагоне, ки аз он хабар надоранд, аҳамияти махсус дорад. Намунаи латифҳое, ки аз тарафи муҳаққиқ ҷамъоварӣ ва се-чортои онҳо дар ин мақола дарҷ шудаанд, низ барои таҳлил ва таҳқиқи бисёре аз масъалаҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, махсусан муносибати байни одамон, арзиши азиме хоҳанд дошт. Дар онҳо хулқу атвор, муносибату рафтор ва тафаккури дарки масъалаҳои гуногуни ҳаётӣ, ки барои аксари мардуми кӯҳистон хос буд, дарҷ гардидааст.

Дар фарҷоми ин қисмати мақола муҳаққиқ аз пайдо шудани латифаву ҳазлҳои нав (дар се даҳсолаи аввали замони шӯравӣ) низ ёдовар шуда ва як намунаро аз байни онҳо бозгӯӣ намудааст.

Шакли дигари фолклорие, ки мавриди пажӯҳиши Анна Зиновевна Розенфелд дар мақолаи мавриди назари мо қарор ёфтааст, *сурудҳои мардумӣ* мебошад. Мадхали сурудҳоро муҳаққиқ, дар баробари жанри рубой, дар ҳаёти ҳаррӯзаи мардуми кӯҳистон азим муаррифӣ намуда, ҷои иҷрои онҳоро дар аксари кулли маъарақаҳо, аз ҷумла, дар чорабиниҳои оилавӣ ва ҷамъиятӣ, ба ҳангоми дамгириву роҳат, хосса

ҳангоми бегоҳиҳои рӯзҳои зимистон дар чойхонаҳо, клубҳо ва пештар дар аловхонаҳои назди масҷид, ки нақши хонаи ҷамъомадани мардҳоро дошт, ба қайд гирифтааст.

Жанрҳои асосии сурудҳои халқиро *ғазалу маснавӣ* муайян карда, муҳаққиқ ба таъкид гирифтааст, ки сурудҳоро бештар ба таври дуэт таҳти оҳангҳои дутор месароянд, ҳарчанд сароидани онҳо бидуни асбоби мусиқӣ низ ба мушоҳида расидааст. Муҳаққиқ аз сурудани гурӯҳии овозхонҳо, ки дар Ванҷ мушоҳида кардаст, ёд мекунад ва тарзи анҷоми онро, ки бо сароидани кафлесгӯй ва дастгирии қошукгӯйҳо оғозу анҷом мешавад, дарҷ намудааст. Лапарсароиро бар заминаи сурудҳои гуногуншакли лирикӣ ё ҳаҷвӣ иҷрошаванда маънидод карда, онро аз зумраи машҳуртарин қисматҳои барномаи дастаҳои худфаъолияти ҳунарий, ки аксаран бо рақс иҷро мешаванд, меномад. Муаллифи мақола мушоҳида намудааст, ки ин намуди сурудҳо ғолибан аз тарафи мардҳо иҷро мегарданд ва онҳо дар репертуари сурудхонии занон дохил нестанд.

Он чизе, ки ба фолклори хаттӣ дахл дорад, муҳаққиқ онро сурудҳои эътиқодӣ, ки тавассути дунёканорагирӣ (мистисизм) дохили фолклор шудааст, хусусияти саҳт дунёбезорӣ дошта гуфта, ба вазъи мушкили зиндагии дарвозиҳо мувофиқомада маънидод кардааст. Чанде аз сурудҳои хусусияти эътиқодидошта ба футуҳоти Алӣ бахшида шудаанд, мегӯяд муҳаққиқ.

Дар фарҷоми ин қисмати мақола хонум Розенфелд аз он ёдоварӣ намудааст, ки аксари сурудҳои ҳофизони маҳаллӣ аз эҷодиёти шуарои классикӣ, амсоли Ҳофиз, Ҷомӣ ва Бедил мебошад ва аз маҳсули шоирони муосир асосан ашъори Лоҳутӣ, Турсунзода ва чанд нафари дигар мавриди истифодаи онҳо қарор мегирад. Диққати муҳаққиқ дар хусуси он, ки дар барномаи ҳофизон сурудҳои хориҷӣ, асосан афғонӣ ва ҳиндӣ, ки тавассути радио шунида ва ҳифз мешуданд, низ қойдоранд, ҷолиб аст. Ин вазъи воқеии ҳамон давр аст, зеро дар он вақтҳо на танҳо дар навоҳии дурдасти мамлакат, балки ҳатто дар марказҳо низ радио ягона воситаи интиқоли суҳбату суруду мусиқӣ буд.

“*Шоирони маҳаллӣ*” аз қисмати дигари мақолаи муҳаққиқ аст, ки дар он роҷеъ ба ду шоир: Мулло Дӯсти Ёгедӣ ва Мулло Ёри Ванҷӣ маълумоти кӯтоҳ дода шуда, аз эҷодиёти онҳо намунаҳо оварда мешаванд ва чанд андеша низ баён мегарданд. Дар ибтидои қисмат

бошад, муҳаққиқ аз роиҷ будани раванди эҷоди осор ба забони тоҷикӣ-форсӣ на танҳо дар дарбор ва муҳитҳои дарборӣ, балки дар тамоми водиву музофотҳои, ки мардуми онҳо бо лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикӣ ҳарф мезаданд, изҳори назар менамояд. Муаллифи мақола мутаассиф ҳам аст, ки бисёре аз ин намунаи эҷод ба коми нестӣ рафта, вале боз ҳам беҳтаринҳои онҳо дар маҷмуаҳои хусусӣ бо номи баёзҳо, албомҳои шахсӣ, дафтарҳои қайд ва ҳатто девонҳо ва маҷмуаҳои комил дар дасти афроди алоҳида боқӣ мондаанд.

Ба таври умумӣ, хонум Розененфелд зикр мекунад, ки дар миёни мардуми Дарвоз ва Ванҷ номи бисёре аз шоирони боистеъдод шуҳрат дорад ва онҳо ҳунармандони саводёфта ва аз тамоми нозукиҳои назми классикӣ огоҳ буданд. Ҳамчунон, дар миёни ин ҳунармандон шоироне буданд, ки на танҳо бо забони адабии классикӣ, балки бо шеваи дарвозии забони тоҷикӣ низ эҷод мекарданд. Барои исботи ин суҳанонаш муҳаққиқ аз номи Мулло Дӯст аз Ёгед ва Мулло Ёр аз Ванҷ ёд карда, як ғазали Мулло Ёри Ванҷиро ба ҳайси мисол бо тарҷума овардааст ва мегӯяд, ки ин шеър аллакай мавриди истифодаи васеи сарояндагони маҳаллӣ қарор гирифтааст [6, 266].

Метавон гуфт, ки яке аз хусусиятҳои ин намунаи осор, ки таваҷҷуҳи муҳаққиқро ба худ ҷалб карда буд, ҳамоно дар лаҳҷаи дарвозии забони тоҷикӣ суруда шудани он мебошад, зеро самти асосии таҳлилу таҳқиқи илмии хонум Розенфелд маҳз ғӯйишҳо ва лаҳҷаҳои тоҷикии сокинони Бадахшон буд.

Ҷолиб аст, ки муҳаққиқ ашъори сурудаи шоирони маҳаллиро ба тарзи мусовӣ ҳам ба адабиёти хаттӣ ва ҳам ба фолклор мансуб медонад ва меёри ин мансубиятро чунин муайян кардааст: онҳо моли адабиёти хаттианд, зеро дар ибтидо ё аз ҷониби ҳуди муаллифон ва ё аз ҷониби хаттотон ба таври хаттӣ дарҷ гардидаанд ва онҳо моли адабиёти шифоҳӣ ҳастанд, зеро онҳо ба таври шифоҳӣ интиқоли ғаёл меёбанд ва аксаран дорои қаринаҳои зиёде ҳастанд, ки дар бештари маворид аз нусхаи асл тафриқаи кулӣ доранд.

Яке аз дигар хусусиятҳои ин намуди ашъорро муҳаққиқ дар вазни он мебинад, ки новобаста бо забони лаҳҷавӣ эҷод шуданашон, онҳо тамоми талабот ва хусусиятҳои вазни шеъри классикӣ – арӯзро нигоҳ медоранд. Ба ҳайси мисол дар мақола як намунаи ғазали шоир Мулло

Дӯст оварда шудааст, ки ҳанӯз соли 1930 онро муҳаққиқи Н.А. Кисляков дар деҳаи Сангвор навишта гирифта будаст.

Зикри номи шоир дар шеърро аз унсурҳои таҳсисдиҳандаи муаллифи шеър гуфта, муҳаққиқ чунин талаботро на ҳама вақт риояшуда менигорад, ки ба мушкилоти муайян намудани муаллифи аслии асар оварда мерасонад. Аз ин сабаб, бисёре аз ашъор аз як ном ба номи дигар ва аз як муаллиф ба муаллифи дигар нисбат дода мешавад. Барои исботи фикраш муҳаққиқ ин дубайта (*воқеъан, муҳаққиқ онро рубоӣ гуфтааст*)-ро меорад, ки ба Мулло Ёр нисбат медиҳанд, вале мегӯяд, ки он аз зумраи намунаҳои ашъори сайёр аст ва дар минтақаҳои дигари Тоҷикистон, аз ҷумла, дар болооби Зарафшон, Кӯлоб ва дигар ҷойҳо низ машҳур мебошад:

Навиштам ман дар ин девори куҳна,

Бимонад аз мани мискин нишона.

Касе пурсад, ки он мискин куҷо ши?

Бигу: бэгрехт аз ҷабри замона [6, 267].

Ин қисмати мақоларо муаллиф бо шарҳи он, ки теъдоди шоирон акнун аз ҳисоби одамони маълумотнок, хонандагони синфҳои болоии мактабҳои миёна, донишҷӯён, муаллимон, кормандони маорифу маданият ва ҳатто колхозчиён зиёд шуда, мавзӯи шеърхояшон низ тағйир намудааст (пайдо шундани мавзӯҳои ҳаҷвӣ ва лирикӣ) ва аксари шеърҳо акнун дар маҷаллаву рӯзномаҳои марказиву ноҳиявӣ ба чоп мерасанд, анҷом мебахшад. Воқеъан, муаллиф ин ашъорро муаллифӣ ва ашъори адабиёти хаттӣ мегӯяд на фолклорӣ.

Қисмати навбатии мақола ба *фолклори маросимӣ* тахсис ёфтааст ва намунаи ин фолклорро муаллиф ҳамчун намунаи боқимондаҳои ҳаёти пеш қаламдод кардааст, ки ғолибан ба фаҳмиши давр мувофиқат дошт. Масалан, муҳаққиқ ин ҳолро натиҷаи баланд гардидани савияи донишу саводнокии умумӣ дар заминаи “ҷаҳиши фарҳанги сотсиалистӣ” донистааст, ҳол он ки фолклори маросимӣ аз муҳимтарин рукнҳои фарҳанги мардум аст, ки ҳаёт ва раванди тафаккурронии соҳибонашро дар марҳилаҳои гуногуни муайян менамояд. Дар идомаи фикри болояш муҳаққиқ аз мушкилоти барқарор намудани тамоми рукнҳои маросими тӯй ҳарф зада, ҷойгузини сурудҳои гуногуни ин маросим шудани жанри рубоӣ ва таъмини пайвастиҳои онҳо ба воситаи нақарот ҳарф мезанад.

Дар мавриди маросими мотам низ фикри болоро таъкид намуда, аз ҷумла навҳаи занонро ба ҳангоми маросими мотам қариб пурра азбайнрафта менависад, ки танҳо дар деҳаҳои дурдасти Ванҷи Боло боқӣ мондаасту халос. Муҳаққиқ расми навҳаро ба маросимҳои мусулмонӣ вобаста дониста, дар онҳо ёдоварии зиёд аз Худо, аз тақдир, аз фариштаву малоикаҳо, аз таъкиди қиёмат ва растахезро ба таъкид гирифтааст. Бо тақя бар маводи пеш ҷамъовардааш, хонум Розенфелд ёдрас кардааст, ки пеш дар водии Ванҷ занони навҳакаш маросими мотамро бо рӯбоихонии баланд, ки мазмуни мотамӣ доштанд (баъзан рӯбоиҳо бо мазмуни дигар ҳам) идома мебахшиданд.

Дар мавриди мавқеи сурудҳои меҳнаткашон муҳаққиқ зикр кардаст, ки ин навъ сурудҳо дар миёни сокинони Ванҷу Дарвоз аз дигар минтақаҳо, масалан, Кӯлоб дида, камтар ба назар мерасиданд. Муҳаққиқ ду намунаи чунин сурудҳоро ном бурдааст, ки яке бо номи “Ман доғ” аз Қалъаихум ва дигаре “Майдоне, майдоне, пал майдоне” аз деҳаи Кеврон, ки аввалӣ ба вақти ҳосилғундорӣ ва дуюмӣ ба вақти арзанкӯбӣ хонда мешуданд.

Аксари сурудҳое, ки ба иди Нарӯз вобастагӣ доранд, муҳаққиқ онҳоро “баҳория” ном ниҳодаст. Дар ин ҷо низ муҳаққиқ аз он ёдовар мешавад, ки дар аксари кулли минтақаҳои дигар ҷашнгирии иди Наврӯз аз байн рафтаст, вале дар Бадахшон, хосса дар Ванҷ ва қишлоқи Ёгеди Дарвоз ҳанӯз ин ҷашн таҷлил мегардад. Муҳаққиқ дар идомаи суханаш аз бодабдаба таҷлил гардидани иди Наврӯз дар гузашта сухан намуда, ба маросими киштукор рост омадани онро ба қайд мегирад. Ҷолиб аст, ки муҳаққиқ дар ин қисмати мақолааш аз нақли одамон роҷеъ ба ҷашнгирии Наврӯз дар замони пеш аз инқилоб менависад, ки муллобачаҳо дар ин рӯз бо гулдастаҳои қоғазӣ хона ба хона гашта суруд хонда, барои худ ва муаллимонашон садақаро ҷамъ мекарданд. Як қайди бисёр ҷолиб низ дар ин қисмат аст, ки ба маросими равзан ба равзан гаштани кӯдакон, суруд хондани онҳо (суруди “Баҳор омад, баҳор омад”-ро муҳаққиқ бо тарҷума меорад) ва гирифтани шириниҳо ва дигар намуди меҳмоннавозиҳо аз дасти соҳибхоназанон далолат мекунад. Ҷои зикр аст, ки ин таомул, ки килоғузғуз ном дорад, то ба ҳол ҳам дар миёни сокинони навоҳии болооби Панҷ роиҷ мебошад.

Дар охири ин қисмати мақола низ муҳаққиқ хулоса намудааст, ки фолклори маросимӣ аслан дар шаклу навъҳои кӯҳна боқӣ мондааст ва дар арафаи аз байн рафтааст.

Қисмати дигари мақола *зарбулмасалу мақолҳо* номгузорӣ шуда, муҳаққиқ ду навъи ин жанрҳоро дар фолклори Ванчу Дарвоз ба қайд гирифтааст, ки яке тоза хусусияти маҳаллӣ дорад ва дигаре хоси фолклори умумии тоҷик аст. Онҳое, ки маҳаллӣ ҳастанд, аз ҷиҳати сохтори забонӣ, калимаву ибора, инъикоси ҷою макон ва хусусиятҳои этнографӣ аз зарбулмасалу мақолҳои умумӣ фарқ доранд. Масалан, мақоли “Ванҷи ман - ганҷи ман”-ро мисол оварда, хулосаи муҳаққиқ Кисляковро дар ин бора ёдовар шудааст, ки мақолро моли яке аз феодалҳои ванҷӣ донистааст. Албатта, ба ин хулоса розӣ шудани мо номумкин аст, аммо шарҳи он, ки Ванҷ яке аз минтақаҳои серҳосил ва ҷои ҳунармандон буданаш, қобили қабул аст. Аз ин лиҳоз мақолро ҳар як ванҷӣ метавонист боифтихор истифода кунад ва он имрӯз ҳам дар истеъмол аст.

Пайдоиши баъзе мақолҳоро олим ба ягон ҳодиса ё масалҳо вобаста медонад ва ин воқеъаро нақл карда, ки қирғизҳои Помири Шарқӣ дар замонҳои қадимтар ба Ванҷ ҳучум меоварданд ва молу духтарони ин мардумро мебурдаанду мардонашонро асир мегирифтаанд. Боре се нафари онҳо бо деҳқони ванҷӣ рӯ ба рӯ омаданд ва деҳқон илтимос кард, ки ба ӯ фурсати намоз гузоштанро диҳанд. Ба ҷои намоз деҳқон бо овози баланд ин суҳанонро мегӯяд, ки баъдтар ба мақол табдил меёбанд: *Сета асало, сета анано, лув кинум мезанано, лув накинум мебарано*. Ба қавли муҳаққиқ, қисмати дуёми ин суҳанон аллакай ба ҳайси мақол истифода мешавад ва он бо қаринаҳои гуногун дар минтақаҳои дигари Тоҷикистон ба қайд гирифта мешавад. Пас аз ин нақл ва ин мақол, муҳаққиқ чанд намунаи зарбулмасалу мақолҳоро чун мисол овардааст, ки барои илми фолклоршиносии муосири тоҷик арзиши беандоза доранд.

Фолклори кӯдакон дар қисмати дигари мақола ба баррасӣ кашида шудааст. Муҳаққиқ ба мушоҳида гирифтааст, ки сурудҳои кӯдакона одатан ҳамчун қисмати бозӣҳои кӯдакона иҷро мешаванд ва онҳоро бачаҳо ва духтарон то шаш - ҳафтсолагӣ якҷоя иҷро мекунанд. Баъди ин синну сол духтарон алоҳида ва писарбачаҳо алоҳида бозӣ мекунанд ва албатта, сурудҳои иҷроии алоҳидаи баччагонаву духтарона арзи

вучуд менамоянд. Як навъи иҷрои сурудҳои кӯдакона аз саволу ҷавоб иборатанд, зеро бозигарон ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд ва асоси бозиҳои онҳоро диалог (гуфтугӯй) фароҳам меорад.

Қисмате аз фолклори кӯдакона аз ҷониби калонсолон барои атфол иҷро мегардад, ки одатан аз афсонаҳо ё сурудҳои кӯтоҳ иборатанд. Муҳаққиқ менигорад, ки сурудҳои алларо низ метавон ба ҳамин қисмат дохил намуд, ҳарчанд ин навъи суруд дар фолклори Дарвоз кам ба назар мерасад. Тарзи иҷрои суруди алларо муҳаққиқ чунин тасвир намудааст: одатан, модар кӯдакашро навозиш намуда, рубоӣҳои гуногунро замзама мекунад ва онҳоро ба воситаи ягон байти матлаи ё нақароти *ала, ала-ала-ала* чун ё *лала-лала-лала* ба ҳам пайванд медиҳад. Бовучуди ин, мисоли овардаи муҳаққиқ рубоӣ надорад, балки намунаи хуби суруди алла маҳсуб мешавад, чунончи:

Дилам, дилам, дилам, э,
Банди дилам, дилам, э.
Сурхи занэм линҷота,
Чикак кашам чишмота,
Шона заним миёта,
Кавша харим бай пота,
Буса кэнум лабота,
Бай рафтанои Вахиёта,
Дилам, дилам, дилам, э,
Дил, дил, дил... [6, 271].

Муҳаққиқ қисмати охири мақоларо *чистонҳо* ном ниҳодаст. Дар ин қисмат хонум Розенфелд аз он ёдовар мешавад, ки чистонҳо ҳам аз ҷониби калонсолон ва ҳам аз ҷониби кӯдакон сохта мешаванд. Бисёртари чистонҳои мардуми Дарвоз баромади маҳаллӣ дошта, онҳо ба ашӯи марбут ба маишати рӯзгор (муҳити хона), асбобу анҷоми хона, ҷузъиёти сохтмон, ҳайвоноти хонагӣ ва ё муҳити атроф – парандагон, хазандагон, рустаниҳо ва мисли инҳо бахшида шудаанд. Фолклор ва чистонҳои кӯдакон аз ҷиҳати хусусияти забонии худ қобили таваҷҷуҳи махсус мебошанд. Мисли фолклори маросимӣ фолклори кӯдакона, бешубҳа, қисми қадимтарини фолклор ба ҳисоб меравад ва дар он бисёр калимаю ибораҳо маҳфуз монданд, ки одамони онҳоро сароянда ё шунаванда ба мафҳуми ин калимаву ибораҳои сарфаҳм намераванд. Шояд фолклори кӯдакон ягон намуди формулаҳои афсунгарӣ

(*заклинательные формулы*)-ро то ба имрӯз оварда расонда бошад, хулоса мекунад муҳаққиқ ва мушоҳидаашро идома медиҳад, ки баъзе вожаву ибораҳои нофаҳмо дар таронаҳо ва қофиябандиҳои бачагонаи Ванҷро метавон дар асоси ғӯйишҳои тоҷикии ҳамсояҳои бадахшонӣ ё забонҳои помирӣ муайян намуд ва мисол ҳам меорад.

Ҳамин тариқ, муҳаққиқ Анна Зиневоевна Розенфелд тавонистааст дар ду мақола, ки яке 9 саҳифа ва дигаре 10 саҳифаро ташкил кардаанд, муҳимтарин намуду жанр, хосияту муҳтавои асарҳои фолклории сокинони як қатор ноҳияҳои кӯҳистони Тоҷикистонро таҳлили илмӣ намояд. Маводи мавриди таҳлил ва ҳуди андешаҳои иброзшуда қимати зиёди таърихӣ доранд ва шояд бисёре аз он имрӯзҳо андар дастраси мо дигар қарор надорад ва ё шаклашро дигар сохта бошад. Ба ҳар ҳол, ин ду мақола ва соири мақолаҳои дигари муҳаққиқ барои илмҳои филология арзиши муҳими таърихӣ доранд.

Мусаллам аст, ки дар ҳаҷми як-ду мақола имконияти пажӯҳиши жарфтар даст намедиҳад, ҳарчанд муҳаққиқ дар ин самт ҳунари фавқулодари аз хеш нишон додааст. Ягона камбудии таҳқиқро, ки мо ба таври часту гурехт аз он ёд намудем, ба “унсурҳои ҳаёти пешин” тааллуқ донистани фолклори маросимӣ, бо шумули Наврӯзи бостонӣ аз ҷониби муаллифи мақола мебошад. Хулосаи зерини муҳаққиқ доир ба масъалаи гуфташуда маҳз сирф ба ҷаҳонбинӣ ва сиёсати давр мансуб аст: “Дар ҳоли ҳозир дар Дарвоз фолклори маросимӣ танҳо ҳамчун осори қадим маҳфуз мондаасту халос. Ин қомилан табиист, зеро дар шароити болоравии маданияти сотсиалистӣ, дар шароити саводнокии қомил бисёр расму оинҳои кӯҳна, ки бо дини мусулмонӣ ва ақидаҳои тоисломии дарвозиён алоқаманданд, ба сандуқи адам рафтаанд”, - хулоса мекунад масъаларо муҳаққиқ [6, 268].

Китобнома:

1. Намунаҳои фолклори Дарвоз. Ҷамъкунада ва тартибдиҳанда А. З. Розенфелд. Нашри 1. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955; нашри 2, 1962. – 262 с.

2. Охонниёзов, В.Д. Таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон. Китоби аввал: Заминаҳои пайдоиш ва таҳаввули адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон / В. Д. Охонниёзов. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2022. – 328 с.

3. Ризвоншоева, Г.Н. Афсонаҳои сеҳромез (таҳқиқи ғоя ва образ) / Г.Н. Ризвоншоева. – Душанбе: Дониш, 2011. – 256 с.
4. Розенфельд, А.З. Бадахшанская свадебная песня “Юсуф и Зулейха” / А.З. Розенфельд // Палестинский сборник, выпуск 21(84). Ближний Восток и Иран. – Л.: Наука, 1970. – С. 62-67.
5. Розенфельд, А.З. Дарвазский фольклор / А.З. Розенфельд // Страны и народы востока. Средняя и Центральная Азия. География, этнография, история. Выпуск X. – М.: Наука, 1971. – С. 208-217.
6. Розенфельд, А.З. Дарвазско-Ванджский фольклор / А.З. Розенфельд // Страны и народы востока. Средняя и Центральная Азия. География, этнография, история. Выпуск 22, книга 2. – М.: Наука, 1980. – С. 263-273.
7. Розенфельд, А. З. Свадебный фольклор припамирских таджиков / А.З. Розенфельд // Фольклор и этнография. – М. - Л., 1960. – С. 202-211.

УДК: 891.550.09

АШЪОРИ МУАЛЛИФӢ БА ЗАБОНИ ВАХОНӢ ВА ДАРАӢАИ ДАСТРАСӢ БА ОН

Абдулназарзода А.¹⁰

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

*Дар мақола масъалаи мавҷудияти рушди назми муаллифии забони вахонӣ
мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф оиди шоирони нахустин, ки бо*

¹⁰ **Абдулназарзода Абдулназар Абдулқодир** - доктори илмҳои филологӣ, сарҳодими илмии шӯбаи фолклор ва адабиёти Бадахшони Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишони: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)934060804; e-mail: abdulnazar9416@gmail.com.

Абдулназарзода Абдулназар Абдулқодир - доктор филологический наук, главный научный сотрудник отдела фольклора и литературы Бадахшана Института гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992)934060804; e-mail: abdulnazar9416@gmail.com.

Abdulnazarzoda Abdulnazar Abdulkodir - Doctor of Philological Sciences, Chief Researcher of the Badakhshan Folklore and Literature Department of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992)934060804; e-mail: abdulnazar9416@gmail.com.

забони вахонӣ шеър офаридаанд, маълумот дода, намунаҳои осорашиноро бо тарҷумаи таҳтуллафзӣ овардааст. Ҳамзамон, дар мақола оиди вазъи наири шеъри муаллифии шоирони вахизабон ва дараҷаи дастрасии он барои хонандагон, дар хусуси пайдоиши имкониятҳои нав бо арзи вуҷуд намудани шабакаҳои иҷтимоӣ баҳри интишоори ашъори шоирони маҳаллии Вахон ақидаҳо манзур шудаанд.

Калидвожаҳо: шеъри муаллифӣ, водии Вахон, назми таълифӣ, адабиёти шиғоҳӣ, Вахон, забонҳои помирӣ, рушди назми муаллифӣ, интишоори осор, забонҳои маҳаллӣ.

Авторские стихи на ваханском языке и уровень доступа к ним

В статье рассматривается вопрос существования и развития авторской поэзии на ваханском языке. Автор предоставляет информацию о первых поэтах, писавших на ваханском языке, приводя примеры из их произведений с транслитерацией. Параллельно в статье обсуждается вопрос состояния публикации авторской поэзии ваханских поэтов и степень её доступности для читателей. Также высказываются мысли о появлении новых возможностей для публикации стихов местных поэтов долины Вахана благодаря появлению социальных сетей.

Ключевые слова: авторская поэма, Ваханская долина, композиционная поэзия, медицинская литература, ваханский язык, памирские языки, развитие авторской поэзии, издание произведений, местные языки.

Author's poetry in the wakhi language and the level of access to it

The article examines the existence and development of authorial poetry in the Wakhi language. The author provides information about the earliest poets who wrote in Wakhi, including examples of their works with transliteration. In parallel, the article discusses the state of publication of authorial poetry by Wakhi poets and the degree of its accessibility to readers. Furthermore, the article reflects on the emergence of new opportunities for the publication of poems by local poets from the Wakhan Valley thanks to the advent of social media.

Key words: author's poetry, Wakhan Valley, compositional poetry, medical literature, Wakhan language, Pamir languages, development of author's poetry, publication of works, local languages.

Чунончӣ дар мақолаи қаблӣ “Баъзе андешаҳо роҷеъ ба назми маҳаллизабони водии Вахон”, ки дар маҷаллаи “Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ” (№1, 2024) нашр гардид, маълумот додем, водии Вахон таърихи қадима дошта, дар он маводи зиёди фолклорӣ ба забони маҳаллӣ маҳфуз ва аз ҷониби муҳаққиқон то андозае ҷамъоварӣ, нашр

ва тадқиқ гардидааст. Дар ин замина мо гуфта метавонем, ки ашъори муаллифӣ, махсусан назм ҳам бояд бо ин забон зиёд офарида шуда бошад, агарчи мо назми офаридашудаи то замони Истиқлолиятро хеле кам дарёфт карда тавонистем.

Нахустин намунаи осори назми муаллифӣ ба забони вахонӣ аз шоире бо номи Макони Ямғӣ ба мо дастрас гардид. Макон Қурбонзода, ки ному насаби аслии шоир мебошад, ҳам бо забони тоҷикӣ ва ҳам ба забони вахонӣ дар жанрҳои мухталиф назм эҷод намудааст. Танҳо як шеърӣ шоир, ки қаблан дар китоби “Вопросы памирской филологии” [4, 141], дар қисмати намунаҳо бо забонҳои помирии он нашр шудааст ва баъдан дар китоби “Ишкошим” ва ҳамзамон “Вахон - осорхонаи таърих” [6, 196-197] низ оварда шудааст, ба мо дастрас гардид. Матни пурраи он чунин аст:

*Чв́ан ки пындёк вити, лэцэр пэштэ́т лэцэр пэшт,
Зман ки тар нэ́витэй, лэцэр рэ́штэ́т лэцэр рэ́шт.*

*Чв́ан х́ат ки цэ́ пэшт, в́ост титэ́т в́ост тит,
Зман ки х́ат мэ́рз витэй, в́оз пи́цитэ́т в́оз пи́цит.*

*Яман қа́дри цэ́ ди́цэв, да́м да́неэ́т да́м да́не,
Ва́хти мэ́рдан х́ат цэ́ кын, яв́ х́тоэ́т яв́ х́то.*

*Да́ хун ки ти́фоқ вити, в́ост бойэ́т в́ост бой,
Фа́цэ́т ал́фов́ ки вити, т́ой пэ́ т́ойэ́т т́ой пэ́ т́ой.*

*Зино́р х́ати ма́стов, фа́нд мэ́рандэ́т фа́нд мэ́ранд,
Ро́ст цэ́ х́анэ́т х́эч цэ́ ра́нд, кых́т та́в х́андэ́т кых́т та́в х́анд [4,
141].*

Тарҷумаи тахтуллафзии Неъматова Бибиқанд:

Зардолу ки зард шуд, мон бипазад, мон бипазад,
Фарзанд ки ба ту нашуд, мон биравад, мон биравад.

Зардолу ки худ бипазад, мерезад ҳар ҷо зи дарахт,
Фарзанд ки худ гушна шуд, мегардад ба пеши шумо.

Қадри ҳамро гар донед, дар ин дунё дар ин дунё,
Вақти мурдан руйканӣ, ҳаст хатою ҳаст хато.

Дар хона ки тифоқ шуд, он хона бой мешавад,
Чангу чанчол, ки бархост қашшоқиҳо мешавад.

Зинҳор худро наситой, фанд надеҳу фанд надеҳ,
Рост гӯю нон бидеҳ, номатро ҳама гӯянд.

Гирдоваранда ва ҳозиркунандаи чопи шеърӣ мазкур дар китоби “Вопросы памирской филологии“ Боғшоҳ Лашкарбеков дар поварақ овардааст: “Ин шеър соли 1976 аз забони сокини деҳаи Ямг Амоншоев Аминшо (с. тав. 1915) навишта шудааст. Мувофиқи маълумоти гӯянда муаллифи шеър – Макони Ямгӣ дар соли 1946 тақрибан дар синни 70-78 солагӣ вафот кардааст” [3, 264]. Аз рӯи ин маълумот соли таваллуди шоирро солҳои 1868-1876 тахмин кардан мумкин аст.

Қурбоншоев А. дар “Энциклопедияи Бадахшон” вобаста ба солҳои ҳаёти шоир чунин маълумот манзур намудааст: Макони Ямгӣ (тав.1886, деҳаи Ямги ноҳияи Ишкошим - ваф. 1946), донишманд ва шоир. Макон дар деҳаи Ямг, равшанфикронеро мисли Мубораки Вахонӣ ба олам додааст, дар оилаи деҳқони босавод Қурбон ба дунё омадааст” [9, 216].

Тибқи маълумоти шифоҳии солхӯрдагони деҳаи Ямг, Макони Ямгӣ аз хешу пайвандони Мубораки Вахонӣ, ки дар деҳаи Ямг таваллуд ва умр ба сар бурдааст, мебошад. Таърихнигор Аловатшоев Қурбоншо оид ба рӯзгори Муборакқадами Вахонӣ овардааст: “Муборакқадами Вахонӣ зодаи деҳаи Ямги водии Вахон буда, гузаштагонаш аз Зебоки Афғонистонанд” [2, 1].

Ин маълумотро Одил Толибов низ тасдиқ мекунад: “Аслу насаби авлодии Муборак ва мардуми деҳаи Ямгро куҳансолони Вахон ба қарияи Зебоки Афғонистон марбут медонанд. Дар воқеъ ҳам ин далел ба ҳақиқат наздик аст” [8, 39].

Дар заминаи ин далел хулоса кардан мумкин аст, ки пайвандони Макони Ямгӣ низ зодагони Зебоки Ишкошими Афғонистон будаанд.

Оид ба Макони Ямгӣ А. Қурбоншо маълумот дода менависад, ки “Ӯ аз нахустин сарояндагони ашъор ба забони вахонӣ низ будааст, ки намунае аз он дар байни мардум маъруф аст” [9, 216].

Замоне, ки мо дар ҷамоати деҳоти Зонги водии Вахон баҳри ҷамъоварии мавод бо хешу пайвандон, аҳли деҳа суҳбат доштем, аксаран ба мо маълумот доданд, ки Макони Ямғӣ шеърҳои зиёдеро ба забони ваҳонӣ эҷод намудааст ва ҳофизони маҳаллӣ то солҳои охир бисёре аз осори шоирро месароиданд. Мутаассифона, касе аз осори Макони Ямғӣ ба ҷуз аз ин як шеър чизи бештареро ба мо пешниҳод карда натавонист. Ба гуфти Абдусалом Деҳотӣ, ки “албатта эҷодиёти онҳоро (шоирони кӯҳистон - А.А.) аз як ё ду ғазал иборат аст, гуфта гумон кардан дуруст нест. Аммо сабаби асосии номашхӯр мондан ва ба тазкираҳо надаромада, гум шуда рафтани дигар асарҳои ин шоирон аз муҳити адабӣ ва аз марказҳои илмӣ дур будани онҳо бояд бошад.

Илова бар ин, даҳҳо шоирон ва адибони боистеъдод дар камбағалӣ, хорӣ, дар асорати надимии мирҳои Ҳисор, Кӯлоб, ҳокимони Балҷувон, Дарвоз ва ғайра ҷон додаанд ё ба “гуноҳи” саркашӣ карда аз мадҳкунии онҳо (мирон, ҳокимон) маҳв ва беному нишон карда шуданд” [1, 5].

Ин аст, ки Макони Ямғӣ низ шоири шинохта будааст. Чанд шеъри ба забони тоҷикӣ эҷодкардаи шоирро дарёфт намудем, ки хеле равон ва мазмуну таносуби хуби сухан доранд. Маълум аст, ки Макони Ямғӣ истеъдоди хуб доштааст. Муаллифи китоби “Вахон - осорхонаи таърих” Қурбоншоев Аловатшо тарҷумаи ҳоли шоирро оварда, қайд мекунад, ки “Ӯ дар назди хешонаш Корвон ва Хӯҷам соҳиби хату савод гардида, латифаву шеърҳои зиёде эҷод кардааст. Азбаски писараш Мазаимхон хело хурд аз падар ятим мондааст, ҷамъ ва муҳофизат кардани эҷодиёташ насиби писараш нагардидааст. Баёзҳои шоир дар дасти шахсони тасодуфӣ беҳаракат хобидаанд” [6, 110].

Қурбоншоев Аловатшо вобаста ба ашъори шоир, хоса дар хусуси мавҷуд будани баёзи шоир дар адабиёти дигар маълумоти фарқкунанда додааст: “Худ (Макони Ямғӣ - А.А.) низ шеър мегуфтааст, аммо баёзи шоир то кунун пайдо нагардидааст. Аз он чи дар назди пайвандонаш маҳфуз аст, ду ғазал ва як муноҷот мебошад” [9, 216].

Худи дар муддати кӯтоҳ аз байн рафтани ё ба кунҷи фаромушӣ рафтани осори Макони Ямғӣ гувоҳ аз он аст, ки ашъори зиёди шоирони маҳаллии Бадахшон, аз ҷумла ба забони ваҳонӣ метавонист, ки дар фосилаи на он қадар тулонӣ аз байн равад ё ба маводи фолклорӣ

интиқол ёбад. Агар мо маълумоти Қурбоншоев Аловатшоро оиди мавҷуд будани баёзҳои Макони Ямғӣ дар байни мардум саҳеҳ шуморем ва имрӯз аз онҳо дараке ёфта натавонем, пас суръати аз байн рафтани ашъори муаллифӣ ва фолклорӣ бо забонҳои беҳат аз он андозае, ки мо гумон карда истодаем, хеле тезтар мебошад. Зеро китоби “Вахон - осорхонаи таърих”-и Қурбоншоев Аловатшо танҳо чанд сол пеш, аниқтараш соли 2009 нашр карда шудааст.

Шоири дигар, ки ба забони вахонӣ ашъори бештар дошта, тибқи аксари маълумотҳои шифоҳӣ баъди Макони Ямғӣ миёни мардум нисбатан соҳиби маҳбубият гардидааст, Гургализода Раҳими Шитхарвӣ мебошад. Шоир дар деҳаи Шитхарви Афғонистон таваллуд шудааст ва ҳаёти минбаъдаи ӯ дар қисмати Вахони Тоҷикистон сипарӣ гардидааст. Аз шоири номбурда низ танҳо як шеър бо номи “Осмон муборак вост” то ба мо омада расидааст. Порчае аз шеър:

Остон муборак вост

Остон муборак вост,

Остон муборак вост.

Бобо хокии Вали,

Дрём ҷайи ниёзи.

Халгиш ҳанан ҳи рози

Шитхарвҷони нозанин.

Остон муборак вост,

Остон муборак вост [6, 209-210].

Тарҷумаи таҳтуллафзии Неъматова Бибиқанд:

Мазор муборак бошад!

Мазор муборак бошад,

Мазор муборак бошад.

Бобо хокии Вали,

Ин макони ниёз аст.

Розҳои одамон аст,

Мазор дар Шитхарв аст.

Мазор муборак бошад.

Мазор муборак бошад.

Аз рӯи маводҳои ба дастамада ва ишораҳои дар адабиёти ба мо дастрас буда, шоири аз нигоҳи синну сол калонтар, ки ба забони вахонӣ

баъди Макони Ямғӣ ва Гурғализода Раҳими Шитхарвӣ шеър офаридааст, Одинаев Пайшанбе мебошад. Шоир то кунун дар қайди ҳаёт буда, ба эҷоди шеър низ машғул аст.

Минбаъд бо омадани шоирони нисбатан дар водии Вахон шуҳратёфта, ба монанди Қурбоншоев Қурбоншо ва Азиз Маҷнуни Вахонӣ ба майдони шеъри маҳаллизабон, аллакай назм бо ин забон доманашро фарохтар намуд. Ин ду шоир қариб дар аксари жанрҳои адабии назмӣ ба забони вахонӣ осор эҷод намудаанд. Дар ҳамаи маросимҳои шодӣ ва мотам аз ашъори ин шоирон порчаҳои назмӣ қироат мегарданд. Бештари шеърҳои ин шоиронро соҳибзабонон азёд медонанд.

То солҳои ҳаштодуми қарни гузашта шоирони дигар ба монанди Боғшоҳ Лашкарбеков, Азиз Мирбобоев, Мирзоҷонов Оғомамад, Давлатшоҳи Тугғозӣ, Мамадқулиева Ҷаҳоннамо ва дар замони Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон шоирони ҷавон ба монанди Имомназаров Амид, Сафари Вахонӣ, Ниёзбеки Вахонӣ, Ошиқи Вахонӣ, Шарипов Муҳиддин, Алишери Додалӣ, Мирбозхонова Рамзия, Раҳмонбекова Шоира ва дигарон миёни мардум бо ашъори худ муаррифӣ гардиданд.

Дар баробари бозёфти ашъори шоирони номбурда, инчунин мо имкон пайдо намудем, ки бо намунаҳо аз насри муаллифӣ ба забони вахонӣ низ шинос гардем. Барои далел ҳикояҳои Неъматова Бибиқанд ва осори насрии ҳаҷвии корманди соҳаи фарҳанги ноҳияи Ишқошим Сафармаҳмад Мирмаҳмадро дастрас намудем. Агар мо ишораи Қурбоншоев Аловатшо “Ў (Макони Ямғӣ - А.А.) дар назди хешонаш Корвон ва Хӯҷам соҳиби хату савод гардида, латифаву шеърҳои зиёде эҷод кардааст. Азбаски писараш Мазаимхон хело хурд аз падар ятим мондааст, ҷамъ ва муҳофизат кардани эҷодиёташ насиби писараш нагардидааст. Баёзҳои шоир дар дасти шахсони тасодуфӣ беҳаракат хобидаанд” [9, 216] ба инобат гирем, фарз карда метавонем, ки эҷоди наср ба забони вахонӣ аз кай боз роиҷ будааст.

Агар аксари осори ба забони Вахонӣ аз дасти худи муаллифон дастрас карда бошем, ашъори баъзе аз муаллифони аз хешону пайвандони онҳо гирдоварӣ намудем. Мутаассифона, то кунун эҷоди ягон адиб ба забони вахонӣ дар алоҳидагӣ дар шакли китоб, маҷмӯа нашр нашудааст. Намунаҳои назмиву насри фолклорӣ ба забони

вахониро олимони зиёд гирдоварӣ намудаанд ва дар хусуси ин осор мақолаҳои ҷудогонаро низ нашр намудаанд. Аз охири қарни XVIII аллакай олимони зиёд ба сарзамини Ваҳон сафар карда, фолклор ва забони маҳаллиро низ меомӯхтанд ва матну намунаҳои фолклориро бо забони ваҳонӣ гирдоварӣ менамуданд. Яке аз аввалинҳо шуда, сайёҳи англис Р.Б. Шоу дар баробари маводҳои фолклор, аз ҷумла афсонаҳои мардуми Шуғнону Сариқулӣ намунаҳои афсонаҳои ваҳониро гирдоварда, нашр менамояд. Минбаъд ҷамоварӣ ва омӯзиши фолклори маҳаллизабони ваҳонӣ ривоч меёбад.

Намунаҳои шеърӣ муаллифӣ бо забони ваҳонӣ дар адабиётҳои ба дастмада пеш аз ҳама дар китоби “Масъалаҳои филологияи Помир” (1985, мурағтибон ва муҳаррирон Д. Карамшоев ва Н. Шакармамадов) нашр шудаанд. Бо саҳми Б. Лашкарбеков як шеър аз Макони Ямғӣ ва шеърӣ дигар аз Ноёбшо Султоншоев бо тарҷума ба забони тоҷикӣ дар китоби мазкур ҷой дода шудаанд.

Минбаъд чун намуна аз ашъори муаллифии ваҳизабон бо ибтикори Д. Карамшоев дар китоби “Алифбои ғаврии забонҳои помирӣ” (бо намунаҳои адабӣ), як шеърӣ Азиз Мирбобоев бо номи “Йод” бо тарҷумаи таҳтуллафзии Ҳайдари Ҳаким нашр шудааст [5]. Рӯзномаҳои маҳаллӣ дар солҳои навадуми асри гузашта ашъори шоирони маҳаллизабонро зиёд нашр намуданд. Махсусан дар саҳифаи рӯзномаи “Маърифати Шуғнон” шеърҳои шоирон ба забони ваҳонӣ нашр мегардиданд. Дар саҳифаҳои рӯзномаи ноҳиявии Ишқошим “Зиндагӣ” то кунун баъзе ашъорӣ муаллифӣ ба забони ваҳонӣ нашр мегарданд. Намунаҳои бештар аз шеърӣ муаллифӣ ба забони ваҳонӣ дар китоби “Ганҷи Ваҳонзамин”, ки мурағтиб ва муҳаррири он Матробиов Саодатшо мебошад, оварда шудаанд. Дар он намунаҳо аз осори маҳаллизабони шоирон ба монанди Макони Ямғӣ, Миралӣ Ғуломалиев, Гулмирзоев Азизхон, Мирзоазизи Абдулазиззода, Қурбоншоҳи Қурбоншоҳ, Сангинмурод, Сафармамадов Мирзомамад, Гулнисо Тиллоева, Саодатшо Матробиён гирдоварӣ гардидаанд.

Бо пешрафти технология ва арзи вучуд намудани шабақаҳои иҷтимоӣ, махсусан фејсбук хонандагони шеърӣ муаллифии помиризабон аз ҷумла забони ваҳонӣ ба осори шоирон дастрасӣ пайдо намуда истодаанд. Шоирони ҷавонтар, ки ворида шабақаҳои иҷтимоӣ мебошанд, осори маҳаллизабони худро пайваста нашр менамоянд. Дар

бисёр мавридҳо шеърҳои шоирони нисбатан калонсол ва ё дар қайди ҳаёт набуда низ аз ҷониби пайвандон ва ҳаводорони шеър дар гуруҳҳои алоҳидаи шабакаҳои иҷтимоӣ ҷой дода мешаванд. Ба зами ин, шеърҳои шоирон бо забони ваҳонӣ бо оҳанг аз ҷониби ҳофизон иҷрогардида дар шабакаҳои иҷтимоӣ давр мезананд, ки то ҷойе барои нигоҳдории ашъори шоирон хизмат мекунад, агарчи дар бисёр ҳолатҳо матнҳо нодуруст ва пур аз хатогиҳо суруда мешаванд. Махсусан маводҳои зиёдро вобаста ба шеъри муаллифӣ ба забони ваҳонӣ дар гуруҳҳои феисбукии “Ваҳониён”, “Ваҳанский язык” дарёфт намудан мумкин аст.

Чунончӣ дар боло дида баромадем, осори муаллифии шоирон ба забони ваҳонӣ то замони истиқлолият хеле кам маҳфуз гардидааст. Наср то ин давра ба забони ваҳонӣ эҷод нагардидааст. Сабаби асосӣ - рӯйи коғаз наовардани ашъори шоирон мебошад. Мо ягон дастхат ё баёзи шоирони маҳаллизабонро дар Ваҳон пайдо карда натавонистем. Албатта ба сабаби маҳдудияти забонҳои маҳаллӣ, теъдоди ками соҳибзабонон ва фарогирии маҳдуд ашъори маҳаллизабон дар тазкираҳо дохил карда намешуд. Бе ин ҳам аз сабаби ҷойгиршавии ҷуғрофии Ваҳон, дурдаст будани он аз марказҳои адабӣ ва маъмурӣ осори шоирон ба забони тоҷикиву форсӣ низ то замони Шуравӣ кам дар тазкираҳо ҷой дода мешуд. Адабиётшинос Матробов Саодатшо оид ба ҳаёти шоиру файласуфи ваҳонзамин Муборак Ваҳонӣ маълумот оварда нигоштааст, ки “... аммо аз сабаби кам будани иртибот бо маркази маъмурӣ, махсусан, бо доираҳои адабӣ-илмӣ он замон (яъне то аввалҳои аср XX) номи чунин шахси фозилу донишманд ва олиму хирадманд (Мубораки Ваҳонӣ - А.А.) дар тазкираҳову таърихномаҳои он дарҷ нагардидааст [7, 4].

Дар замони истиқлолият ашъори шоирон бо чанд сабаб бештар нашру ҳифз гардидааст. Аввалан, ҳуди муаллифон ашъори ҳудро бештар рӯйи коғаз овардаанд ва дар хонаҳояшон нигоҳ доштаанд. Баъдан, намунаҳои ашъори ба забони ваҳонӣ дар рӯзномаҳои маҳаллии вилоятӣ ва ноҳиявӣ зиёдтар нашр шудаанд, ки дар замони Шуравӣ ба назар намерасид. Намояндагони забон, махсусан мутахассисони забон ва адабиёт бештар дар шакли мақола, китоби дастҷамъона ва фардӣ маводҳои бештарро бо намунаҳо нашр менамоянд. Бо пайдо гардидани шабакаҳои иҷтимоӣ хонандагону

ҳаводорон, соҳибзабонон минбаъд ба ашъори чанд нафар шоирони маҳаллӣ дастрасӣ пайдо намуда истодаанд. Нахуст, худи муаллифон ашъори худро дар саҳифаҳои худӣ ва гуруҳҳои алоҳида нашр менамоянд, сонӣ махсусан дар саҳифаҳои фейсбукӣ ашъори шоирони дигар низ гоҳ-гоҳ нашр карда мешавад. Мутаассифона, ашъори ба забони вахонии ягон шоир дар алоҳидагӣ то кунун нашр нашудааст.

Китобнома:

1. Абибов А. Аз таърихи адабиёти тоҷик дар Бадахшон / А. Абибов. – Душанбе: Дониш, 1971. - 439 с.
2. Аловатшо, Қ. Пешгузаштагони Муборакқадом / Қ. Аловатшо // Зиндагӣ. – 1996. - № 6.
3. Вопросы памирской филологии. – Душанбе: Дониш, 1985. – 317 с.
4. Ганҷи вахонзамин. - Душанбе: Дониш, 1971. - 159 с.
5. Карамшоев, Д. Алифҳои ғаврии забонҳои помирӣ (бо намунаҳои адабӣ) / Д. Карамшоев. - Хоруғ: Помир, 1992. - 73 с.
6. Қурбоншоев, А. Вахон - осорхонаи таърих / А.Қурбоншоев. – Душанбе, 2009. - 217 с.
7. Матробов, С.Қ. Мубораки Вахонӣ / С.Қ Матробов. – Душанбе, 2010. - 116 с.
8. Толибов, О. Вассофони Бадахшон / О. Толибов. - Хоруғ, 1991. - 77 с.
9. Энциклопедияи Бадахшон. – Душанбе: Андалеб Р, 2016. - 469 с.

УДК: 891.55.092

ФАХРИ ХИРАВИ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ

“ТУХФАТ АЛ-ХАБИБ”

Сайидходжа Ализода¹¹

Центр письменного наследия НАНТ

Фахрии Ҳиравӣ ва асари ӯ «Тухфат ул-ҳабиб»

Воқеаҳои асосии сиёсии ибтидои асри XVI – ба сари қудрат омадани Шайбониён дар Мовароуннаҳр ва Сафавиён дар Хуросон, инчунин муборизаи шадиди минбаъдаи байни онҳо ба ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ таъсири назаррас расониданд.

Вазъияти иҷтимоию сиёсии Мовароуннаҳру Хуросон боиси он гардид, ки теъдоди зиёди шоирону нависандагон ва олимони зодгоҳашонро тарк карда, ба рои давом додани фаъолияти эҷодии худ ҷойҳои оромтар пайдо карданд.

Дар ин давра шакли тақлиди эҷодӣ – татаббӯъ дар назм ривоҷи хос пайдо кард, ки сабаби пайдоиши маҷмуаҳои сершумор ва густурда аз қабилӣ «Радоиф ул-ашъор» гардид.

Фахрӣ нимаи аввали умри худро дар зодгоҳаш Ҳирот гузаронда, дар он ҷо таҳсил намуда, ба дарбор роҳ ёфта буд, аз ҷумла бо вазири ҳукумати Дурмишхон Хоҷа Ҳабибулло муносибатҳои дӯстона дошта, осори асосии худро маҳз ба ӯ бахшидааст.

Муаллифи мақола исбот мекунад, ки Фахрии Ҳиравӣ бо осори худ дар ибтидои асри XVI дар рушди адабиёт саҳми арзанда гузоштааст. Ҳар як тазкираи ӯро ҳамзамонон ва наслҳои минбаъдаи адабиётшиносон ҳамчун сарчашма ва заминаи муҳими дарки равандҳои адабии он замон назар гирифтаанд.

«Тухфат ул-ҳабиб» аз муҳимтарин осори Фахрии Ҳиравӣ мебошад. Маҷмуаи мазкур оинаест, ки хусусиятҳои анъанавӣ эҷодӣ назираро дар лирикаи ғазали аввали асри XVI нисбат ба дигар сарчашмаҳо равшантар ва пурратар инъикос мекунад.

Таълифи ин навъи маҷмуаи ғазалҳо дар таърихи адабиёти ибтидои асри XVI як самти нав боз карда, дар пайдоиши садҳо маҷмуа дар адабиёти Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳинд мусоидат кардааст. Фахрии Ҳиравӣ бо

¹¹ Сайидходжа Ализода - номзади илмҳои филологӣ, ходими пешбари Маркази мероси хаттии АМИТ. Нишонӣ: ш. Душанбе, кӯчаи Ҳусейнзода, 35. Тел.: (+922)918616412; почтаи электронӣ: alizoda1955@mail.ru.

Сайидходжа Ализода - кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Центра письменного наследия НАНТ. Адрес: Душанбе, ул. Хусейнзода, 35. Тел.: (+922)918616412; e-mail: alizoda1955@mail.ru.

Sayidkhoja Alizoda - candidate of philological sciences, leading researcher at the Center for Written Heritage of NAST. Address: Dushanbe, st. Huseinzoda, 35. Tel.: (+922)918616412; e-mail: alizoda1955@mail.ru.

мачмуаи «Тухфат-ул-хабиб» ба навъи нави тазкираи «Радоиф ул-ашъор» асос гузошт.

Калидвожаҳо: Фахрӣ, Хуросон, Сафавиён, тазкира, «Тухфат ул-ҳабиб», ғазал, мачмуаи калон.

Фахри Хирави и его произведение “Тухфат ал-хабиб”

Крупные политические события начала XVI века - приход к власти в Мавераннахр Шайбанидами и в Хорасан Сафевидов, а также последующая ожесточённая борьба между ними оказали заметное влияние на общественно-политическую жизнь.

Дестабилизация общественно-политической ситуации в Мавераннахре и Хорасане привела к тому, что большое количество поэтов, писателей и учёных покинули свои родные края и нашли более спокойные места для продолжения своей творческой деятельности.

В этот период в поэзии особое развитие получила форма творческого подражания - татаббу, что стало причиной появления многочисленных и распространенных сборников типа «Радаиф ал- ашъар».

Первую половину своей жизни Фахри провёл в родном городе Герат, где он получил образование и имел доступ к дворцу, в частности он имел дружеские отношения с министром при правительстве Дурмишхана – Хаджой Хабибуллахом и посвятил основные свои сочинения именно ему.

В статье доказано, что Фахри Хирави своими трудами внёс весомый вклад в развитие литературы начала XVI в. Каждая его тазкира была воспринята современниками и последующими поколениями литературоведов как важный источник и основа для восприятия литературных процессов, которым они посвящены.

«Тухфат ул-Хабиб» является одним из важнейших сочинений Фахри Хирави. Этот сборник – зеркало, отражающее ярче и полнее других источников особенности традиции составления назира в газельной лирике начала XVI века. Составление такого типа сборника газелей в литературе начала XVI века открывало новое направление в истории литературы и способствовало появлению сотен сборников в литературе Мавераннахра, Хорасана и Индии. Фахри Хирави своим сборником «Тухфат ал-Хабиб» заложил основу новой разновидности тазкира «Радаиф ал-ашъар».

Ключевые слова: Фахри, Хорасан, Сафевиды, тазкира, «Тухфат аль-Хабиб», газель, большая коллекция.

Fakhri Hirawi and his work “Tuhfat al-habib”

The major political events of the early 16th century - the rise to power in Maverannahr by the Shaybanids and in Khorasan by the Safavids, and the subsequent bitter struggle between them - had a marked impact on social and political life.

The destabilisation of the socio-political situation in Maverannahr and Khorasan resulted in a large number of poets, writers and scholars left their native lands and found more peaceful places to continue their creative activity.

During this period, the form of creative imitation-tatabbu was particularly developed in poetry, which gave rise to numerous and widespread collections such as 'Radaif al-ash'ar'.

Fakhri spent the first half of his life in his native city of Herat, where he was educated and had access to the palace, in particular, he had friendly relations with the minister of Durmishkhan's government - Hajja Habibullah and dedicated his main works to him.

The article proves that Fakhri Hiravi made a significant contribution to the development of literature of the early 16th century with his works. Each of his tazkira was perceived by contemporaries and subsequent generations of literary scholars as an important source and basis for the perception of literary processes to which they are dedicated.

'Tuhfat ul-habib' is one of the most important works of Fakhri Hirawi. This collection is a mirror reflecting more vividly and more fully than other sources the peculiarities of the tradition of composing a nazir in the ghazal lyrics of the early 16th century. The compilation of this type of ghazal collection in the literature of the early 16th century opened a new direction in the history of literature and contributed to the appearance of hundreds of collections in the literature of Maverannahr, Khorasan and India. Fakhri Hiravi, with his collection 'Tohfat al-habib', laid the foundation of a new kind of tazkir 'Radaif al-ash'ar'.

Key words: *Fakhri, Kharasan, Safevids, tazkira, "Tuhfat al-habib", gazel, great collection.*

Социально-политическая обстановка второй половины XV - начала XVI вв. в Иране, Хорасане, Средней Азии и Индии, когда в Иране и Хорасане к власти пришли Сефевиды, Средняя Азия была захвачена кочевыми тюркскими племенами под предводительством Шейбанидского клана, а потерпевшие от них поражение чигатайские племена ушли в Индию, где создали государство Великих Моголов.

Этот период политической и общественной жизни перечисленных регионов являлся чрезвычайно сложным, можно даже сказать – бурным. Итак, как жизнь и творчество Фахри Хирави теснейшим образом связаны с общественно-политической обстановкой данного периода и его культурной ситуацией, возникла необходимость вкратце осветить здесь историю политической жизни Хорасана начала XVI в.

В 1502 г. Исмаил Сефеви, воспользовавшись благоприятно сложившимися для него условиями, с помощью кизилбашей отвоевал у клана Ак-Куюнлу Тебриз и провозгласил себя шахиншахом. Затем войска шаха Исмаила (1502-1524 гг.) присоединили к его владениям города и провинции Казвин, Кум, Кашан, Исфахан, Шираз, Йезд, Керман. Таким образом, 1502 г. стал годом образования государства Сефевидов, которое просуществовало 240 лет.

Историческая концепция происходивших событий, согласно которой в рассматриваемый период под давлением противоборствующих друг с другом, как в политическом, так и духовном отношениях Сефевидов и Шейбанидов, в судьбах персоязычного населения огромной территории произошел глубокий разлом. Дело в том, что в своем противостоянии Сефевиды и Шейбаниды выступили под знаменами, соответственно, шиизма и суннизма. Военное противоборство Исмаила Сефеви, фанатично придерживавшегося шиизма, с узбекскими кочевыми племенами, захватившими владения прежних пришельцев – чигатайцев, привело к первым непримиримым столкновениям среди местных шиитов и суннитов.

Походы шаха Исмаила Сефеви на Мавераннахр и наоборот, вторжение Шейбанидов в приграничные провинции Хорасана и Ирана имели кровавые последствия. Провозглашение шиитского мазхаба государственной религией Ирана привело к глубокому расколу в персоязычной среде.

Постоянные военные выступления Сефевидов, Шейбанидов и паштунских племен привели к разрушению не только хозяйственной, но и интеллектуальной жизни Ирана, Хорасана и Мавераннахра. Огромное число ученых, писателей и поэтов, других деятелей культуры покидали родные края и находили убежище в более благополучных и спокойных краях, особенно в Индии.

В начале XVI века в Иране, Хорасане и Индии образовались три государства: Сефевидов - в Иране, Аргунидов - в Синде и Тимуридов - в Индии. Эти государства мы специально выделяем потому, что жизнь и творчество Фахри Хирави напрямую связаны именно с ними.

Сложная политическая обстановка того периода, которая становится причиной оттока из Мавераннахра, Ирана и Хорасана значительных творческих и духовных сил. Факты и сведения, собранные автором, свидетельствуют о том, что культурным и литературным центром в рассматриваемый период являлся город Герат, где благодаря

стараниям Абдурахмана Джами и Алишера Навои всё ещё сохранялся высокий дух художественного и интеллектуального творчества. В этом культурном центре формировался Фахрии Хирави как творческая личность.

В период правления последних тимуридов в Хорасане Герат, как культурный и интеллектуальный центр, испытывал серьезный кризис. В.В. Бартольд, касаясь этого обстоятельства, писал, что столица Султана Хосейна Мирзы, как любая средневековая столица Востока и Запада, была центром и культуры, и разврата, и безнравственности [См.: В.В. Бартольд. Мир Алишер и политическая жизнь // Сборник «Мир Алишер». – Ленинград, 1928. – С. 132]. Такая точка зрения подтверждается фактом появления произведений этического содержания, таких как Кашифи «Ахлак-и мухсини» («Мухсинова этика»), Даввани «Ахлак-и джалали» («Джалалова этика»), «Бехруз и Бахрам», «Хафт кишвар» («Семь стран») Фахрии Хирави, а также содержанием «Латайиф-наме» Али Сафи, «Бадайё ал-вакайё» («Удивительные события») Зейн ад-дина Васифи, «Бабур-наме» Бабура и т.п.

Приход к власти в Хорасане Сефевидов, приверженных шиизму, способствовал оживлению теологической литературы и науки – (мусульманская юриспруденция, хадисоведение, комментирование священных текстов и т.д.).

В этот период в поэзии особое развитие получила поэтическая форма творческого подражания - *татаббуъ* – ответ на выдающиеся образцы поэзии, что, в свою очередь, стало причиной появления многочисленных поэтических сборников типа *маджмуъа*, *байаз*, которые в Мавераннахре имели распространение как «радайиф ал-ашъар».

Следует подчеркнуть, что, хотя литература эпохи Сефевидов в общих чертах не преодолела рамки традиционных жанровых форм, поэтики, тем не менее, набирали силу тенденции, обращенные к описанию не дворцовой жизни правителей, а живой действительности с ее запросами и интересами.

Обобщение всех доступных сведений, позволило установить, что полное имя писателя и поэта - Султон Мухаммад ибн Мухаммад Амири, дополняющееся словом «тахаллус» (т.е. литературный псевдоним), который

относился как самому Султану Мухаммаду, так и его отцу Амири. Место происхождения Фахри - город Хари (г. Герат - Афганистан).

Султон Мухаммад, как и его отец, был уроженцем Герата, тогда иранского, а ныне афганского города. По подсчетам пакистанского учёного Х. Рошиди [13, 448] Султан Мухаммад родился в 903/1497-8 г., что совпадает с нашими вычислениями в 932/1525-6 г. по сочинениям самого писателя. Он был ещё жив, когда был казнен тюрками Шамлу покровительствовавший ему влиятельный министр Каримуддин Хабибуллах [8, 4]. Это трагическое событие вынудило Фахри Хирави покинуть родину и искать убежище в Синде, где царствовал потомок чигатайских Тимуридов Хасан Аргун. Здесь писатель прожил 15 лет. За этот отрезок времени он написал сочинения «Роузат ус-салатин» - тазкиру о писавших стихи государях, «Саноеъ ал-Хасан» трактат о поэтике, посвящённый шаху Хасану и «Джавахир ул-аджайиб». Ещё в 962/1554 г., когда к власти пришел мятежный Иса Тархан, он находился в этой стране. Синд он покинул в 1556 г., когда на страну напали португальцы и внесли большую смуту, и перебрался в Акбарабад.

Мухаммад Амир, отец Султан Мухаммада, как удалось нам выяснить, был влиятельным чиновником при правителе Герата и образованным человеком. В его доме проходили встречи поэтов города, которые не могли не оставить свой отпечаток на личность юного Султан Мухаммада. По всей вероятности, отец будущего писателя и филолога сам занимался образованием сына, в результате чего Султан Мухаммад впоследствии стал одной из образованнейших личностей своего времени. О том, что его образованием занимался отец, Султан Мухаммад неоднократно упоминал в своих произведениях.

О раннем периоде жизни Фахри Хирави источники умалчивают, однако в творчестве самого писателя содержатся ссылки на хорошие отношения отца с правителем Герата. При этом писатель намекает на то, что в юном возрасте он был признан знатоком языков, в частности, тюрко-чигатайского.

При Сефевидах Фахри придерживался лояльных отношений с премьер-министром Хаджой Хабибуллахом Саваджи, который руководил диваном министров в правительстве Дурмишхана, сына шаха Тахмаспа Сефеви. Вскоре после смерти Хаджи Хабибуллаха Фахри под видом паломника, покидает родину. Совершил Фахри хадж,

или нет, источники ничего не сообщают, как не содержат сведения и о последних годах его жизни.

Фахри Хирави являлся одним из наиболее выдающихся литературоведов и писателей своей эпохи, заслуги которого остались вне поля зрения научного сообщества. Справедливости ради следует напомнить, что данное обстоятельство было отмечено литературоведом К. Чиллаевым ещё в 1981 г. [8, 5].

Необходимо заметить, что Фахри Хирави свою научную деятельность начал с перевода на родной язык труда чигатайского учёного, государственного деятеля, поэта Алишера Навои, который, до нашествия узбекских племен во главе с Шайбаком, составил довольно обширную тазкиру под названием «Маджалис ун-нафойис».

Отметим, что свою творческую деятельность Фахри начал, как можно судить по источникам, с лирических стихов, но основательное образование, полученное им от общения с «аристократией духа», подготавливало ему другую творческую судьбу.

Известный иранский поэт и ученый Мухаммад Таки Бахар, более известный как «Малек уш-шуара Бахар» в своей весьма содержательной трехтомной книге «Сабкшенаси» («Стилистика») писал, что в XVI в. не было создано ни одного хорошего прозаического произведения, а если и написано, то весьма сложным арабизированным орнаментированным стилем [8, 94].

Причину такого мнения, по всей видимости, следует искать в состоянии изучения письменных памятников. В качестве аргумента обратимся к описанию рукописного списка «Семи стран», осуществленного Мухаммад Таки Данешпажухом. Описывая произведение, учёный определил его жанровую характеристику, как «История, перемешанная с этикой, сказкой и эпикой» [11, 257].

Понадобилось немало времени, чтобы это расплывчатое жанровое определение было пересмотрено в 1992 года. Таджикский литературовед К.Чиллаев издал на кириллице текст «Семи стран», снабдив его соответствующим предисловием, из которого стало очевидным, что традиции достаточно продуктивного творческого духа XV в. был еще жив в начале XVI в. Исходя из этого, можно заключить, что приведённое выше высказывание М. Бахара не имело под собой основание. К тому же, следует признать тот факт, что рукописные

списки «Семи стран» в Иране встречаются значительно реже, чем в Таджикистане.

В предисловии к произведению К. Чиллаев пишет, что повесть «Семь стран» композиционно построена по весьма продуктивному принципу «повесть в повести», перешедшему в персидскую литературу посредством таких выдающихся произведений санскритской литературы, как «Панчатантра» и «Хитападеша», «Веталапанчавиншати» и «Викрамачарита», «Шукасаптати» и им подобных, с которыми наши предки познакомились не менее двух тысяч лет тому назад» [8, 14].

Своё первое крупное произведение Фахри Хирави написал, так как он сам указывает, в юности: «Сей ничтожный бедняк Фахри ибн Амир ал-Хирави, который является составителем этих кратких страниц, доводит до тех почетных господ, которые изволят обратить свой слух к этим рассказам и бейтам, что этот раб не был осведомлён в науках и наделён талантами в поэзии, и сумасбродства дней юности допустили сию самонадеянность».

Китъа:

Зи нодонист ин густохии ман,
Ки кардам хешро бар халқ манзур...
Хирадмандон маро маъзур доранд,
Ки нодон бошад аз таксир маъзур.

Невежество причина моей дерзости,
Что представился я людям...
Мудрые должны простить меня,
Ибо невежда не наказуем за грех» [8, 302-303].

«Строгие» литературные критики, исходящие из последних достижений литературоведения, могут упрекнуть писателя в некоторой наивности высказывания. Но справедливый и профессиональный подход, наверняка, оправдывает данную позицию Фахри Хирави.

Сам писатель определил жанр своего произведения как «повесть о мироздании и человеке» («Қиссаи оламу одам»). Научный анализ показывает, что идея о модели мироздания, в котором действуют персонажи повествования Фахрии Хирави, принадлежит не ему: он просто заимствовал космологическую концепцию мироздания, за тысячу лет до него известную в культуре иранцев и других народов. Речь в произведении ведется о передаче Творцом земной власти человеку, сотворенному из глины. При этом писатель

разрабатывает метафорическую модель мира на основе ирфанического (мистического) мировосприятия. Поэтому имена людей, названия предметов и явлений и т.п. перенесены в метафорическую плоскость. Переход правления земными делами от Бога к человеку соответствует и теории эманации Авиценны.

До того, как земное царство перешло к людям, оно находилось в ведении Адиль-шаха. Его министром является Регам, что означает «прах», «пыль». Сам Адиль-шах разделил землю на семь частей и во главе каждой поставил одного из своих преданных слуг. Сына Регам Ибн Тураба (Сын праха), Адиль-шах назначает своим наместником на Земле.

Ибн Тураб-это образ идеального правителя, отсутствие которого в бурную эпоху Фахрии Хирави чувствовалось особенно остро. В качестве иллюстрации жизненных явлений, культурологических образцов Фахри собрал воедино 59 различных малых эпических жанров, с помощью которых он воссоздал характер совершенной личности, каким он видел своего идеального правителя.

Формирование совершенной личности в художественно-эстетической концепции Фахри Хирави достигается в основном двумя способами - учёбой под руководством учителя и практическим познанием действительности через путешествие. Учителем Ибн Тураба является Акл ид-дин (Разум веры), который наделен обширными познаниями.

Свою эстетическую оценку людей, явлений действительности и общества Фахри Хирави выражает эстетическими знаками персонаж повести, таких как Адиль-шах, Регам, Ибн Тураб, Акл ид-дин, Фарханг, Шабаханг, Дурандиш, Джахангир, Ноуруз, Талейб, Матлуб, Хушэлхан, Бусе, Насим, Шамал, Сабзкаба, Джамакабуд, Шекуфа, Сангдел, Фитна, Ошуб, Фитнаангиз и др. Подобным же образом - эстетическими знаками отмечены географические названия мест: Мехрабад, Афсусабад, Бахре хиял, Рияз, Сафа, Афийат, Вуджуд, Кавнайн и т. п.

Писатель наделяет каждого из правителей семи стран выраженной политической, социально-этической характеристикой, составляющий в конечном результате формирующий элемент идеального правителя, которым намечен быть Ибн Тураб. При этом концептуальные проблемы тщательно рассматриваются в интеллектуальных прениях между носителем идеи и оппонентом, в

роли которого выступает Ибн Тураб. Различные нюансы с обеих сторон подтверждаются иллюстрациями из опыта прошлых поколений.

Каждый раз Ибн Тураб покидает «страны» под грузом определённых впечатлений, которые становятся темой разбирательства в беседах между ним и его руководителем - Акл ид-дином. Этот выразитель интеллектуальных ценностей по мере необходимости вносил в решение тех или иных вопросов нужные на взгляд писателя коррективы.

Таким образом рассматриваются наиболее главные вопросы социально-политического управления страной и культурно-гуманитарные стороны её жизни.

Первый перевод «Маджалис ун-нафайис» на фарси был осуществлен Фахри Хирави в 928/1521 г. в Герате, который он назвал «Латайиф-наме». В своем труде Навои приводит сведения о 411 персоязычных и 41 тюркоязычных поэтах. Тазкира была издана в 1323/1945 г. в Тегеране Али Асгаром Хикматом. «Латайиф-наме» рассматривается не просто как механическое переложение материала, перевода на фарси литературного произведения, а как творческая переработка труда Навои с переводом на фарси.

Следует заметить, что хотя Фахри Хирави сохранил форму изложения оригинала, тем не менее он внёс существенные изменения в состав его текста. Так, он сократил сведения о 72 поэтах. В частности, из 164 тюркских стихов, принадлежащих Султану Хусейну Байкара, он оставил 2 бейта. В то же время переводчик внёс в свою версию тазкиры новые сведения о некоторых поэтах, которые не были упомянуты в оригинале. Фахри Хирави добавляет к восьми «маджлисам» Наваи свой – девятый, куда вносит сведения о Халисе, Наргиси, Хайри, Бадаийи уз-замане, Гариби, Фагани, Малике, Асафи, Пахлаван Мухаммад Абу Сайиде, Амир Тимуре Курагани, Хамиди, Васли, Сайид Хазини, Султан Хосейне, Ёри, Тути, Фаридуне Хосейн Мирза.

Добавленный девятый «маджлис» Фахри Хирави делит на девять частей, в первой части которого он приводит сведения о жизни и творчестве самого Навои. Это первое сообщение литературоведческого характера о выдающемся поэте и политическом деятеле после его кончины.

В четырех последующих частях Фахри Хирави приводит сведения о ряде деятелей культуры, религии и науки, снабжая при этом добавочной материал более насыщенной информацией о литературных деятелях. Здесь собраны сведения о 118 лицах из низших слоёв общества, в основном представителей городских ремесленных кругов, в различной степени наделённых литературным дарованием.

Из этих 118 лиц, упомянутых в труде Фахри Хирави, 67 поэтов являются уроженцами Хорасана. Среди них Фахри Хирави специально выделяет тех, кто помимо своего основного ремесла занимается ещё и литературным творчеством. Лепёшечник Хайдар, художник Ходжа Мухаммад, мастер по ножам Файзи, изготовитель стрел Максуд, портной Кахи, шорник Ахмад и другие относятся к этой категории поэтов.

Следует отметить, что среди упомянутых Фахри Хирави лиц, 29 происходят из различных городов Мавераннахра. Это обстоятельство говорит об общих литературных процессах на всей территории распространения языка фарси.

В своём дополнении Фахри Хирави приводит данные о 189 лицах, имевших отношение к литературе и литературным процессам первой половины XVI в.

Дополнения Фахри Хирави, уникальные по своей природе, чрезвычайно важны для истории литературы, т.к. они больше не встречаются ни в каком другом источнике. Добавочную главу «Латайиф-наме», по праву можно считать небольшой самостоятельной тазкирой.

Рукописные списки «Латайиф-наме» хранятся в различных рукописных фондах и частных коллекциях мира.

«Тухфат ул-Хабиб» и традиции радаиф ал-ашъар» относится к числу чрезвычайно важных сочинений Фахри Хирави. Надо учитывать что сборников типа «Тухфат ул-Хабиб», до сих пор не получили должного изучения.

До Фахри Хирави в истории персидско-таджикской литературе было составлено трех сборников, предшествовавших «Тухфат ул-Хабиб». Первый из них под названием «Маджмуа-йи латайиф ва сафина-йи зарайиф» («Собрание изяществ и кладезь тонкостей») составлен в 803/1400 г. Сайфом Джами Хирави.

Второй сборник – «Мунис ал-ахрар фи дакайик ил-ашъар» («Друг благородных в тонкостях поэзии»), составленный Мухаммадом Бадр Джаджурми, охватил образцы стихов 200 поэтов.

«Радайиф ал-ашъар» – разновидность поэтического состязания – впервые в персидской поэзии в форме сборника оформлен под названием «Бустан-и хийал» составителем которого (1505 г.) был Бекташкули Абдал. Отдельные литературоведы, среди которых есть и такие известные учёные, как Сайид Нафиси и Абдулхай Хабиби, ошибочно приписывали это собрание Фахри Хирави. После изучения выяснилось, что «Тухфат ул-Хабиб» был составлен после выхода сборника «Бустан-и хийал». Видные учёные А. Мирзоев, О.Ф. Акимускин, А. Афсахзод, А. Гольчин Маъани, А. Хайямпур, А. Хикмат, Х. Рашиди, А. Хабиби, которые максимально полно пользовались материалами этого сборника, считая его наиболее надёжным источником для исследования литературы XIV-XVI вв. Сборник, как и «Латийиф-наме», посвящен Хабибуллаху Саваджи, о чём свидетельствует его название – «Дар Хабибу». Сборник составлен в 924/1522 г. в Герате.

Следует особо отметить, что «Тухфат ул-Хабиб» Фахри Хирави является одним из его основных и крупных произведений, которое еще при жизни самого автора имело всеобщее признание и последователей появления «Тухфат ал-Хабиб» в литературе начала XVI века открывало новое направление в персидско-таджикской литературе и способствовало появлению множества сборников в литературных кругах Мавераннахра, Хорасана и Индии. В Мавераннахре были составлены сотни сборников под названием «Радаиф ал-ашъар», в Хорасан - «Джунг» и в Индии - «Махак». В настоящее время в библиотеках различных стран хранится большое количество таких сборников. В Фонд восточных рукописей Института востоковедения и письменного наследия Национальной академии наук Таджикистана находятся более 800 рукописей радоиф ал-ашъар.

Фахри Хирави, как он сообщает в своём предисловии к сборнику, наметил себе грандиозную работу. Поэт задумал включить в сборник не менее четырёх газелей – ответов. «Пустые» места, если таковые оставались, он заполнял собственными газелями. Но часто он обнаруживал и более четырех газелей – ответов. В рукописном списке, принадлежащем профессору Худжандского университета Э. Шодиеву, нашли место 1399 газелей - ответов, принадлежащих 276 поэтам.

Многочисленные рукописные списки «Тухфат ал-Хабиб», которые дошли до наших дней, свидетельствуют о том, что данный труд Фахри Хирави был оценён по достоинству. Эти списки хранятся в различных библиотеках мира и служат науке. В статье обобщены обширные сведения об этих списках.

«Раузат ус-салатин» («Сад властелинов») - антология поэзии правителей и царей - так назвал своё четвёртое сочинение Фахри Хирави. Этот труд по счёту седьмая тазкира на языке фарси. «Раузат ус-салатин», написанная в 951/1550 г. и изданная в 1968 г. в Карачи Х. Рошиди, представляет собой специальную тазкиру и её содержание составляют поэтические творения государей и правителей на языке фарси.

Творчество Фахри Хирави свидетельствует, что все инородные государи и правители, которые соприкасались с персоязычной поэзией, стремились к тому, чтобы обессмертить свое имя в бейтах вечно живой поэзии.

Фахри Хирави в своей тазкире не только упоминает имена писавших стихи государей, но и приводит образцы их творчества, что очень важно как для истории литературы, так и для специфики характера культуры рассматриваемого периода.

Тазкира «Раузат ус-салатин» состоит из семи глав. Первая глава произведения содержит легенду о происхождении поэзии, о Бахраме Гуре, который, будто бы, сложил первые стихи на дари. Здесь же сообщается об отношении султанов сельджукидов Санджара и Тугралбека к литературе.

Две последующие главы посвящены тюркским правителям чигатайского, узбекского, тимуридского кланов.

В остальных главах приводятся сведения о государях и правителях других стран и их отношении к поэзии.

В статье определено большое историческое значение «Раузат ус-салатин». В тазкире Фахри Хирави содержатся исторические анекдоты о происхождении и судьбе Сальджука, делах и гибели знаменитого визира Незам ул-мулка, а также излагаются и другие важные исторические характеристики этого труда.

Критический текст тазкиры был издан А. Хайямпуром в 1926 г. в Тебризе. В основу этого издания был положен рукописный список 1038/1628 гг., принадлежащий библиотеке Стамбульского университета (№ 4097).

«Джавахир ул-аджайиб» («Чудесные жемчуга») - антология женщин - поэтесс является первой в истории персидской литературы тазкирой, посвящённой литературному творчеству женщины, сочинение её датируется 968/1556 г.

С тазкирой «Джавахир ул-аджайиб», как описывает сам Фахри Хирави в предисловии к сочинению, связана причудливая история: первую редакцию произведения посвящена и преподнесла она влиятельной госпоже Махим-бегим, няне Акбар-шаха (936-1014/1542-1605). Второй раз Фахри Хирави преподнес это сочинение жене Мухаммада Иса Тархана в честь его восшествия на престол Синдом, для чего ему пришлось заменить прежнее посвящение.

Причину составления «Джавахир ул-аджайиб» Фахри Хирави указывает в желании угодить влиятельным женщинам, какими являлись Махим-бегим и Хаджи-бегим [13, 342].

Некоторые источники упоминают данную тазкиру под названием «Тазкират ан-ниса» («Антология женщин»).

Литература:

1. Акимускин, О.Ф. О функциях поэтических сборников и альбомов в средневековой персидской и таджикской словесности / О.Ф. Акимускин // Актуальные проблемы иранской филологии. - Душанбе: Дониш, 1985. - С. 207-212.

2. Алишир Навои. Маджалис ан-нафаис. Критический текст. Подг. Суима Ганиева / Алишир Навои. - Ташкент. - 256 с.

3. Афсахзад, А. Лирика Абд ар-Рахмона Джами. Проблемы поэтики / А. Афсахзад. - М.: Наука, 1988. - С. 324 с.

4. Боровиков, А. «Маджалис-ун-нафоис» («Собрание редкостей» / А. Боровиков // Известия АН СССР. Отд. Литературы и языка. Т. VI. - Москва. - 1947. - Вып. 6. - С. 547-538.

5. Больдырев, А.Н. Персидские переводы «Маджалис ан-нафаис» Алишера Навои / А.Н. Больдырев // Ученные записки. Серия востоковедических наук. Вып. 3. - ЛГУ. -1952. - № 128. - С.131-161.

6. Вохидов, Р. «Мажолис-ун-нафоис» нинг таржималари / Р. Вохидов. - Ташкент: Фан нашрети, 1984. - 70 с.

7. Мирзоев, А. Камал ад-дин Бинои / А. Мирзоев. - М.: Наука, 1976. - 479 с.

8. Фахрии Ҳиравӣ. Ҳафт кишвар / Фахрии Ҳиравӣ. - Душанбе: Ирфон, 1992. - 303 с.

9. مجالس النفائس در تذكرة شعراء قرن نهم هجرى. تأليف عليشير نوائى. بسعى و اهتمام على اصغر حكمت. تهران، 1323، 471 ص.

10. سبكشناسى يا تاريخ تطور نثر فارسى. تصنف محمد تقى بهار جلد سوم. تهران 1447. 441 ص.

11. تاريخ تذكرة هاى فارسى. جلد دوم. تأليف احمد گلچين معانى. تهران 1351. 715 ص.

12. تذكرة نوسى فارسى در هند و پاكستان. تأليف سيدعلى رضا نقوى. تهران 1343، 879 ص.

13. فخرى هروى. روضة سلاطين جواهر العجائب بسعى و كوشيش سيد حسام الدين راشيدى. كراچى 1968. 342 ص.

УДК: 891.550.592

ТАЪСИРИ АШЪОРИ ХАЛҚӢ БА ЭҶОДИЁТИ

ШОИР САИД ҶАЪФАР

Охонниёзов А.¹²

*Маркази мероси хаттии
назди Раёсати АМИТ*

Саид Ҷаъфар аз шоирони соҳибдевори асри XIX-и Бадахшон буда, аксари ашъори худро бо таҳаллуси Ҷаъфар ва Ҷаъфарӣ эҷод намудааст. Ӯ дар шеърӯи шоирӣ аз ягон мактаби расмӣ нагузаштааст, вале дар сурудани рубоӣ, ғазал ва мусамматҳо кӯшиши назаррасе кардааст. Мактаби эҷодии ӯ асосан адабиёти оламуҷумули классикӣ ва адабиёти шиғоҳӣ будааст. Ӯ ду ин адабиёт ҳам аксаран тавассути ҷашну маросимҳои гуногуни мардумӣ истеъдодҳои чун Саид Ҷаъфарро тарбия карда, ба воя расондаанд. Дар мақолаи пешниҳодишуда масъалаи таъсири сурдаҳои халқӣ, аз ҷумла таркиббандҳо, ғазалҳо ва мусамматҳо ба ашъори шоир мавриди таҳлили илмӣ қарор дода шудааст.

¹²Охонниёзов Абдурахмон Дустович - номзади илмҳои филологӣ, ходими илмӣ Маркази мероси хатии назди Раёсати АМИТ. Нишонӣ: ш. Душанбе, кӯчаи Гипразем, 36. Тел.: (+992)935266644; e-mail: barvoz1363@gmail.com.

Охонниёзов Абдурахмон Дустович - кандидат филологических наук, научный сотрудник Центра рукописного наследия при Управлении Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: г. Душанбе, ул. Гипрозем, 36. Тел.: (+992)935266644; e-mail: barvoz1363@gmail.com.

Okhonniyozov Abdurakhmon Dustovich - Candidate of Philological Sciences, research associate of the Centre of Manuscript Heritage under the Department of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: Dushanbe, Giprozem st., 36. Tel.: (+992)935266644; e-mail: barvoz1363@gmail.com.

Муаллифи мақола бо намуна ва мисолҳои мушаххас ин таъсирро собит месозад ва яке аз сарчашмаҳои асосии илҳом ва эҷоди шоир будани эҷодиёти халқро ба маъраи мегузорад.

Калидвожаҳо: Саид Ҷаъфар, шоир, соҳибдевор, мактаби расмӣ, адабиёти шифоҳӣ, таъсирпазирӣ, таркиббанд, ғазал ва мусамматҳо, нақарот, банд, байт, қофия, радиф.

Влияние народного творчества на поэтическое наследие Саида Джафара

Саид Джафар – один из известных поэтов Бадрахшана XIX века, большую часть своих стихов написал под псевдонимами Джафар и Джафари. Не имея официального поэтического образования, он стал одним из ярких представителей таджикской поэзии Бадрахшана. Творчество поэта, представленное в основном рубаи, газелями и мусамматами, сформировалось под сильным влиянием классической таджикской литературы и богатого фольклора его народа. Народные праздники, а также различные обряды и ритуалы, создавали благоприятную почву для развития поэтического таланта Саида Джафара.

В представленной статье проанализировано как жанры таджикского фольклора, в частности таркиббанд, газель и мусаммат, повлияли на формирование поэтического стиля Саида Джафара.

Ключевые слова: Саид Джафар, поэт, автор сборника стихов, официальная школа, устная литература, влияние, композиция, газель и мусаммат, припев, строфа, стих, рифма, радиф.

Influence of folk art on Sayyid Ja'far's poetic heritage.

Said Ja'far, is one of the famous poets of Badakhshan of the 19th century, most of his poems were written under the pseudonyms Ja'far, and Jafari. Having no formal poetic education, he became one of the brightest representatives of Tajik poetry of Badakhshan. The poet's creativity, represented mainly by rubai, ghazals and musammats, was formed under the strong influence of classical Tajik literature and the rich folklore of his people. Folk festivals, as well as various rites and rituals, created a favourable ground for the development of Sayyid Ja'far, 's poetic talent.

The presented article analyses how genres of Tajik folklore, in particular tarqibband, ghazal and musammat, influenced the formation of Said Ja'far's poetic style.

Key words: Said Ja'far, poet, author of poetry collection, formal school, oral literature, influence, composition, ghazal and musammat, refrain, stanza, verse, rhyme, redif.

Саид Ҷаъфар аз зумраи он намояндагони адабиёти давраи асри XIX-и Бадахшон маҳсуб мешавад, ки ҷойгоҳи алоҳидаро дар ҳавзаҳои адабӣ-эҷодии ин диёр доштааст ва ашъораш намунаи беҳтарин ашъори адабиёти ин давра ба шумор меравад. Таваҷҷуҳи амиқ ба ашъори ӯ ва таҳлили жарфи ин ашъор аз ҷиҳати ғояю мавзӯ афкори дар боло арзшударо тақвият медиҳанд ва собит месозанд. Таваҷҷуҳи чандсолаи муаллифи мақола ба ашъори ин симои адабиёти Бадахшон нишон дод, ки мавзӯҳои зерин аз маъмултарин мавзӯҳои ашъори ӯ маҳсуб мегарданд:

- эътиқодоти динӣ;
- афкори сӯфиёна ва орифона;
- ахлоқи фард ва ҷомеа;
- ишқу муҳаббати поки инсонӣ;
- табиати диёр.

Дар ин мақола роҷеъ ба масъалаи таъсири ашъори шифоҳӣ ба ашъори шоир Саид Ҷаъфар ба таври фишурда баррасӣ мегардад.

Чуноне ки маълум аст, Саид Ҷаъфар дар масъалаи шеърӯ шоирӣ аз ягон мактаби расмӣ нагузаштааст, балки тарбияи оилавӣ ва муҳити макони зист яке аз тарбиятгарони истеъдоди шоирии ӯ ба шумор меравад. Аз тарафи дигар, мақоми хеле бориз доштани шеърӯ суруд дар маърақаҳои асосии фарҳангӣ ва эътиқодии маскунони Бадахшон таъсири беандоза дар тақвияти ҳунари шеърӯфаринии мавсуф зоҳир намуд. Пеш аз ҳама, ин таъсир тавассути ашъори шуарои адабиёти классикии форсу тоҷик, ки мавзӯи баҳси дигар аст, мушоҳида мешавад ва дар баробари ин, ашъори шоирони маҳаллӣ ва сурудҳои халқии маҳаллӣ низ дар фароҳам овардани ғояву мавзӯ, мазмуну шакли осори ӯ нақши калидӣ доранд.

Раванди таъсири адабиёти шифоҳӣ ба сабку услуб ва шаклу мазмуни ашъори шоир дар самтҳои гуногун ба мушоҳида гирифта шуд. Дар мадди аввал, майли шоир бар эҷоди осоре дида мешавад, ки он аз номи шуарои машҳури адабиёти гузаштаи форсу тоҷик гуфта шуда ва дар миёни мардум мунташирияти васеъ дорад.

Бо номи шоирони машҳури адабиёти классикӣ интишор гардидани ашъори мазиде дар миёни маскунони Бадахшон роиҷ будааст ва ин раванд, қариб ки дар дигар манотиқи Тоҷикистон ба мушоҳида мерасад. Аммо раванди мазкур дар ин минтақа сабабҳои

худро доро аст ва яке аз онҳо ба нақши ниҳоят муҳим доштани порчаҳои назмӣ ва сурудани онҳо дар асоситарин маросимҳои ин мардум мебошад. Масалан, сароидани сурудҳои мазмунӣ ахлоқӣ дошта ҳама вақт ва ҳамеша, дар радифи сурудҳои шӯху сабук, дар хурсандиҳои мардумон (тӯю сур, чашну тамошо, идҳои Наврӯзу Меҳргон, таваллуди кӯдаку тӯйи хатна ва ғайра) роиҷ буд ва мардум ба он эҳтиёҷи маънавӣ дошт. Аммо ба назар мерасад, ки асоси тарғиб ва ташвиқи эҷоди ашъори ахлоқӣ ба маросимҳои мазҳабӣ, аз ҷумла ба маъракаи «Чароғравшан», ки дар давоми 2-3 рӯз барои кафну дафн ва падарӯди руҳи муттавафот бахшида мешуд, вобаста буд.

Бино ба қавли муҳаққиқини маросимҳои ақлонии маскунони Кӯҳистони Бадахшон ва мушоҳидаҳои шахсии муаллифи мақола, маросими «Чароғравшан» яке аз он маъракаҳои аст, ки дар он мадҳияҳо ва қасоиди панду ахлоқӣ, мадҳияҳо ва муноҷотҳо, манқабату авсоф, ки бештар майл ба мазмунӣ сӯфиёна доранд, сароида мешаванд. Ин маърака як навъ минбар барои тарбия ба шумор мерафт ва ба ҳайси воситаи асосии тарбия бошад шакли назм, хосса ашъори шуарои классикӣ баромад мекард. Муҳим ин аст, ки қисмати мадҳиясароии маросими мазкур ҳамчун як суннати дерина ва таъсири рӯҳонӣ дошта қабул мешуд ва он дар баробари хондани оёту сураҳои қуръонӣ, намозу салот арҷ гузошта мешуд. Аз ин рӯ, таъсири он дар маънавиёти ҳар як фард махсус буд ва барои шоирони маҳаллӣ он ҳамчун як мактаби шиносӣ бо таъсири суҳан маҳсуб мешуд. Онҳо кӯшиш мекарданд то дар шакл ва мазмунӣ мадҳияҳои мавҷуда ва машҳур осори худро низ офаранд. Аз тарафи дигар, шоирони маҳаллӣ ашъореро месуруданд ва барои тезтар қабулу паҳн шудани он ин ашъорро бо номи шуарои машҳур мениҳоданд. Ин буд, ки ашъори мазиде бо номи Носири Хусрав, Аттори Нишопурӣ, Саноиӣ Ғазнавӣ, Шамси Табретӣ, Мавлоноӣ Балхӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Шоҳ Неъматуллоҳи Валӣ дар миёни мардум паҳн гардид. Хеле ҷолиб аст, ки шоирони маҳаллӣ натавонанд дар пайравии ашъори бевоситаи шуарои машҳур, балки дар пайравии маҳз ашъори ба номи онҳо ниҳодашуда шеър меофариданд.

Дар мавриди шеъри Саид Ҷаъфар бошад, ҳаминро дубора қайд кардан зарур аст, ки ӯ аз тамоми заминаҳои эҷоди шеър ва равандҳои он истифода намудааст. Албатта, мустафод аз сарчашмаҳо ва

равандҳои мавҷуда, услубу усули нигориш тақлиди кулӣ ва сарсарӣ набуда, балки бештар ба таъсир тавассути тарбия дахл дорад. Яъне, адабиёти классикии форсии тоҷикӣ, ашъори тоҷикии шоирони маҳаллӣ, ашъори шифоҳии ба забони тоҷикӣ ва забонҳои маҳаллӣ эҷодшуда истеъдоди шоирро аз хурдӣ тарбият намуда, ба услубу усул, шаклу мазмун ва мундариҷаву ғояи эҷодиёти Саид Ҷаъфар таъсири ҷашмрас гузоштанд. Аз ҷумла, ашъори шифоҳии дар миёни мардуми Кӯҳистони Бадахшон интишордошта ба эҷодиёти шоир бе таъсир набудааст.

Ин таъсир пеш аз ҳама дар мазмуни ашъоре ба назар мерасад, ки ба қавле барои шоир писанд омадааст ва аз ин бештар, он “ба завқи бадеии мардуми ин маҳал мувофиқат” доштааст [14, 118]. Маҳз яке аз сабабҳои тақлид ба мазмуни ашъори шоирони гузашта ва ҳамчунон, ашъори дар пайравӣ ва аз номи онҳо навишташудаи шоир низ ҳамин аст. Масалан, дар миёни ашъори шифоҳии Бадахшон суруде бо радифи “Дасти ман асту доманат” ҷой дорад, ки аслан ба ҳангоми тӯй суруда мешуд. Мазмуни суруд ошиқона буда, дар он тавсифу ташбеҳ аз санъатҳои асосӣ ба шумор мераванд. Чанд банди суруд ба ин тарз садо медиҳанд:

Эй ёри нозанини ман,
Дасти ман асту доманат.
Сарву суман барини ман,
Дасти ман асту доманат.
Шамъи ман аст рӯи ту,
Умри ман аст мӯи ту,
Ёди ман аст кӯи ту,
Дасти ман асту доманат.

Қиблаи дил сарои ту,
Каъбаи ман ҳавои ту,
Рӯям ба хоки пои ту,
Дасти ман асту доманат [8, 57].

Саид Ҷаъфарро ғазале дар девон аст, ки дар вазни суруди боло сароида шудааст, чунончи:

Эй маҳи дилнавози ман, дасти ман асту доманат,
Воқифи корсози ман, дасти ман асту доманат.
Рух чу маҳи мунаввар аст, қадди алиф санавбар аст,
Ғунчаи ханда настар аст, дасти ман асту доманат...
Аз дари худ маро марон, ё саги кӯйи худ бихон,
Сар биниҳам ба остон, дасти ман асту доманат.

Чаъфари бенаво ҳазин, бо алами диле чунин,
То ки ба рӯзи вопасин, дасти ман асту доманат

[13, В 216-22а Ф226 23а].

Дар таъсири бевоситаи ин суруди мардумӣ ба ғазали мутазаккираи шоир шубҳае нест, аммо дар айнаи замон тафриқаҳо ва навҷӯиҳои Саид Чаъфар дар эҷоди моли хеш дар чанд самт мушоҳида мегардад:

Пеш аз ҳама, шоир “нақарот”-и суруди халқиро ба унсури бадеии “радиф” табдил додааст, ки дар натиҷа шакли суруди халқӣ то андозае ба жанри ғазали адабиёт наздик шудааст. Дар суруди мардумӣ, ки нақарот яке аз махсусиятҳои фарқунандаи он аст, нақароти “*дасти ман асту доманат*” аз ҷумлаи он нақаротҳое мебошад, ки “ба матни сурудҳои робитаи узвӣ доранд ва аз рӯи кор дар як вақт бо матни суруд эҷод шуда, дар байни мардум якҷоя маъмул гаштанд” ва суруд бошад, аз зумраи сурудҳои дорои матни мустақил ва ба тағйирот камтар дучоршаванда маҳсуб мешавад [14, 111-112].

Дуюм, он чи сурудаи Чаъфарро ба ғазал наздик намудааст, истифода аз санъати зуқофиятайн мебошад. Яъне се қисмати байт ба ҳам ҳамқофия шуда омадаанд, вале дар суруди халқӣ бошад ин қофиябандӣ боиси таъмини шакли бандҳои он гардидааст.

Аммо масъалаи ин ҷост, ки агар ғазали Саид Чаъфарро дар шакли суруди халқӣ, яъне аз ҷиҳати байтҳо нею аз ҷиҳати бандҳои мустақил гардонем, он куллан шакли суруди халқиро мегирад. Ба сухани дигар, ин намуди шеърӣ аз талаботи асосии ғазал, ки бояд мисраъҳои ҷуфти ҳар як байти он ҳамқофия бошанд, берун мемонад. Бар замми ин, байти аввалии он низ таҳти сохтори сурудҳои халқӣ сароида шудааст, ки аслан барои ғазали адабиёти классикӣ хос нест. Вале ин намуди ашъор дар адабиёти форсии тоҷикӣ маъмул аст ва шаклу нави он бояд ба таври алоҳида таҳқиқ ва таҳлил гардад.

Дар ҳар сурат, истифода аз чунин шакли эҷодро навҷӯии шоир қаламдод кардан метавон, аммо асоси навоварии шоирро дар истифодаи ашъори амсоли суруди боло дар масъалаи интиҳоби мавзӯ ва тағйири мазмун ҷустан лозим аст. Агар суруди мардумӣ мазмуни ишқӣ-лирикиро доро бошад, шеъри шоир мазмуни лирикаӣ эътиқодиро дар бар гирифтааст. Яъне шоир шакли суруди фолклориро барои баёни андешаи ирфонии худ истифода намудааст. Хеле ҷолиб аст қайд кардан, ки маҳз нақароти суруд – *“дасти ман асту доманат”* воситаи барангезандаи мазмуни он шудааст. “Даст бар домани имоми худ доштан”, “аз домани шайх ё пири худ қапидан”, “домани имомро аз даст надодан” ва амсоли инҳо ибораҳои маъмул дар миёни пайравони тариқаи исмоилия мебошанд, ки така бар эътиқоди онҳо дорад.

Мотивҳои халқиро дар бисёре аз сурудаҳои шоир ба таври касратомез дидан мумкин аст. Агар дар яке шакли шеърӣ фолклор истифода шуда бошад, дар дигараш мазмун, дар сеюм тарзи баён ва дар чаҳорумаш бошад ҳам шакл ва ҳам мазмуни ин ё он жанри адабиёти шиғоҳӣ истифода шудааст. Масалан, дар қисмати ғазали зерин таъсири суруди халқӣ *“Мо дар ин шаҳри шумо мисли гадо афтодаем, Ҳамчу дона дар даруни осӣё афтодаем...”* ҳам аз ҷиҳати вазн, ҳам аз назари интиҳоб ва баёни мавзӯ ва ҳам аз ҷиҳати қофиябандиву интиҳоби радиф пурра эҳсос мешавад:

Мо ба меҳнат чун ғариби бенаво афтодаем,
Дар миёни ранҷи иллат мубтало афтодаем.

Чумла ёрон хушдилу хандон бо айшу тараб,
Ман ба фурқат ғамгусор, андар бало афтодаем...

[11, Ф 77 аб-В 74].

Чунонки маълум аст, суруди халқӣ мазмуни сирф ғарибӣ ва нолаҳои дурӣ аз ватану ёру диёр, ки сабабгори ҳар гуна душворӣ ва нороҳатӣ мегардад, дорад. Бо як назар ба ду байти аввали шеъри Саид Ҷаъфар чунин бардошт ҳосил мешавад, ки шоир низ дар он аз ғарибӣ ва саҳтиҳои он гила дорад. Ҷои зикр ва муқоиса аст, ки чунин мотив дар байте аз як ғазали дигари шоир низ дида мешавад ба ин тарз:

Дар диёри бекасӣ рафтему кас ёрам нагуфт,
Дар раҳи беҳимматӣ ҳар ёр ағёри ман аст [1, 97].

Муҳаққиқ Амирбек Ҳабибов аз таҳлили ғазале, ки байти мутазаккира моли он аст, ба хулоса меояд, ки “дар натиҷаи бад будани аҳволи маишии шоир саломатиаш низ бад шуда, ба касалӣ ва бадбахтӣ дучор мешавад” [1, 96].

Воқеан, мазумуни ғазали ба ҳайси далели суҳанҳояшон овардаи муҳаққиқ ба чунин авзоъ ва аҳвол далолат мекунад. Бар замми ин, дастарасӣ ба маълумоти тарҷумаиҳолии ҳуди шоир, агарчӣ ҳанӯз ба таври пурра набошад ҳам, аз ҳичрати шоир ба ҷои дигар далолат намекунад. Инро давоми ғазали мисоловардаи мо низ собит месозад, зеро мазмунаш то андозае ба сайр ва сулуки ботинию руҳонӣ далолат мекунад ва фикри ғолиб ин аст, ки шоир ҳудро дар рӯ ба рӯи Офаридгори хеш танҳо ва аз ҳама муҳимтараш, бо гуноҳу хатоҳои худ мебинад. Ин як навъ ғарибии ботинӣ аст, ки шоир онро бо сӯз дар ашъораш ба таъкид мегирад. Ин аст давоми ғазал:

Хирмани иззат ба исён бохтам ҳар соаташ,
Афви уммед аз Худо, чун пурхато афтодаем.
Чурм беҳад шуд фузун аз рӯйи бадкорӣ маро,
Ё Раб, аз раҳмат нагардад танг ҷо, афтодаем.
Шуд тамоми умр беҳосил, нагаштам тавбадор,
Ғарқ дар баҳри гуноҳ чун рӯсиё(х) афтодаем.

[11, Ф 77 аб-В 74].

Дар маърақаҳои мухталифи масунони Бадахшон ашъори панду ахлоқӣ ва махсусан, ашъоре ки ба тарбияи аҳли ҷамоа доир ба масъалаҳои гузароии дунё, ғафлатгаро набудан, аз оқибат ва марг андешидан ва амсоли инҳо мавқеи хеле калон дорад. Мустафод аз андешаи муҳаққиқи адабиёти тоҷик В.Д. Охонниёзов дар хусуси нақши чунин ашъор дар тарбияи инсон дар ин замина ба маврид аст, ки иброз доштааст: “Чун одамӣ ашрафи ашё ва аҷсоми дигари табиӣ қарор гирифт, мутаносибан, ӯ асолат бар онҳо пайдо намуд. Аммо, вақте ки подшоҳони Анфус (*хислатҳои ҳайвонӣ* - А.О.) дар одам дастболо мешаванд, он гоҳ подшоҳони Офок (*хислатҳои фариштагӣ* - А.О.) мазлум гардида, Инсон аз ҳадафи худ форишӯш месозад. Ин андеша меҳвари ашъори зиёдро дар шакли муноҷот ба даргоҳи Худо ва панду насиҳат ба фарзандони инсон ташкил додааст. Ҳадафи чунин ашъор, ки дар баёзҳои алоҳида ва муҷалладҳои зиёде то ба замони мо боқӣ монданд, тарбияи насли одам ва ба асли худ баргаштани ӯро тарғибу

ташвиқ мекунад. Маҳз дар ҳамин вазъ ва дар ҳамин аҳвол масъалаҳои шарафи инсон, ҳадафи ҳастии ӯ, бо олами улвӣ иртибот даштани ӯ, ба ин даҳри одамфиреб дил набастани ӯ, дар хусуси фанопазирии тан ва ҷовидонагии рӯҳ фикр кардани ӯ ва амсоли ин арзишҳо мазмуну мундариҷаи ҳар як шакл, намуд, жанр ва қисмати фарҳанг мегарданд” [5, 67].

Шеър аз чунин ашъор бо мисраи “*Аввал бигӯям аз Худо, дуюм зи Қуръони фалак*” дар маросимҳои гуногуни ахлоқӣ, мазҳабӣ ва хушҳолиҳо аз тарафи қасидасароён ва ҳофизон хонда мешавад, ки мардум онро моли Саъдӣ мепиндоранд ва исми ӯро дар хотимаи шеър ҳам дарҷ мекунанд. Шеър, албатта аз Саъдии Шерозӣ нест ва ба услубу усули ӯ монандие ҳам надорад, вале тарзи баёни мавзӯ ва содагии забон, ибораҳои маъмули халқӣ гувоҳи моли фолкор ва ё эҷоди истеъдодҳои мардуми маҳаллӣ буданашон ҳастанд. Саид Ҷафар шеъри “Афсӯс дунё рафтанист”-ро эҷод кардааст, ки вазн, раванди андеша, тарзи баён ва ғояи он мувофиқ ба ҳамон шеъри халқӣ аст. Барои исботи ин гуфтаҳо ду банди ҳар ду шеърро ба ҳам муқоиса мекунем.

Абёти ибтидоии шеъри машҳур инҳо ҳастанд:

Аввал бигӯям аз Худо, дуюм зи Қуръони фалак.

Сеюм бигӯям аз Расул, чорум зи ёрони фалак.

Дар батни модар будаам, аз батни ӯ ғалтидаам.

Дунёи фонӣ дидаам, гаштам пушаймони фалак.

Ибтидои шеъри Саид Ҷаъфар:

Ғофил машав эй беҳабар, афсӯс дунё рафтанист,

Аз коми иззат даргузар, афсӯс дунё рафтанист.

То чанд созӣ хонумон, дар даҳр бошӣ комрон,

Охир намонӣ дар ҷаҳон, афсӯс дунё рафтанист

[11, В 22 б-Ф-23].

Оғози ғазали Саид Ҷафар халқитар аз шеъри фолклорист ва ин ғазал то охир гӯё мавзӯи ӯазали халқӣ бошад дар калимаҳои дигар. Аз ҷумла, ҳар ду шеър ҳам дар шакли сурудҳои халқӣ сароида шудаанд ва ба ҷуз аз вазн ва доштани радиф дигар ба талаботи ғазал ҷавобгӯй нестанд. Агар дар шеъри халқӣ танҳо байти аввалаи он ҷавобгӯӣ байти ғазал бошад, дар шеъри Саид Ҷаъфар ҳамаи байтҳои чун банди алоҳида бо нақароти «Афсӯс дунё рафтанист» шакл гирифтаанд. Ин қабил шеърҳои шоир бори дигар исбот мекунанд, ки таъсири ашъори

даҳони халқ ба услуби эҷодии Ҷаъфар хеле зиёд будааст. Барои тақвияти фикр ба чанд байти дигари як шеър, ки мо онҳоро махсус дар шакли бандҳои алоҳида ҳуруфчинӣ мекунем, таваҷҷуҳ шавад:

Эй дил чаро дар фикри зар,
Эй беҳабар, эй беҳабар!
Аз марг бошӣ дар ҳазар,
Эй беҳабар, эй беҳабар!
Дар ҳирс саргардон шудӣ,
Аз нафси бад ҳайрон шудӣ,
Аз фикр рӯбо(?) гаштай,
Эй беҳабар, эй беҳабар!
Аз кори Ҳақ ғофил шудӣ,
Дар тоъаташ коҳил шудӣ,
Расвои олам чун шудӣ,
Эй беҳабар, эй беҳабар! [12, вар51-52бф- 46].

Баъзан шоир ҳатто мисли ашъори халқӣ, ба мазмуни банду байтҳо ва таъкид тавассути нақарот (радиф) дода шуда, дар риояи қофия назар намекунад.

Яке аз сарчашмаҳои мавзӯ ва мазмуни ғазалҳои шоир мазмун ва муҳтавои рубоиёти халқӣ будааст. Муҳаққиқини адабиёти шиғоҳӣ ҳамагӣ тасдиқ мекунанд, ки рубоӣ машҳуртарин, паҳншудатарин ва ба зиндагии халқ наздиктарин жанри эҷодиёти мардумӣ мебошад [2, 46; 6, 105; 15, 55; 9, 4; 3, 190-191].

Маҳз ҳамин машҳурият ва ба мардум наздик будани жанри рубоӣ боис шудааст, ки Саид Ҷаъфар, дар баробари мустафод мазмуну мундариҷаи рубоиёти халқӣ, инчунин худ зиёда аз 40 рубоӣ эҷод кардааст. Дар зер бо чанд намуна роҷеъ ба таъсири рубоиёти халқӣ ба мазомини ғазал ва муҳтавои рубоиёти ӯ иктифо мекунем.

Намунаи зерини ғазали Саид Ҷаъфар, агар аз як тараф ғазали “*Ҳосили корғаҳи кавну макон ин ҳама нест*”-и Ҳофизро ба ёд биёрад, аз тарафи дигар сирф таҳти таъсири рубоиёти мардумӣ қарор дорад.

Ҳосили кору бор ин ҳама ҳеч,
Савлати гиру дор ин ҳама ҳеч.
Шодии умр ҳасби молу ҷоҳ,
Оқибат заҳри мор, ин ҳама ҳеч.
Гар хӯрӣ сад ҳазор неъмату ноз,

Бо аҷал корзор ин ҳама ҳеч,
Зиндагонӣ бувад туро муҳлат,
Чун туй раҳгузор ин ҳама ҳеч.
Гар туро мулку салтанат бошад,
Буданат бемадор ин ҳама ҳеч [13, вар 36].

Рубоии халқӣ чунин аст:

Дунё ҳама ҳеч кори дунё ҳама ҳеч,
Ин салтанату боғу ҳарамҳо ҳама ҳеч.
Ду рӯзаи умри ман ба шодӣ нагузашт,
Рӯзе, ки аҷал расад сабабҳо ҳама ҳеч.

Ба ҳамин мазмун ва дар ҳамин вазну қофия рубоиҳои зиёде дар миёни мардуми тоҷик мавҷуд ҳастанд, ки маҳз ҳамин мавзӯи шикоят аз бевафоии дунё ва дар гузар будани умри одамиро ифода менамоянд, ки дар китоби «Рубоӣҳои халқӣ ва китобӣ» намунае аз онҳо оварда шудааст.

Намунаи дигар:

Зинҳор дар ин дойраи печопеч,
Чун мор зи ҳар ҳодиса бар хеш мапеч.
Дар аввалу охири ҷаҳон нек нигар,
Аввал ҳама ҳеч буду охир ҳама ҳеч.

Ё ин ки:

Мо ҳеч замона ҳеч дунё ҳама ҳеч,
Эй ҳеч зи баҳри ҳеч бар ҳеч мапеч.
Донӣ, ки зи одамӣ чи мемонаду бас,
Меҳр асту муҳаббат асту боқӣ ҳама ҳеч [9, 116].

Ҷаъфар бо истифода аз мазмун ва ҷойгоҳи ин гуна рубоиҳо ва аз ҷумла рубоии аввал, ки дар миёни мардуми Шуғнон машҳур аст, ғазали болоро офаридааст ва ин ғазали шоир агар бо диққат таҳлил гардад, тамоми мафҳум ва маънои ин рубоии халқӣ дар ғазали шоир вучуд дорад. Албатта диққат додани шоир ба мазмун ва мӯҳтавои рубоиҳо ва истифодаи он дар ашъори хеш як амри тасодуфӣ нест, балки заминаи воқеӣ дорад.

Рубоиҳо дар Бадахшон аз тарафи сарояндагони суннатӣ аксаран ба сурати фалак сароида мешаванд ва аз давраҳои пеш то кунун аз забон ба забон паҳн гардидаанд. Ин рубоиҳо дорои мазмунҳои гуногун аз қабилӣ ҷудой аз ёру диёр, дурӣ аз ватан, дурӣ аз хонаву кошоनावу

хешу табор, бевафоии дунё ва гузарон будани умри инсонӣ ва ғайра мебошанд. Ба ибораи дигар дорои мазмунҳое мебошанд, ки аз замонҳои қадим реша дар умқи зиндагӣ ва эҳсосоти мардуми ин сарзамини дурафтадаи кӯҳистонӣ дорад. Аз ин нигоҳ шоироне амсоли Ҷаъфар бесабаб мазмун ва муҳтавои рубоӣро дар ашъори худ мунъакис накардаанд, балки бо як ҳадаф ва маром даст ба ин кор мезаданд. Шоир Ҷаъфар бо истифода аз ин равиш ба ашъори худ бештар рангу тобиши мардумӣ додааст ва аз ин рӯ, агар девони ин шоир дар даст намебуд ва ё байти таҳаллус дар ғазалҳои ӯ вуҷуд намедошт, шояд аксари ашъори ӯро халқӣ мепиндоштанд.

Китобнома:

1. Абибов, А. Аз таърихи адабиёти тоҷик дар Бадахшон / А. Абибов. - Душанбе: Дониш, 1971. – 197 с.
2. Амонов, Р. Очерки адабиёти даҳанакии Кӯлоб / Р. Амонов. – Душанбе: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1963. – 346 с.
3. Охонӣёзов, В.Д. Рубой ва маросими мотам / В.Д. Охонӣёзов // Масъалаҳои фолклори кишварҳои форсиабон. Китоби аввал. – Душанбе: Дониш, 1998. – С. 190 – 198.
4. Охонӣёзов, В.Д. Масоиле чанд марбут ба суннати чароғравшанкунӣ. Барориши 1 / В.Д. Охонӣёзов. – Душанбе: Мероси Аҷам, 2010. – С. 58-78.
5. Охонӣёзов, В. Шинохте аз шеъри ирфонии Бадахшон / В. Охонӣёзов // Масъалаҳои мубрами забон ва адаби форсии тоҷикӣ. – Душанбе, 2016. – С. 60-73.
6. Пулодӣ, Т. Назаре ба рубоӣҳои пешазинқилобии Бадахшон / Т. Пулодӣ // Шарқи Сурх. - 1952. - №12. – С. 102-110.
7. Рубоӣёт ва сурудҳои халқии Бадахшон / Ҷамъкунанда ва тартибдиҳанда Нисор Шакармамадов. - Душанбе: Ирфон, 1965. – 120 с.
8. Сурудҳои тӯии Помир / Муаллифи муқаддима ва гирдоваранда Н. Шакармамадов. – Хоруғ: Помир, 1993. – 73 с.
9. Ҷабибов, А. Рубоӣҳои халқӣ ва китобӣ / А. Ҷабибов. – Душанбе: Дониш 1981. – С. 266.
10. Ҷаъфар, Саид. Девони ашъор. Ҳозиркунандаи чоп А. Шохуморов / Саид Ҷаъфар. – Хоруғ: Хушкор, 2016. – 188 с.

11 Чаъфар. Девон / Саид Чаъфар. – 1270 ҳ.қ. Нусхаи фотокопияи девон дар захираи осори хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти шумораи 3336 маҳфуз аст.

12 Чаъфар. Девон / Саид Чаъфар, нусхаи фотокопия дар захираи дастхатҳои Институти илмҳои гуманитарии АМИТ маҳфуз аст.

13 Чаъфар. Девон / Саид Чаъфар, нусхаи фотокопия аз бойгонии муаллифи рисола, 2017. – 119 с.

14 Шакармамадов, Н. Назми халқии Бадахшон / Н. Шакармамадов. - Душанбе: Ирфон, 1975. - С. 126.

УДК: 891.550.092

ТАҒАЙЮРИ РӯҶИИ МАВЛОНОИ РУМ ВА МАСЪАЛАИ

“ВАҲДАТ” ДАР АШЪОРИ ӯ

бахшида ба 815-солагии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ)

Некушоева Ш.¹³

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

با آن چه مینازیم جز یک سراب نیست

Дар мақолаи мазкур масъалаи зоҳир гардидани дигаргуниҳои маънавӣ дар тафаккур ва зиндагии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ва таъсири он ба ашъори ӯ баррасӣ гардидааст. Муаллиф қӯшиши ба харҷ додааст, ки дар асоси порчаҳо аз ашъори Румӣ ин масъаларо аз забони худӣ ӯ нишон диҳад ва таъсири воҳӯрии ӯ бо Шамси Табрезӣ дар тағайюри фикрии ӯро муайян намояд. Дар мақола таъкид бар он мешавад, ки муҳтавои порчаҳо аз ашъори Мавлоно Балхӣ гувоҳ бар онанд, ки худӣ мутафаккир тағайюри руҳии худро эътироф менамуд ва ин

¹³Некушоева Шахло Саиднуриддиновна – номзади илмҳои филологӣ, ходими калони илмӣ шуъбаи забонҳои помирии Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)935971176; e-mail: nekushoeva@bk.ru.

Некушоева Шахло Саиднуриддиновна – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела памирских языков Института гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992)935971176; e-mail: nekushoeva@bk.ru.

Nekushova Shahlo Saidnuriddinovna – candidate of philological sciences, senior scientific worker of Pamir Languages Department of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992)935971176; e-mail: nekushoeva@bk.ru.

тағаййори фикрӣ замина барои рушди фалсафаи ваҳдат дар ашғор ӯро муҳайё сохта буд. Муаллифи мақола ба хулоса меояд, ки масъалаи ваҳдат яке аз проблемаҳои асосии ашғори Мавлоно Ҷалалиддини Балхиро таъкил медиҳад ва усули ироа намудани ин масъала гувоҳ бар расидагии ҳуди ӯ ба тамоми паҳлуҳои масъалаи ваҳдат мебошад.

Калидвожаҳо: тағаййори маънавӣ, вохӯрии Мавлоно ва Шамс, масъалаи ваҳдат, Маснави Маънавӣ, Девони Кабир

Духовная революция Мавляна Руми и проблема “единства” в его поэзии (к 815-летию Мавляна Джалалиддина Балхи)

В статье рассматривается вопрос духовного преобразования Мавляна Руми и его влияние на творчество поэта. Предпринята попытка на примере отрывков из творчества Руми раскрыть данный вопрос высказываниями самого мыслителя, а также выяснить влияние его встречи с Шамсом Табрези на исследуемый вопрос. Автор статьи указывает на то, что сами отрывки из творчества Мавляна Балхи свидетельствуют о признании вопроса духовной революции самим мыслителем и это преобразование в последствие создало почву для развития философии единства в его творчестве. Автор приходит к выводу, что проблема единства является одним из основных вопросов творчества Джалалиддина Балхи, а методы его интерпретации свидетельствуют о бесспорном постижении самим Руми всех аспектов данного вопроса.

Ключевые слова: духовная революция, встреча Мауляны и Шамса, вопрос единства, Маснави Манафи, Диван Кабир.

The spiritual revolution of Mawlana Rumi and the problem of “unity” in his poetry (to the 815th anniversary of Mawlana Jalaliddin Balkhi)

The article examines the issue of the spiritual transformation of Mawlana Rumi and its influence on his work. Using excerpts from Rumi's works as an example, an attempt was made to reveal this issue using the statements of the thinker himself, as well as to clarify the influence of his meeting with Shams Tabrezi on the issue under study. The author of the article points out that the very passages from the works of Mawlana Balkhi testify to the recognition of the issue of spiritual revolution by the thinker himself, and this transformation subsequently created the basis for the development of the philosophy of unity in his work. The author comes to the conclusion that the problem of unity is one of the main issues in the work of Jalaliddin Balkhi, and the methods of its interpretation indicate that Rumi himself indisputably comprehended all aspects of this issue.

Key words: spiritual revolution, meeting of Maulana and Shams, issue of unity, Masnavi Manavi, Divan Kabir.

Таърихи инсоният хеле кам шахсиятҳоеро сабти ном кардааст, ки бо ҳузури худ тавонистаанд на танҳо замонеро, ки дар он зиндагӣ карданд, мунаввар созанд, балки таъсири маънавиву ақлонӣ бар давраҳои баъдина гузоранду, масири фикррониву бархурди бисёре аз афрод бо масоили ҳастиву буду бошро комилан сарозер созанд. Бо ин ҳама таъсироти ақлониву зеҳнии худ чунин ашхос дигар наметавонистанд ба як давраи таърихии муайян мутаалиқ монанд. Ин гуна шахсиятҳо нигини нодири шаҷараи инсониятанду бо мавҷудияти худ дар миёни мисли мо инсонҳои оддӣ тавонистанд бузургиву волоияти фард ва қудрату имкониятҳои тафаккуру иродаи ўро тасдиқ созанд. Дар шумори ин шахсиятҳо гурӯҳе машҳур бо комёбиҳои беназирашон дар соҳаҳои иҷтимоиву сиёсиву фарҳангӣ ва гуруҳи дигаре бо инқилобҳо дар руҳонияту маънавиёт мушоҳида мегарданд, ки аввалҳо такони бузурге дар инкишофи зоҳирии ҷомеаҳои мутааллиқ ба давраҳои гуногуни таърихиву дувумиҳо чароғи тобон барои инкишофи ботинии инсонҳои замони худ ва ҳам давраҳои баъдина будаанд. Ҳар дуи онҳо муаррифгари беҳтарин сифатҳои инсоние мебошанд, ки одамро метавонанд аз ҳалқаи сифатҳои пасту разил ва ниёзҳои ҳақир ва аз раванди ҳаракат ба поён берун бароранду, раҳнамо ба ҷустуҷӯи роҳҳои рушди зоҳириву ботинӣ намоянд.

Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ, маъруф ба Мавлавӣ аз бузургтарин шоирон ва ирфони таърихи ислом шинохта мешавад. Ашъори ӯ, бахусус “Маснавии Маънавӣ”-аш, ки саршор аз идеҳои тасаввуфӣ, ишқ ба Худо ва ҷустуҷӯи ҳақиқат аст, дар адабиёт ва фарҳанги ҷаҳонӣ таъсири бузурге гузошта буд. Идеҳои калидии эҷодиёташ, аз ҷумла “ишқ – роҳи ягона ба сӯи Худо”, “ваҳдат”, “таҷрибаи ирфонӣ”, “ранҷу шодӣ” ва ғайра ба таври васеъ дар ашъори ӯ мунъакис шудаанд ва воконишҳои эҳсосие мебошанд, ки ҳар ҳар нафаре метавонад онҳоро таҷриба намояд ва Мавлоно ба ҳайси роҳбалад тавассути эҷодиёташ усули дурусти тай намудани роҳи ирфониро ба ҷуяндагони ҳақиқат нишон медиҳад.

Мавлоно Румӣ бешак шахсиятест бузург, ки аз доираи тафаккури инсонӣ берун ҷасту бо падидае илоҳӣ, ки барои инсонҳои оддӣ номафҳум аст, пайваст. Маълум аст, ки сабаби ин ҷаҳиши руҳии беҳамтои Мавлои Рум воҳӯриаш бо шахсияте аз ӯ бузургтар дар он

ҳангом - Шамси Табрeзӣ дониста мешавад, ки румишиносон ин вохӯриро ҳамчун “таваллуди дубораи Мавлоно”, “бархурди ду баҳри жарф”, “шукуфтани дунёи воқеият дар пеши чашми руёзада” муаррифӣ менамоянд. Ва ба ибораи Абдулҳусайни Зарринкуб Мавлоно ҳангоми вохӯрдан бо Шамси Табрeзӣ “бо қаламрави тозае ошно мешавад, ки инсон дар он ҷуз бо нафӣи худ наметавонист камоли худро бичӯяд” [7, 103], ё худ аз назари Радий Фиш вохӯрии ин ду нафар дар Қуния ҳамчун як “кашфиёти азим – кашфи Инсон барои Инсоният” ва макони вохӯрии ин ду тафаккури бузургро аз забони халқ “макони вохӯрии ду баҳр” (Марҷаъ-ал-баҳрайн) муаррифӣ мегардад [5, 89]. Ва маҳз ҳамнишинӣ бо Шамси Табрeзӣ саранҷоми он, ки даст задани инқилоби руҳӣ ба Мавлои Рум буд, заминаи эҷод гардидани шоҳкориҳои беҳамтои ирфонӣ – “Девони Кабир” ва “Маснавии маънавӣ”-ро фароҳам овард. Албатта, дидори Ҷалолиддини Балхӣ ва Шамси Табрeзӣ воқеае ҳаст, ки сарозер бо устураву ривоятҳо пушида шудааст ва муҳаққиқон тафсириҳои гуногуне дар ин бора ироа менамоянд, вале ҳамаи онҳо дар як чиз иттифоқи назар доранд, ки ин дидор зиндагии ҳар дуи онҳоро ба кулӣ тағйир дод ва ба як воқеаи муҳим дар таърихи тасаввуф мубаддал гардид.

Дар хусуси тағйироти руҳии Мавлонои Рум, ки сарчашма аз ҳамнишинӣ бо Шамси Табрeзӣ мегирад, абёте зиёд аз ашъори мутаффакир хабар медиҳанд, ки хусусияти шарҳиҳолии онҳо хеле бузург аст:

Дар даст ҳамеша Мусҳафам буд,
Дар ишқ гирифтаам чағона.
Андар даҳане, ки буд тасбеҳ,
Шеър асту дубайтиву тарона [3, 4].

Маълум, ки Мавлои Рум дар ин чанд мисра дар хусуси ҷойгузин намудани Қуръон бо асбоби мусиқӣ ва зикри Худо бо шеър рақси самоъ суҳан меронад, ки ба назарамон, ҷуз инқилоби руҳӣ чизи дигаре набуд. Аслан ин абёт зиндагии пеш аз ва баъд аз инқилоби руҳии Мавлоноро таҷассумгар ҳастанд. Ин тағайюри руҳиву фикрӣ комилан зиндагии зоҳирии ӯро низ тағйир бахшид, ки, албатта, бе танқиду тазод аз тарафи ҷомеа ва то ҳатто наздикон намонд.

Байтҳои машҳури зер, ки низ хабар аз тағайюри руҳии Мавлоно медиҳанд, ба ҳар гуна таҳлили худро ёфтаанд, вале як чиз мусаллам

ҳаст, ки ин абёт таҷассумгари идеяи сарчашмаи ягона доштани инсон, ягонагии одаму олам мебошанд. Ё дигар доираҳои идеологию ҷуғрофӣ ва стереотипҳои сунъии инсонҳоро ҷомеаҳоро дар умум дар ҳам шикаст ва ҳам берун аз ҷаҳорҷубаҳои табииву ғайрисунъӣ баромад.

Чӣ тадбир, ай мусалмонон, ки ман худро намедонам,

На тарсову яҳудиям, на габру на мусалмонам!

На шарқиям, на ғарбиям, на барриям, на баҳриям

На аз хоки табииям, на аз афлоки гардонам! [3, 10]

Дар пешгуфтори китоби “Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ. Маснавии маънавӣ. Дафтари якум” дар баҳши “Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ” нақшу арзиши мисраъҳои мазкур дар “вуслату ваҳдатбандии тамаддуни дигар миллату мардумон” [3, 10] бемислу монанд шинохта шудааст. Ба назари мо, мисраъҳо албатта моёи ваҳдату васли тамаддунҳо шуда метавонанд, вале мазмуни мисраъҳо шаҳодат аз дарки он, ки одам аз ҳамаи падидаҳои табииву офаридаҳои инсониву махлуқоти худовандӣ болотару волотар аст, дарак медиҳанд. Таҳлили умқири ин абёт нишон медиҳад, ки Мавлои Рум мутааллиқ буданаш ба чизе бештару бурун аз ҳамаи падидаҳои зикршуда дар онҳо сухан меронад. Насрониву яҳудиву оташпарасту мусалмон дар доираи таълимоти мазҳабии худ фикру амал мекунанду фахр аз ҳаминҳо буданаш мекунанд. Вале Мавлои Рум меҳоханд гуфт, ки умқири назар афканед, то бибинед, ки шумо на аз ину на аз онед. Шумо дорандаи падидае ба ном руҳ ҳастед, ки асли он на шарқиву на ғарбӣ, на аз ину на аз он аст ва он берун аз ҳамаи ин чизҳост, ки танҳо одамон он падидаи илоҳиро меҳоханд дар банди ин ё он масъала занҷирбанд созанд. Ва Мавлои Рум аз ҳар фард талаб мекунад, ки сафар ба даруни худ кун, гарчанде он тулонӣ ҳам бошад. Дар бештари маворид ҳар қадаре, ки дилбохтаи ин ё он таълимот гардем, ҳамон қадари дигар метавонем ба масоили қилу қол яктарафатару ба ғайридаи ҳамон таълимот назар афканем. Аз ин ру, иттилое, ки ин чанд мисраъ ба мо мерасонанд, гувоҳ бар инқилоби руҳии Мавлонои Рум мебошад, ки на ҳар муттафакуре метавонад ба он ноил гардад ва тафаккуру афкори Румӣ, албатта, аз ҳар он чизе ки тафаккури мо қобили сарфаҳм ба он рафтаи ҳаст, чандин маротиба, ки тасаввур карданаш, шояд, имконнопазир бошад, болотару волотару васеътару паҳновартар аст,

то он дараҷа паҳновар, ки замину замону кайҳон аз ихота карданаши очиз аст.

Сарфи назар аз он, ки Мавлавӣ ҳангоми ошноӣ пайдо кардан бо Шамси Табрезӣ ҷавон буду танҳо сиву ҳашт сол дошт, соҳиби тафаккури васеъ ва диду андешаҳои умқе ҳам буд. Дар акси ҳол дар ин синну сол ӯ наметавонист ақлҳоро қалбҳоро то ба ин дараҷа тасхир намояду бе чуну чаро унвони шайху воизро соҳибӣ намояд. Албатта, Мавлои Рум худ комилан омодаи ин инқилоби руҳӣ буд ва Шамси Табрезӣ танҳо муҳаррики ин ҷунбиш дар қалбу афкори Мавлоно гашт. Шамс падидаи омаду дар як муддати кӯтоҳ кулӣи зиндагии Мавлоноӣ ҷавонро вожгун сохту ғайб зад. Ва Мавлавӣ дигар худ дар ҷустуҷӯи тафаккуре жарфтар аз тафаккури худ гашт, то ҳаяҷону барангехтагии худро бо ӯ қисмат кунад. Зеро Мавлонои Рум алақай зинаҳое зиёд боло рафту пай мебурд, ки дигар пас аз ҳамнишин буданаши бо Шамси Табрезӣ ақлҳои то ҳол ӯро инкишофдода очиз аз дарки биниши ҷадидаш хоҳанд буд ва ӯ дигар қалбу тафаккуреро хоҳон буд, ки ба ин инқилоби руҳиву фикрӣ сарфаҳм раваду аз он ҳолати ҳаяҷонангез бештар аз пештар ба вачд ояд.

Сина хоҳам шарҳа шарҳа аз фироқ,
То бигӯям шарҳи дарди иштиёқ. ...
Марҳами ин ҳуш ҷуз беҳуш нест,
Мар забонро муштарӣ ҷуз гӯш нест.
Дар ғами мо рӯзҳо бегоҳ шуд,
Рӯзҳо бо сӯзҳо ҳамроҳ шуд [3, 16].

Дигар буду боши пешина дар назараш ҷуз саробе набуд ва банди сармояву эҳтироми омма будан ҳам ӯро қонеъ намекард. Румӣ дигар баҳреро мемонд, ки агар дар зоҳир ҳам орому хотирҷамъ метофт, вале дар ботин фарёди бесадо дар қалбаш таркишҳое эҷод мекард ва аз ин ба баъд ӯ ба таври ҳамешагӣ эҳсос мекард, ки ҷуз шахсияте мисли Шамси Табрезӣ наметавонад ин фарёдро бишнаваду бардошт намояд:

Чу номи бода барам он туиву оташи ту,
В-агар ғирев кунам дар миёни фарёде.
Биё ту муфахири Табрез Шамси Табрезӣ,
Мисоли асл, ки асли вучуду эҷодӣ [10].

Сузу гудози қалби Мавлонои Рум аз ишқи беҳамтову дарки бемисолаш аз зоти поки илоҳӣ дарак медоду андешаҳои мутағайири ӯ

дигар тавассути забон дар шакли шеър дубайтиву тарона танинандоз мегардиданду дар баробари ашъори “Девони Кабир” бузаргтарин шоҳкориҳои асри худ ва асрҳои баъдина “Маснавии маънавӣ”-ро ба вуҷуд оварданд, ки ҳар дуи инҳо аз “ҳафт водии тариқат”-ро тай кардани Мавлоно шаҳодат медиҳанд.

Консепсияи «ваҳдат» мафҳуми марказӣ дар тасаввуф буда, ягонагии Худо ва тамоми махлуқотро ифода мекунад. Ин консепсия маъноӣ онро дорад, ки ҳама чиз, аз ҷумла инсон ва Худо, зухуроти як принципи илоҳӣ мебошанд. Коинот, мутобиқи гуфтаҳои Румӣ, системаи ягонаест, ки дар он ҳама чиз ба ҳам пайванду аз ҳам вобастагӣ дорад. Румӣ боварии комил бар он дошт, ки ҳама чиз аз як сарчашма - Худо маншаъ мегирад ва ин консепсия бар ашъори Ҷалолиддини Балхӣ таъсири амиқ дошт. Шеърҳои саршор аз меҳру мухаббат, шафкат ва ваҳдат бо тамоми офаринишанд ва тавассути ин ашъор ӯ хонандаро ба ҷустуҷӯи рӯҳонӣ ва такмили худшиносӣ даъват мекард, то ки ҳар нафар тавонанд таҷрибаи ваҳдат бо Худоро ба даст оварад.

Ҳар як нуктаи назари Мавлоно дарак аз тағайюри руҳии ӯ меод ва диди ҷадидаш бар дарки ҳақиқии зоти пок ва васл бо илоҳӣ таъки мекард. Мавлоно имкони таҷрибаи ваҳдат бо худоро танҳо дар мавҷудияти ишқи ҳақиқӣ медид. Мисли он, ки дорои ҳушу тафаккур будан моро водор месозад, ки ҷаҳонро сарозер созему тағйироте дар он ба вуҷуд оварем, вале лаҳзаи оқил шудан моро водор месозад, ки худро тағйир диҳем, ки он лаҳза, албатта, муҳим ба хоҳири падидаи омадани ишқи ҳақиқӣ ва шуруъ намудани қадамҳо ба суи ҳақиқат доништа мешавад, зеро танҳо дар мавриди ошиқ оқил шуданамон имкони пок гардидани ботинамон аз ҳар гуна нафс падидаи меояд ва танҳо ишқ ба Худованд тавони бартараф намудани тамоми нуқсҳои мон хоҳад буд, ки дар ин бора Мавлоно фармудааст:

Ҳар киро ҷома зи ишқе чок шуд,

Ӯ зи ҳирсу айб кулӣ пок шуд.

Шод бош, эй ишқи хушсавдои мо!

Эй табиби ҷумла иллатҳои мо! [3, 16]

Албатта, Мавлоно муътақид буд, ки шариат маҷмуаи муҳиме аз қонунҳо ҳаст, ки ба мардум кумак мекунад, то зиндагии дуруст дошта бошанд. Бо ин ҳол Мавлоно ҳамчунин таъкид мекард, ки ишқу ибодату итоати ҳақиқӣ ба Зоти пок фаротар ва муҳимтар аз риояи шариат

ҳаст. Бо ҳамаи ҳамон расидагиҳояш ба маонии ғайб Мавлонои Рум комилан муътақид буд, ки ваҳдату иттиҳод бо Худованд танҳо ба василаи ишқи амиқ ва самимонае, ки дар тамоми вучуди инсон нуфуз мекунад, имконпазир аст. Қиссаҳои зиёде аз “Маснавии маънавӣ” гувоҳ бар ҳамин диди Мавлоно ҳастанд. Амсоли онҳо, дар назарамон, яке аз зеботарин қиссаҳо “Он яке омад дари ёре бизад”, ки дар хусуси чи гуна ишқи нокомил боиси аз ваҳдат бо Худо дур мондани солики тариқа ва бозчустани роҳҳои дигар барои расидан ба камолоти олий ва дар ниҳоят ба ваҳдат расидан дар он сухан меравад, идеяи “дар оташи ишқ ба Худо ҳама чиз месузад чуз Худо”-ро ироя мекунад, ки дар байтҳои зерини ин қисса аз забони ёр, ки истиора аз Худованд аст, чунин омадааст:

Ҳалқа зад бар дар ба сад тарсу адаб,
То бинаҷҳад беадаб лафзе зи лаб.
Бонг зад ёраш, ки бар дар кист он,
Гуфт: бар дар ҳам туй эй дилситон.
Гуфт: Акнун чун манӣ эй ман даро,
Нест гунҷой ду манро дар саро. [3]

Ё худ, ҳамон “ҷиҳоди акбар”-ро [1, 360-361] мисол овардан ҷоиш аст, ки аз забони Айёзи ҷанговар Мавлонои Рум меҳаҳад моро хушдор созад, ки на ҳар тана, ки нафс дар он дар ҳар лаҳзаи ночиз садо баланд мекунад, ҷиҳоди кабирро бардошт кардан метавонад. Ва Румӣ, ки худ ба камолоти баландтарин даст зада буд, роҳи камолоти воқеиро дар ҳар бор куштани нафс дар хилват медид, чун дарк мекард, ки хилват дар фаҳми як шахси комил дигар хилват набуду омезише бо падидаи илоҳӣ буд ва солики тариқат гаштан бо мақсади ваҳдат бо Худо набояд аз масоили берунӣ ва стереотипҳои ҷомеа вобастагӣ дошта бошад:

З-он ки дар хилват ҳар он чӣ тан кунад,
Н-аз барои руйи марду зан кунад.
Чунбишу оромиш андар хилваташ,
Чуз барои Ҳақ набошад нияташ. [4]

Ашъори Мавлоно Румӣ воқеан бо муҳтаво ва фалсафаи амиқи худ мутамоиш мешавад ва таҷрибаи маънавию ҷустуҷуи ҳақиқат аз ҷониби худӣ Румиро инъикос мекунанд. Масъалаҳои ҷустуҷуи маърифати маънавӣ, ишқ ва дарки ҷаҳони ботинӣ, ки зинаҳои ҳатмӣ барои ваҳдат бо Худо ҳастанд, дар ашъори Мавлоно Румӣ зиёд

мушоҳида мегарданд. Дар ашъор ва фалсафаи ӯ ишқ ба Худо ба унвони олитарин ва холистарин намуди ишқ зоҳир мешавад, ки метавонад такони беназире барои рушди маънавияти инсон гардаду, мояи тавъам шуданаш бо Зоти пок гардад, мисли он ки Румӣ ин навъи ишқро ба мисоли пул миёни инсон ва Худованд муаррифӣ намудааст. Мавлоно ба масъалаи сайри маънавӣ ва ҷустуҷуи ҳамоҳангии дарунӣ таваҷҷуҳи вижаеро зоҳир намуда, бар дурӣ аз модият ва рӯ овардан ба амри илоҳӣ дар ботини худ таъкид мекард. Ӯ яқинан медонист, ки ҳар руҳе маншаи худро дар Худо дорад ва ҳадафи аслии вучуди инсон бозгашт ба ин маншаъ аст, ки дар яке аз ғазалиёти худ ҳамин маъниро чунин иброз менамояд:

Ҳар нафас овози ишқ мерасад аз чап ва рост,
Мо ба фалак меравем, азми тамошо кирост?!
Мо ба фалак будаем, ёри малак будаем,
Боз ҳамон ҷо равем ҷумла, ки он шаҳри мост!
Худ зи фалак бартарем, в-аз фалак афзунтарем,
З-ин ду чаро нагзарем?! Манзили мо кибриёт! [4]

Мавлоно ишқи ҳақиқиро сӯзандаи дилу ҷон номида, таъкид менамояд, ки танҳо ошиқи шуранда қудрати бардошт кардани онро дорад ва танҳо шахси таҷрибанамудаи он аз аҳволи солики тариқат хабардор хоҳад буд. Мавлавӣ таъкид бар он дорад, ки ба ҷуз ошиқи дилбохтаву аз баҳри ҳама чиз гузашта ягон нафари дигар қодир нест, то таҷрибаи ваҳдатро аз сар гузаронад. Солик ҳангоми расидан ба иттиҳод аз тамоми саҳтиҳову андуҳу ошуфтагиҳову ғами ин ҷаҳону он ҷаҳон фаромуш хоҳад кард, чун ба марому мақсади ягонаи худ, ки ваҳдат бо асли худ ҳаст, даст мезанад:

Ишқи ту шаробест, ки сузад дилу ҷонро,
Чун ошиқи шурида нанушад кас онро.
З-ин бода касе то нашавад маст надонад,
Аҳволи дили ошиқи ошуфтарававро.
Онҷо ки ғамаш хайма занад, барканад аз бех,
Андешаи кавнайнӯ ғами ному нишонро. [4]

Дар бобати калимаи “сӯхтан” файласуф Камолиддини Бекзод дар яке аз мақолаҳои худ байти маъмули Мавлонои Рум: “Ҳосили умрам се сухан беш нест, Хом будам, пухта шудам, сӯхтам”-ро зери таҳлил қарор дода, иброз доштаанд, ки “... сӯхтан дар вучуди Худо – ин назарияи

вахдати вучуд аст. ... “Сӯхтам” – чунон сӯхтане, ки ба касе муяссар нашудааст. Сӯхтан дар оташи кашфи муаамои вучуди одамӣ дар ҷаҳон”. Албатта, қобили қабул ҳаст, ки файласуф ҳолати “сӯхтан”-ро дар тасаввуф ҳамчун ҳолати мусбӣ муаррифӣ намудааст [2, 103-105], чун “сӯхтани қоқнус, ки рамзи инсонӣ комил асту, аҳгар гаштани ону дубора зинда шуданаш” [8, 135-138] киноя аз ба ваҳдат расидани ориф аст ва Мавлоно низ дар байти мазкур ин калимаро ҳамчун зинаи охири расидани солиқ ба Худо истифода бурдааст.

Эътиқоди Мавлоно Рум дар хусуси пайванди ҳар руҳи инсонӣ бо Худо таҷассумгари дарки амиқи руҳӣ ва тамоюли ӯ ба ваҳдат бо асл аст. Мавлоно Рум василаи ваҳдати инсон бо Худо – ишқи ҳақиқиро тараннум намуда, одамонро аз он ҳушдор месозад, ки аз мурдан тарс набояд дошт, чун он лаҳзаи пайвастан ба ҷонофарин ҳаст. Саросари ғазале, ки абёте чанд аз он дар поён ёдрас мешаванд, Мавлоно Рум ишқи ҳақиқиро дар баробари нафси инсонӣ рӯ ба рӯ оварда, таъкид бар он дорад, ки дар ишқ варзидан ба Худо бояд кушо буд, чун дорандаи зарраи илоҳӣ – инсон ҳамчу амир асту нафс дар банд ниғаҳдоранда ӯст. Дар абёти зер даъват аз мурдан дар раҳи расидан ба Шаҳи зебо - Худованд мешавад, ки мувофиқи эътиқодоти Мавлоно Рум ин лаҳзаи ба Шаҳи зебо мубаддал гаштани худӣ солиқи роҳи ҳақиқат мебошад:

Бимиред, бимиред, дар ишқ бимиред,
Дар ишқ чу мурдед, ҳама рӯҳ пазиред.
Бимиред, бимиред, аз ин марг натарсед,
Ки аз хок бароед, самовот бигиред.
Бимиред, бимиред, аз ин нафс бибурред
Ки ин нафс чу банд асту шумо ҳамчу амиред. ...
Бимиред, бимиред ба пеши шаҳи зебо,
Бари шоҳ чу мурдед, ҳама шоҳу вазиред. ... [4]

Ашъори Мавлоно Румӣ саршор аз идеяи “ваҳдат бо Ҳақ Таъоло” ҳаст ва таъкиди зиёде бар он гардидааст, ки усули зиндагии орифон дар муқоиса бо шариат таъя кардан бар тариқат асос ёфтааст. Бад-он маъно, ки муҳим нест, ки як нафаре мусалмон, ё яҳудӣ, ё будой, ё насронӣ бошад, вале донишманди қоидаҳои рафтори тариқат ва риояи онҳо ва мавҷудияти ишқи холис ба Худованд дар ботини ӯ ҳатмист. Чун дарки амиқи ҳамин маъноӣ ба шахс даст зад, он гоҳ пай хоҳад

бурд, ки ҳузури Ҳақ Таъоло дар ҳама ҷост ва кофтани Ё дар Каъбаба як амали бефоидае аст. Худовандро дар қалбҳо боист ҷуст, чун ҳузури Ёро дар дилҳоямон эҳсос намоему дидани нури Ҳақ Таъоло муяссар гардад, онгоҳ ҳама чизро дар ботини худ хоҳем пайдо кард, мисли оне, ки Мавлоно таъкид карада, ки “Ту қатрае дар уқёнус нестӣ, ту тамоми уқёнисе дар як қатра”. Дар акси ҳол, ҳазор бор ҳам агар ҳаҷ равем танҳо нишонаҳои Каъбаба, ки онро хонаи Худо мепиндорем, мебинему аз соҳиби он хона – Ҳақ Таъоло нишоне ҳам намеёбем, ки Мавлоно нигоштааст:

Эй қавми ба ҳаҷ рафта, кучоед, кучоед?!
Маъшуқ ҳамин ҷост, биёед, биёед!
Маъшуқи ту ҳамсои девор ба девор,
Дар бодия саргашта шумо дар чӣ ҳавоед?
Гар сурати бе сурати маъшуқ бубинед,
Ҳам хоҷаву ҳам бандаву ҳам қибла шумоед!
Сад бор аз он роҳ бад-он хона бирафтед.
Як бор аз он хона бад-он бом бароед!
Он хонаи лутф аст, нишонҳои бигуфтед,
Аз соҳиби он хона нишоне бинамоед! [4]

Масъалаи “ваҳдат бо Худо” дар осори Мавлоно Рум яке аз масъалаҳои калидии таълимоти ӯст ва, ба назарамон, ин сабабҳои худро дорад, ки асоситарини онҳо – ин Румӣ худ тавонист умқтарин мафҳуми онро дарк кунад ва таҷрибаи онро тавассути роҳи тай намудааш аз сар гузаронад. Он ҳам роҳе тулонӣ, аз овони кӯдакӣ то ба камолот расиданаш, ки қадам гирифтани “пила пила то мулоқоти Худо” расиданашро дар бар мегирифт ва як улғуи шоистатарин зиндагии инсонро барои ҷаҳониён ироа намуд. Муътақид ҳастем, ки бе шахсан таҷрибаи ирфонӣ аз сар гузаронидан, як нафаре воиз, ҳатто агар забардаст ҳам бошад, даъфатан ба эҷоди шеър офаридани осоре ба мисли “Маснавии маънавӣ” ва “Девони Кабир” қодир намебуд. Масъалаи эҷод гардидани ин ду асари бузург худ гувоҳ бар табаддулоти фикриву руҳӣ, камолоти бемислу монанди руҳии Мавлоно Балхӣ аст.

Ҳақ ба ҷониби Салими Хатлонӣ, ки менигорад “Ҳеҷ кас монанди ӯ натавонист асрори амиқи дуои ирфониро ошкор созад. Ё эҳсос мекард, ки ҳар зикру намоз ба худии худ як амали файзи илоҳӣ ҳаст.

Муттаҳид дар ишқ бо иродаи илоҳӣ гашт ва роҳи ҳалли муаммои зиндагиро ёфт, тавоноии расидан ба авҷи шодиро аз аъмоқ ба даст оварду бар иртифо аз вартаи ранҷ боло шуд” [6, 102-105]. Албатта, барои бозсозии сохтмони қадимӣ, аввал бояд онро хароб кард, то сохтмоне хубтару дурустар аз он бисозанд ва дар ин ҷода танҳо ҳикмату донишу пуёӣ воситае барои фарқ намудани роҳ аз бераҳа шуда метавонанд. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ тавассути он захираи бузурги донишашро ба як самти нава равона созаду як диду назари ҷадидро ба ҷаҳониён пешниҳод намояду дар тули қарнҳо бо овози худ аз умқи осори безаволаш ин ҳикмату донишро то абад барои инсоният ҳада намояд ва ба як ҳидоятгари беҳамто мубаддал гардад.

Китобнома:

1. Радий Фиш. Ҷалолиддин Руми. – М.: Молодая гвардия. – 1972. – с. 368.
2. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ. Маснавии маънавӣ (Бар асоси матни Р. Николсон ва муқобила бо нусхаҳои дигар) / Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ. – Тоҳрон: Нашрияи Замон, 2001. – С. 4.
3. Алии Шервонӣ. Ҳикоятҳо ва ҳидоятҳо аз “Маснавии Маънавӣ” / Алии Шервонӣ. – Душанбе: Ирфон, 2011. – С. 360-361.
4. Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ. Девони кабир / Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ. – Душанбе: Дониш, 2008. – 772 с.
5. Камолиддини Беҳзод. Ҷалолиддини Румӣ дар талоши инсонии худшинос / Камолиддини Беҳзод // Илм ва ҷомеа. – Душанбе. - 2018. - №2 (10).
6. Салими Хатлонӣ. Мистический облик Всевышнего в произведениях Ҷалолиддина Руми / Салими Хатлонӣ // Мир науки, культуры, образования. - 2009. - №5 (17). – С. 102-105.
7. عبدالحسين زرينكوب. پله پله تا ملاقات خدا. ص. ۱۰۳-۱۳۵.
8. فریدالدین اطار نشابوری. منطق الطیر. با مقدمه و تصحیح حمید حمید. ص. ۱۴۵-۱۴۷.
9. Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ. Маснавии маънавӣ. Дафтари якум. <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/jaloliddin-rumi-masnaviy-daftari-yakum-> [таърихи рӯҷуъ 16.04.2024].
10. <https://www.dw.com/fa-af> [Таърихи рӯҷуъ 16.04.2024] [لطیف ناظمی] مولانا جلال الدین بلخی به روایت مولانا شمس الدین تبریزی.

УДК: 891.550.09Ф

МАНБАЪҲОИ ОМУӢЗИШИИ ФОЛКЛОР ВА АДАБИЁТИ БАДАХШОН Шакармамадов О.¹⁴

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

Манбаъҳои омузишии осори илмӣ яке аз масъалаҳои мубрами рӯз ба шумор меравад. Зеро тавассути ин манобеи илмӣ барои таҳлилу тафсири муқоисавии санадҳои таърихӣ, этнографӣ ва дигар маълумотҳо, ки дар тадқиқоти мухталифи муҳаққиқон дарҷ гардидаанд, имконият пайдо мешавад. Ҳамчунин барои муҳаққиқони ҷавон тарзи истифодаи ин манбаъҳо бо мақсади пешбурди корҳои илмӣ худ, ҳуқуқи муаллифиро вайрон накарда, аҳамияти калони илмӣ дорад. Аз ҷиҳати садаи гузашта сар карда доир ба таърих, забон, фарҳанг, фолклор ва адабиёти Бадахшон аз тарафи олимони намоён шумораи зиёди мавод ҷамъоварӣ ва осори илмӣ интишор ёфтаанд. Дар маҷмӯъ онҳо барои тадқиқи гузашта ва ҳозираи ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавии мардуми кӯҳистон то ба имрӯз яке аз сарчашмаҳо ва манбаъҳои бой ва пурарзиш ба ҳисоб мераванд. Боиси таассуф аст, ки миқдори зиёди ин манбаъҳо бо гузашти таърихи тӯлонӣ имрӯз дастраси умум нестанд. Тавассути мақолаи мазкур таърихи бар он меравад, то ки таваҷҷуҳи намоёндагони аҳли илм баҳри ҷамъоварӣ ва интишори бархе аз ин осори пурарзиши хаттӣ ва илмӣ равона карда шавад.

Калидвожаҳо: манбаъҳо, осори илмӣ, омузиш, фолклор, адабиёт, фарҳанг, Кӯҳистони Бадахшон.

Источники фольклорно-литературоведческих исследований Бадахшана

Источниковое изучение научных трудов на сегодня является актуальным вопросом. Так как посредством этих источников можно изучать для

¹⁴**Шакармамадов Ориф Нисормаматович** – ходими илмӣи шуъбаи фолклор ва адабиёти Бадахшони Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруг, кӯчаи Шотемур, 131. Тел.: (+992) 934483849; e-mail: orif-n@mail.ru.

Шакармамадов Ориф Нисормаматович - научный сотрудник отдела фольклора и литературы Бадахшана Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. Шотемур, 131. Тел.: (+992) 934483849; e-mail: orif-n@mail.ru.

Shakarmamadov Orif Nisormamadovich - researcher of the Department of Folklore and Literature of Badakhshan of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. Shotemur, 131. Tel.: (+992)934483849; e-mail: orif-n@mail.ru.

сопоставительного анализа разные исторические, этнографические и другие данные описываемых в различных трудах исследователей. Также для молодых учёных немаловажное значение имеют методы использования источников в целях своих исследовательских работ, не нарушая тем самым авторские права. Начиная с прошлого столетия было собрано и издано огромное количество трудов видных учёных и деятелей относительно истории, языка, культуры и быта, фольклора и литературы Горного Бдахшана. В совокупности они на сегодняшний день образуют богатейший материал для изучения социальной и духовной жизни этого народа в прошлом и в настоящем времени. Посредством этой статьи пытаемся привлечь внимание исследователей разной сферы науки для сбора и воссоздания некоторых из этих рукописей, памятников и трудов, которые являются ценным научным материалом, но к сожалению, по истечению времени сегодня они не доступны для всеобщего обозрения.

Ключевые слова: источники, научные труды, изучение, фольклор, литература, культура, Горный Бадахшан.

Sources for studying folklore and literature of Badakhshan

The source study of scientific works is an actual matter today. Since through these sources it is possible to study various historical, ethnographical and other data described in different works of researchers for comparative analysis. Also for the budding scientists, it is very important to use the method of source for the purposes of their research work, and in the same time to respect copyright. Since the last century, the famous scientists compiled and published enormous amount of works about history, ethnography, culture, folklore and literature of Gorno-Badakhshan. In general, today they form the richest material for studying the social and spiritual life of this people in the past and in the present. With this article we try to draw the attention of researchers from different fields of science to the accumulation and creation of some of these manuscripts, monuments and works, which are a valuable scientific fund. However, unfortunately, due to time, they are not available for public viewing today.

Key words: sources, scientific works, research, folklore, literature, culture, Gorno-Badakhshan.

Манотиқи Кӯҳистони Бадахшон аз ҷиҳати мавқеи ҷуғрофӣ, иқлим ва дигар шароити табиӣ аз дигар навоҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қуллӣ фарқ мекунад. Дар ҷойҳои дурдаст ва дараю водиҳои касноғузар маскан ихтиёр намудани сокинони ин манотиқ боиси он гардид, ки бисёр унсурҳои ҳаёти моддӣ ва маънавӣ, урфу одат, забон, фарҳанги қадимаи онҳо то кунун боқӣ мондаанд. Аз ин ҷиҳат дар осори

таърихнигорону мардумшиносон Кӯҳистони Бадахшон бо ибораи “осорхонаи зинда” ёдоварӣ мегардад.

Ҳанӯз аз ибтидои асри сипаригашта аз тарафи муҳаққиқон ба ҷамъоварӣ ва нашру таъби таъриху фарҳанги ин сарзамин шуруъ гардида, як қатор таълифот ба мисли “Таджики долины Хуф” (“Тоҷикони водии Хуф”)-и М. С. Андреев (1953, 1958), “Ганчи Бадахшон”-и А. Ҳабибов (1972), “Помир – кишвари ориён”-и А. Шохуморов (1997), “Сказки народов Памира” (“Афсонаҳои халқи Помир”) тартибдодаи А.Л. Грюнберг ва И.М. Стеблин-Каменский (1976), “Сказки и легенды горных таджиков” (Афсонаҳо ва ривоятҳои тоҷикони кӯҳистон”) тартибдодаи А.З. Розенфелд ва Н.П. Ричкова (1990), “Шоирони халқи Бадахшон” тартибдодаи Т. Пӯлодӣ (1965), “Намунаҳои фолклори тоҷик” тартибдодаи А.Н. Болдирев (1938), “Намунаҳои фолклори Дарвоз” тартибдодаи А.З. Розенфелд (1962), “Фолклори мардуми Помир. Зарбулмасал ва мақолҳои сокинони Шуғнон ва Рӯшон” тартибдодаи Н.Шакармамадов ва Р. Ширинова (1992), “Даргилик” тартибдодаи Н. Шакармамадов ва Х. Қурбонов (1987), “Назми халқи Бадахшон”-и Н. Шакармамадов (1975) ва боз чандин китобу мақолаҳои илмие, ки ба таърих, забон, фолклор ва адабиёти Бадахшон бахшида шудаанд, нашр гардидаанд. Бархе аз ин китобҳо, ки таърихи таълифи онҳо беш аз ним аср аст, имрӯз нодир ва камёфт буда, дигаре тамоман дастраси тадқиқотчиён нестанд. Маълумотҳои таълифнамудаи ин муаллифон на фақат дар омӯхтани таърих, расму одат, маросимҳо, тарзи рӯзгордории аҳолии Бадахшон аҳамияти калони илмӣ дорад, балки дар масъалаи муқаррар кардани мавқеи фолклор ва адабиёт дар ҳаёти маънавии мардуми ин сарзамин низ манбаи муҳим мебошад. Бинобар ин бознашр намудани чунин осори аз ҷиҳати илмӣ гаронбаҳо имрӯз яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад.

Дар ин мақола кӯшиш карда мешавад доир ба чанде аз китобу мақолаҳо, ки аз нигоҳи илмӣ муҳим буда, баъзе аз онҳо мутаассифона имрӯз хеле камёфт ҳастанд, маълумоти фишурда баррасӣ шавад.

Рисолаи «Реликты доисламских обычаев и обрядов у земледельцев Западного Памира (XIX – начало XX в.)» (“Расму оинҳои пешазисломии зироаткорони Помири Ғарбӣ дар асри XIX – авали асри XX”)-и И. Муҳиддинов [7] дар бораи расму оинҳо, маросимҳо, ки ба

оғози зироаткорӣ ва ҷашнҳои мардумӣ марбутанд, оиди эътиқоду парастии ҷирмҳои осмонӣ, махсусан офтоб ва мақому эътибори онҳо дар ҳаёту рӯзгори одамон маълумоти муфасссал медиҳад. Маълумоти бисёр ҷолиб, ки дар ин китоб оварда шудааст, ин эътиқоди қадимаи парастии унсурҳои табиат, чун обу оташ, мебошад, ки иртиботи қадимаи аҳолии Помири Ғарбиро бо мардуми кишварҳои ҳамҷавор бозтоб мекунад. Ин китоб аз нигоҳи этнографӣ, таърихӣ ва забоншиносӣ аз манбаҳои муҳими илмӣ ба ҳисоб меравад.

Рисолаи мазкур дар асоси маводҳои аз тарафи муаллиф ҷамъоваришуда, ки Ҳангоми экспедитсия дар Помири Ғарбӣ дар давоми солҳои 1965, 1968, 1969-70, 1972-74, 1976-78, 1980 идома ёфтанд, навишта шуд. Ҳамчунин аз тарафи муаллиф маводҳои шарқшинос, забоншинос ва этнографи машҳур И.И. Зарубин, ки дар бойгонии Институти шарқшиносии бахши Ленингради собиқ АИ Иттиҳоди Шӯравӣ маҳфуз ҳастанд, истифода бурдааст. Дар ин таҳқиқот таҳлили яке аз эътиқодоти қадимаи мардуми Помир нисбати ҳомии кишту зироат – «Бобои Деҳқон», ҷирмҳои осмонӣ, об ва барзагов, ҳамчунин расму маросимҳои марбут ба оғози кишту кор дар Соли нав (Наврӯз), ки дар ҳаёту рӯзгори онҳо дар асри XIX ва авали асри XX мавқеи муҳим дошт, мақсади асосии муаллифро ташкил медиҳад. Ин дар қисмати авали китоб, ки оиди иҷрои расму маросимҳои мутааллиқ ба ҳомии зироаткорӣ ва эътиқоду эътибори ҷирмҳои осмонӣ бахшида шудааст [7, 5-17], ба таври муфасссал баён ёфтааст. Як қисми калони ин китобро таҳқиқоти муаллиф, ки ба ҷашни Наврӯз бахшида шудааст [7, 18-68], дар бар мегирад. Ин аввалин рисолаест, ки ҷашн гирифтани Наврӯзи бостонӣ дар Помири Ғарбӣ ва ҳамаи оинҳову русумоти сокинони навоҳии Вахон, Ишкошим, Шӯғнон, Шохдара, Рӯшон, Бартанг, Язгулом ва Дарвоз, ки зимни ин ҷашн иҷро мешаванд, бо тамоми ҷузъиёташ батафсил шарҳ медиҳад.

Чун қисми зиёди манотиқи Кӯҳистони Бадахшон аз дарёву рӯдхонаҳо дар сатҳи баланд ҷойгир шудаанд ва сокинони он барои обёрӣ намудани боғу зироати худ мушкилӣ мекашиданд, аз ин рӯ бештари оину русуми ин мардум ба хоҳири фаровонии ҳосил иҷро мешуданд. Яке аз чунин русуми аз давраи қадим боқимонда ин парастии обу барзагов аст, ки байни сокинони ин кишвар мақоми

хоса дорад. Ҳамин маъниро қисмати охири китоб бозгӯй мекунад. Дар ин ҷо муаллиф эътиқоди беандозаи сокинон нисбати обу рӯдхонаҳо ва чашмаҳои мусаффо доштан ва пайдоиши онҳоро ба шахсони таърихиву асотири нисбат додан, ба ҷойҳои муқаддасу макони зиёратгоҳ табдил ёфтани чашмаҳо, дар назди онҳо назру қурбонӣ кардан ва амсоли ин таҳлилҳои назаррасро анҷом додасат.

Дар хотимаи китоб И. Муҳиддинов аз натиҷаҳои тадқиқоту таҳлилҳояш ибрази ақида карда, нусхаи матни рисолаи «Деҳқоннома», шарҳи 84 калимаҳову истилоҳоти забонҳои шуғлонӣ, рӯшонӣ, вахонӣ, ишкошимӣ, язгуломӣ ва бартангӣ мансуб ба расму оинҳои мардумӣ оварда шудаанд.

Китоби дигари пурарзиш «Музыкальное искусство Памира» («Санъати мусиқии Помир»)-и Ф. Кароматов ва Н. Нурҷонов [6] мебошад. Китоб матни пурраи намунаҳои гуногуни санъати мусиқии Помирро бо нотаҳои оҳангҳо дар бар гирифтааст. Ҳамаи сабтҳои созу наво ва рақсу сурудҳо, ки мундариҷаи ин китобро ташкил медиҳад, аз тарафи муаллифон дар давоми экспедитсияи тӯлониашон дар ҳудуди Помир ҷамъоварӣ гардидаанд. Нотаҳои созу навои мусиқӣ, ки дар лентаҳои магнитофон сабт шудаанд, аз ҷониби Ф. Кароматов ва тартиб додани матни онҳо аз тарафи Н. Нурҷонов омода гардиданд.

Фолклори иҷроии мардуми Помир хеле бою рангин ва ниҳоят қадимӣ мебошад. Рақсу суруд ва созу навои он аз расму оинҳои қадимаи ин мардум, ки то ба имрӯз қисми зиёде аз онҳо боқӣ мондаанд, маншаъ гирифтаанд. Махсусан, расму оинҳое, ки ба зироткорӣ ва чорводорӣ марбут ҳастанд, дар рақсу сурудҳои халқӣ инъикос гашта, онҳо меҳнати деҳқонро тасвир мекунанд ва ҳаёти маънавии мардуми Кӯҳистони Бадахшонро барҷаста ифода мекунанд. Коре, ки Ф. Кароматов ва Н. Нурҷонов барои илму фарҳанги тоҷик анҷом додаанд, ниҳоят кори пурмаҳсул ва беназир буда, китоби мазкур ҳамчун асари нодир ба шумор меравад. Вай ҳамчун муаррифгари фарҳанги бою таърихи қадимаи санъати мардуми Помир мебошад.

Китоб аз муқаддима ва панҷ қисм иборат мебошад. Дар муқаддима муаллифон аз боби мақоми фолклори мусиқӣ дар ҳаёти мардуми Помир, хусусиятҳои жанрии он ва шарҳу тафсири намудҳои созу наво ва рақсу сурудҳо ибрази ақида намудаанд. Инчунин дар ин ҷо дар бораи раққосони машхури халқӣ дар асри XIX ва XX маълумот

дода шудаанд. Дар қисми аввал маълумоти пурра доир ба пантомима оварда мешавад ва намудҳои он, аз ҷумла «Рупшак-базай» (Рӯбоҳ-бозӣ), «Харбозӣ», «Буз», «Уқоб-базай» маълумот ва тарзи иҷрои онҳо муфассал баён шудаанд. Қисмати дуюми асарро рақсу оҳангҳои рақсӣ ташкил медиҳад. Дар ин қисмат 13 намуди рақсҳо: «Чатрорӣ», «Кобулӣ», «Шибидз», «Рақс бо кушчак», «Рақс бо най» ва амсоли ин оварда шудаанд. Махсусан қайд кардан лозим аст, ки ҳар як ҳаракоти рақс бо аксҳои алоҳида тасвир гардида, матни сурудҳо бо нотаҳои низ оварда шудаанд. Дар қисмати сеюм маълумоти пурра оиди сурудҳои рақсӣ, ҳамчун «Гулғунча», «Як дам равон шав», «Дил-дил-дилума», «Вой гули бодом доруме», «Сабзаки мо» ва дар маҷмӯъ 15 матни ин намуди суруҳоро бо нотаҳо ва тасвири ҳаракоти рақс оварда шудааст. Қисмати чаҳорум сурудҳои саҳнавиро фаро гирифтааст. Муаллифон дар бораи хусусият ва тарзи иҷрою мазмуни ҳар як намуди ин сурудҳо маълумоти муфассал додаанд. Дар маҷмӯъ 5 намуди ин сурудҳоро бо қаринаҳои дорч намудаанд. Қисми панҷум ба намоишҳои мусиқӣ-драматикӣ халқӣ ба мисли «Бобосафар», «Бобопирак», «Муғулбозӣ» барин саҳнаҳои машҳури халқӣ бахшида шудааст. Ҳамагӣ 8 номгӯи ин намуди жанри фолклорӣ бо қаринаҳои ва сценарияву тарзи иҷрои онҳо оварда шуда, дар бораи ҳар яке онҳо маълумотҳои муфассал дода мешавад. Дар охири китоб муаллифон барои ҳар намунаи эҷодиёти халқӣ – сол ва ҷойи сабт, номи асбобҳои мусиқӣ ва иҷрокунандагонии он – тавзеҳ дода шудаанд.

Мақолаи «Дарду алам ва ифтихори шоир Адим»-и Д. Карамшоев [5], ки дар маҷмӯаи «Адими ду соҳил» дарҷ гардидааст, ҳамчунин аз аҳамияти илмӣ ҳоли нест.

Мақола аз се қисмат иборат буда, дар қисми аввал аз рӯзгори талху душвори шоир Саид Замониддин бо таҳаллуси Ҷайхуну Адим, ки дар сини 28-солагӣ ҳамроҳи падараш Шохусайн соли 1933 дарёи Панҷро убур карда, сукунатро дар Шуғнони Афғонистон ихтиёр намуданд, муаллиф ба таври фишурда маълумот додааст. Аз тарафи шоир се маротиба зиёрат намудани ватан, солҳои 1980, 1983 ва 1989 дар ин ҷо зикр гардида, дар ин фосила дар бадали беш аз шаш соли сукунаташ дар Тоҷикистон таассуроти шоир аз шиносӣ бо фозилону шоирон, ҳешону ақрабо ва бо ҳаёту рӯзгори онҳо эҷодёти шоирро боз ҳам васеътар намуд.

Дар қисмати дувуми мақола аз вохӯрӣ ва сӯҳбату мулоқоти шоир бо шахсони барӯманди диёраш иборат аст. Шахсан худи муаллифи ин мақола Д. Карамшоев бо шоир Адим ҳамсӯҳбат шуда, мулоқоти худро бо шоир хеле ҷолибу батафсил нишон медиҳад. Сипас, чи тавр баргузор шудани мулоқоти дигар бо нависандагону олимони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ таҳти роҳбарии Муҳаммадҷон Шукуров, ки дар он ҷо Нодир Шанбезода, Муҳаммадалишо Ҳайдаршо, Ширин Бунёд низ иштирок доштанд, маълумоти муфассал додааст. Ҳамчунин, сӯҳбати Адим бо президенти Академияи илмҳои ҳамонобақта Муҳаммад Осимӣ, вохӯрӣ бо Камол Айнӣ ва сипас бо Мӯъмин Қаноат, ки муаллифи мақола ҳудаш ташкилкунанда ва шоҳиди ин вохӯриҳо буд, дар ин ҷо воқеъбинона менигорад.

Дар қисми савуми мақола муаллиф бархе аз ашъори шуғнизабони Адимро мавриди таҳлил қарор дода, онҳоро ба забони тоҷикӣ низ тарҷума кардааст. Ғановати забони шуғнониро бо тамоми нозукиҳои муаллиф дар манзумаҳои шоир нишон додааст. Оиди хислатҳои сабку услуби сухани устод Адим мулоҳизаҳои ҷолиберо арз намудаанд. Масалан таъсири лаҳҷаи Хуфӯ забони рӯшонӣ дар ашъори шуғнизабони шоирро бо чанд намунаҳо овардааст. Дар ин қисмати мақола Д. Карамшоев 42 калимаи истилоҳоти бахши хӯроку ғизоро, ки дар манзумаи адиб зикр шудаанд ва унвони бисёр хӯрокҳо ва усули пухтани онҳо имрӯз барои соҳибони забонҳои шуғнонию рӯшонӣ аз хотирҳо қариб барномадаанд, бо шарҳу тафсири мухтасар номбар кардааст. Дар охири мақола тарзи талаффуз ва навиштани ҳуруфи забони шуғнонӣ маълумот дода шудааст. Дар мақола санадҳои таърихӣ сабт шудаанд, ки манбаи муҳими илмӣ ба ҳисоб мераванд. Ҳамчунин аз нигоҳи забоншиносӣ ин мақола қимати арзанда дорад.

Мақолаи дигар бо унвони «Дарвазский фольклор» («Фолклори Дарвоз») ба А.З. Розенфелд [8] тааллуқ дошта, дар маҷмуаи илмӣ «Страны и народы Востока» нашр гардидааст.

Мақолаи «Дарвазский фольклор» аз пешгуфтор, мундариҷаи асосӣ ва хотима иборат аст. Дар пешгуфтори мақола муаллиф аз натиҷаи корҳои илмиву тадқиқотӣ, ҷамъовариҳои маводҳои эҷодиёти шифоҳӣ аз тарафи фолклоршиносони тоҷик ва бою ғанӣ гаштани захираи дастхатҳои илмӣ дар бойгонии Институти забон ва адабиёти

ба номи Рудакӣ дар даҳсолаи охири нимаи дуюми асри XX маълумот медиҳад. Ба гуфти ӯ, бо вучуди ҳамаи ин натиҷаҳои назаррас дар илми фолклоршиносӣ бисёр масоили эҷодии халқӣ, ки жанрҳои алоҳидаи фолклорӣ ва хусусиятҳои бадеии намунаҳои фолклориро дар бар мегирад ҳанӯз корҳои зиёдро талаб мекунад. Гирдовари фолклори минтақавӣ ҳам муҳимияти худро гум накардааст. Ба маънои минтақа муаллиф на ҳудуди маъмурӣ, балки аз рӯи таърихӣ-ҷуғрофӣ ва этникуву забонӣ тааллуқ доштани маскунони онро дар назар дорад. Яке аз чунин манотиқ Дарвоз мебошад, ки ба он водии Ванҷ, Тавилдара, Қалъаихумб дохил мешуданд ва аҳолии онҳо дар гузашта аз ҷиҳати моддиву маънавӣ, этникуву забонӣ ва шароити зиндагӣ умумият доштанд. Жанрҳои маъмули фолклори Дарвоз афсонаву рубоӣ мебошад. Дар замони пеш иҷрои эпоси Гӯруғлӣ дар ин ноҳия хеле ривож ёфта буд, вале солҳои охир сароидани ин асари халқӣ аз байн рафтааст. Аз хусуси шуруғ гардидани гирдовари маводҳо дар ин минтақа, муаллиф ишора мекунад, ки бори аввал аз тарафи А.А. Семенов 26 матни афсонаҳо, ки 16 афсона аз Дарвоз ва 6 матн аз Ванҷ сабт гардида, бо матни асли ва тарҷума бо забони русӣ ва тавзеҳот нашр гардидаанд. Сипас аз тарафи М.С. Андреев як матни афсона чоп гардид, лекин матни зиёди афсонаҳои аз ҳамин минтақа дастрасгардида ва таҳлилнамудаи ин олим рӯи чоп наомадаанд ва дар фонди ӯ маҳфузанд. Муаллиф дар пешгуфтори мақола доир ба жанрҳои гуногуни фолклори Дарвоз маълумоти мухтасар дода, инчунин аз шоирони халқӣ Мулло Ёри Ванҷӣ ва Мулло Дуст низ ишора намудааст. Мундариҷаи асосии мақоларо таҳлили як матни афсона бо нусхаҳояш ва 7 матни рубоӣҳо дар бар мегирад. А.З. Розенфелд доир ба хусусияти жанрии афсона, тарзи иҷрои он аз тарафи гӯяндагон иброи назар намуда, дар бораи афсонаҳои сеҳромез, афсонаҳои реалӣ-маишӣ ва афсонаҳо доир ба ҳайвонот маълумоти мухтасар медиҳад. Сипас дар бораи рубоӣ ҳамчун яке аз жанрҳои маъмул дар назми халқии Дарвоз ва доир ба мавзӯҳои асосии рубоӣҳои халқии сокинони Дарвоз иброи ақида мекунад.

Аз тарафи А.З. Розенфелд дар баробари маводҳои доир ба шевашиносӣ ҳамчунин маводҳои фолклори маҳаллӣ низ дар давоми солҳои 1936-1958 ҳангоми корҳои майдонӣ ҷамъоварӣ шудаанд.

Дар хотимаи мақола муаллиф ба вариантҳои асарҳои фолклорӣ диққати махсус медиҳад. Ё иброн медорад, ки асарҳои бемуаллиф, хоҳ вай суруд бошад ё хоҳ афсона, бо гузашти замон онҳо ба тағирот дучор мешаванд ва ба шароити муҳити ҳамон минтақа мувофиқат пайдо мекунад. Ҳамин тавр нусхаҳои зиёди ҳамон як рубой, афсона ё жанрҳои дигари фолклорӣ ба вуҷуд меоянд. Барои асарҳои бемуаллиф нусхаи аслий ё нахустбаромад вуҷуд надорад. Ба ҳамин маъно ҳамаи нусхаҳо ягона буда, дар кучое ки он сабт шуда бошад, матни асил ва мустақили эҷодиёти даҳанакии мардум ба ҳисоб меравад. Ин ҳақиқати бебаҳс, ишора мекунад муаллиф, баъзан аз тарафи фолклоршиносони ҷавони тоҷик ба назар гирифта намешавад.

Мақолаи мазкур аз нигоҳи таҳлили илмӣ матну сарчашмаҳо ҳамчун дастур барои олимони ҷавон хизмат хоҳад кард.

Мақолаи «Два образца припамирской народной поэзии» («Ду намунаи назми халқии Помир»)–и И.И. Зарубин дар маҷмӯаи илмӣ «Доклады Российской Академии Наук» нашр гардид [4].

Дар мақола ду намунаи назми халқӣ, як суруд ба забони мунҷонӣ ва як рубой ба забони ишкошимӣ бо тарҷума ба забони русӣ, оварда мешаванд. Муаллиф дар охири намунаҳои матн ҳар калимаву истилоҳоти онро аз нигоҳи лингвистӣ маънидод намудааст.

Вобаста ба таҳлили ин ду матни лирикӣ И.И. Зарубин ба чунин ақида меояд, ки халқи эронитабори Помирро аз рӯи назми халқиашон ба ду гурӯҳ метавон ҷудо кард. Ё иброн медорад, ки лирикаи ин мардум (дар ҳама намудаи) бештар байни соҳибони забони шуғнонӣ–рӯшонӣ, махсусан дар Рӯшон ривож дорад. Ҳамчунин дар Вахон низ ба ҳамин монанд назми халқӣ дучор мегарданд, лекин бо дигар унвон ва нисбатан кам. Бар хилофи ин, язгуломиҳо сурудро сирф бо забони форсӣ иҷро мекунад. Муаллиф ишора мекунад, ки то кунун, бо вуҷуди пурсишҳои зиёд, ягон суруд ба забони язгуломӣ сабт нагардидааст. Сокинони Ишкошим бар он ақидаанд, ки онҳо назми халқиро танҳо бо забони форсӣ месароянд. Аммо соли 1915 аз як сокини деҳаи Рин як матни рубой ба забони ринӣ, ки дар мақолаи И.И. Зарубин оварда мешавад, сабт гардида будааст. Доир ба назми халқии сокинони Мунҷон ягон маълумоти аниқ додан душвор аст, зеро то ин замон дар ҳудуди Мунҷон аз тарафи муҳаққиқон корҳои сабти забонӣ ва фолклорӣ анҷом наёфтаанд. Аз рӯи баъзе маълумот дар ин ноҳия назми

халқӣ бештар бо забони форсӣ иҷро карда мешаванд, лекин ба забони мунҷонӣ ҳам вучуд доштааст. Дар мақолаи муаллиф яке аз он матнҳои ба забони мунҷонӣ оварда шудааст, ки онро соли 1915 аз сокини Ишкошим, ки аслаш аз Мунҷон аст, навишта шудааст. И.И. Зарубин ишора мекунад, ки бо вучуди ин тафовутҳо дар назми халқӣ, дар онҳо ҳамон як сохту кайфияти рӯхӣ эҳсос карда мешавад. Бо вучуди чунин гуногунзабонӣ, онҳо бори дигар умумияти фарҳангу маънавияти халқи Помирро нишон медиҳанд.

Ин мақолаи И.И. Зарубин аз ҷиҳати забоншиносӣ ва фолклоршиносӣ яке аз сарчашмаҳои муҳими илмӣ ба ҳисоб меравад.

Китоби «Бартангские и рушанские тексты и словарь» («Матнҳои бартангию рӯшонӣ ва луғат»)-и И.И. Зарубин [3] чи аз лиҳози забоншиносӣ ва ҳам аз нигоҳи фолклоршиносӣ сарчашмаи бебаҳо ба ҳисоб меравад.

Матнҳои ба забонҳои бартангию рӯшонӣ, ки дар ин китоб дарҷ гардидаанд, натиҷаи корҳои майдонии солҳои 1915-1916 аз тарафи муаллиф анҷомёфта мебошад. Ин идомаи ҳамон корҳое буд, ки матнҳои рошорвӣ аз тарафи ин олим гирдоварӣ шуда, соли 1928 дар «Труды Памирской экспедиции» нашр гардида буданд. Ин маводҳо аз якҷанд назми халқӣ иборатанд, ки аз деҳаҳои Сипонҷ, Емц ва Баррӯшон ҷамъоварӣ шудаанд, иборат мебошад. Дар муқаддимаи асар муаллиф аз нигоҳи забоншиносӣ таҳлили морфологӣ ва фонетикии ин ду лаҳҷаи забонҳои помириро овардааст. Ҳамчунин тафовути онҳоро аз ҷиҳати тарзи талафуз дар муқоиса бо шеваи рошорвӣ ва забони шуғнонӣ нишон медиҳад. Ҳамчунин дар муқаддима шумораи аҳолии Бартанг ва Рӯшон, аз ҷумла дар Хуфу Баҷув, дар соли 1936 дода шудааст, ки як санади муҳими таърихӣ ба ҳисоб меравад. Ба қавли И. И. Зарубин то соли 1914 дар бораи шеваи бартангӣ ягон маълумот вучуд надошт. Забони рӯшонӣ бошад, танҳо бо номаш маълум буд. Баъд аз соли 1914 дар корҳои эроншиносон, махсусан дар қори Р. Готйо баъзе истилоҳоти бартангиву рӯшонӣ оварда шудаанд. Доир ба матн бошад, ба забони бартангӣ як даргилик дар маҷмӯаи «Доклады Академии Наук» соли 1924 чоп гардид ва ба забони рӯшонӣ як афсона В. Лентс дар китоби худ «Pamir-Dialekte» дарҷ намуд. Аз ин ҷиҳат,

муаллифи асар лозим донист, ки омӯзиш ва таҳлили ин забонҳо беманфиат нахоҳад буд.

Қисми асосии асар аз 75 матни даргилик, 6 матни суруд ва як матни афсона иборат буда, ҳамаи матнҳо бо забони асл ва бо тарҷума ба забони русӣ оварда шудаанд. Хотимаи китобро луғати бартангӣ-рӯшонӣ-русӣ дар ҳаҷми 57 саҳифа ташкил медиҳад.

Дар ду матни сурудҳо баъзе санадҳои таърихӣ намудор мегарданд. Ҳар ду матн ба рӯзгори душвори мардуми Рӯшон, ки зери ҳокимияти афғон ва аморати Бухоро қарор доштанд, бахшида шуда, яке аз лаҳзаҳои ҳамон давраро тасвир мекунад. Дар охири матни ин сурудҳо тавзеҳот дода мешавад, ки мазмуни онҳоро пурра баён мекунад.

Мақолаи «Бадахшанский фольклор» («Фолклори Бадахшон»)-и А.Н. Болдирев, дар маҷмӯаи илмӣ «Советское востоковедение» чоп шуд [1]. Дар мақолаи мазкур муаллиф диққати олимонро ба он ҷалб мекунад, ки бисёр масоил доир ба таърихи ҳаёти адабии сокинони Кӯҳистони Бадахшон то ин давра пурра омӯхта нашудааст. Қисми зиёди адабиётҳо доир ба Бадахшон таълифшудаи шарқшиносон бештар ё ба таърихи сиёсӣ ё ба таҳлили забонии ин кишвар бахшида шудаанд. Бо вучуди миқдори зиёди ин корҳо тадқиқоти махсус доир ба адабиёти хаттӣ ва шифоҳии сокинони Бадахшон дар ҳамон солҳо тамоман вучуд надорад. Аз тарафи дигар муҳаққиқони забоншинос, ки бо забонҳои помири сару кор доштанд, намунаҳои эҷодиёти даҳанакии халқиро, ба мисли афсона, зарбулмасалу мақол ва назмро ҳамчун мавод барои таҳлили лингвистӣ истифода бурда, аз нигоҳи таърихӣ-адабӣ омӯхтани ин мавод худдорӣ мекунанд. Аз ин намунаҳои фолклорӣ, ки бо мақсади тадқиқоти лингвистӣ ҷамъоварӣ шудаанд, доир ба фарҳангу адабиёти гузашта ва ҳозираи Бадахшон ба таври кофӣ тасаввурот пайдо кардан душвор аст. Барои мисол А.Н. Болдирев як қатор муҳаққиқонро номбар мекунад, ки доир ба забону шеваҳои сокинони ин минтақа тадқиқот гузаронда, корҳои илмӣ худро дар нашрияҳои гуногун дарҷ намудаанд. Аммо ҳамаи ин корҳои номбаршуда махсусан ба забоншиносӣ дахл дошта, масоили ҳаёти маданӣ ва адабии ин сарзамин дар канор мемонад. Ҳамин тариқ, ин маводҳо барои ҳадафи пешгирифтаи муаллиф нокифоя буданд ва ӯ зарур шумурд, ки ҳар чи бештар маводи иловагиро ҷамъоварӣ намояд.

Соли 1935 А.Н. Болдирев бо супориши Академияи илмҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ барои ҷамъоварии маводи эҷодиёти даҳанаки ва хаттӣ ба манотиқи Кӯҳистони Бадахшон сафар намуд ва он намунаҳои дастрасшударо ҳамчун маводи асосӣ барои мақолаи мазкур истифода намуд. Маводи сабтгардидаи худро А.Н. Болдирев ба ду қисм ҷудо намудааст. Қисми якум матнҳоеро дар бар гирифтааст, ки аз мавзеи Ғорон сабт шудаанд. Қисми дуюми матнҳоеро шеваи бадахшонӣ-тоҷикӣ ташкил медиҳад, ки ҳамчун забони адабӣ ва фолклори маҳаллӣ истифода шуда, байни сокинони гуногунзабони Помир бо истилоҳи «форсӣ» маъмул аст. Муҳаққиқ бо боварии том иброз медорад, ки шеваи бадахшонӣ-тоҷикӣ барои сокинони Шуғнон, Ишкошим, Вахон ва Язгулом, ки чун воситаи ифодаи афкори бадеии худ дар назми халқӣ истифода мебаранд, дар баробари забони модаринашон дар як мавқеъ ҷой мегирад.

Дар маркази мақола асосан аз хусуси авзои таърихии адабиёти хаттӣ ва шифоҳии сокинони Ғорон сухан меравад. Муаллиф доир ба мавқеи ҷуғрофӣ, ҳаёту рӯзгори сокинон ва шеваи ғоронӣ маълумоти муфасссал медиҳад. Худуди паҳншавии шеваи ғоронӣ дар харита нишон дода шудааст. Дар мақолаи мазкур се намунаи нақл бо забони ғоронӣ ва тарҷумаи онҳо ба забони русӣ дарҷ гардидаанд, ки дар онҳо баъзе санадҳои таърихӣ ин диёр оварда шудаанд. Матнҳо бо луғати истилоҳот ва калимаҳои ғоронӣ, инчунин тавзеҳот илова гардидаанд. Дар охири мақола нақшаи хонаи аҷдодии ғоронӣ оварда шудааст.

Таърихи ҳаёти адабӣ ва хусусияти адабиёти хаттиву шифоҳии Бадахшон, дар мисоли Ғорони Ишкошим, бори нахуст аз тарафи А.Н. Болдирев дар ин мақола аз назари илмӣ ба таҳқиқ гирифта шудааст. Ин кори илмӣ муҳаққиқ барои тадқиқоти минбаъдаи адабиётшиносон заминаи муҳим гузошт ва ҳамчун манбаи муътамад аз ҷониби олимони истифода мегардад.

Яке аз дастовардҳои калон дар илми помиршиносӣ ин китоби «Языки Восточного Гиндукуша» («Забонҳои Ҳиндукуши Шарқӣ»)-и А.Л. Грюнберг [2] мебошад. Забони мунҷонӣ яке аз забонҳои помирӣ буда, он ба гурӯҳи забонҳои эронӣ дохил мешавад. Мушкилии омӯзиши забони мунҷонӣ дар он аст, ки соҳибони ин забон дар ҳудуди Афғонистони минтақаи кӯҳӣ сукунат доранд. Бори аввал муҳаққиқони

рус Н.И. Вавилов ва Д.Д. Букчнич соли 1924 ба ин водӣ барои омӯзиши ин забон омада буданд. Соли 1927 тадқиқоти нисбатан мукаммали И.И. Зарубин доир ба ин забон чоп гардид. А.Л. Грюнберг китоби ўро «яке аз корҳои муҳими то ин замон ба забони мунҷонӣ бахшидашуда» меҳисобад. Инчунин бояд тадқиқоти олими норвегиягӣ Г. Моргенстернеро низ дар ин самт хотирнишон кард, ки ў дар Чатроли Покистон ба омӯзиши ин забон машғул шуда буд.

Дар асари худ А.Л. Грюнберг маводеро таҳлил намудааст, ки Ҳангоми корҳои майдонӣ аз навоҳии Ҳиндукуши Афғонистон ва аз сокиноне, ки аслу насабашон аз Мунҷон аст, ҷамъоварӣ намуда буд. Муаллиф, чи тавре ки дар муқаддимаи асар қайд кардааст, ба омӯзиши забони мунҷонӣ аз соли 1966 оғоз намудааст. Натиҷаи асосии таҳқиқи забони мунҷонӣ аз тарафи муаллиф ин муайян сохтани се шева – поёнӣ, марказӣ ва болоӣ мебошад. Бештари маводи дар китоб овардашуда ба шеваи марказӣ тааллуқ доранд, ки дар деҳаҳои Спэзмина, Газ ва Вилгва интишор ёфтаанд.

Як қисмати ин китоб ба 11 матни афсона бахшида шудааст. Дар байни онҳо афсонаҳои сеҳромез, маишӣ ва доир ба ҳайвонот дохил шудаанд. Бештари онҳоро афсонаҳои сеҳромез ташкил медиҳанд. А.Л. Грюнберг дар муқаддимаи китоб ишора мекунад, ки «хусусиятнокии афсонаҳои фолклори Мунҷон, ба фикрам, маҳфуз нагардидаанд. Афсонаҳо ҳам ба забони мунҷонӣ ва ҳам ба забони форсӣ интишор ёфтаанд. Сужаи қисми зиёди онҳо анъанавӣ мебошанд, чуноне ки қариб дар ҳама навоҳии Бадахшон ба назар мерасад». Афсонаҳои дар китоб овардашуда ҳаҷман на он қадар калон буда, аз 30-35 ҷумла иборатанд. Фақат як матни афсона бо номи «Духтари оқил» аз 85 ҷумла иборат аст.

Дар қисмати минбаъдаи китоб 40 матни нақл дарҷ гардидаанд, ки аз сокинони муқимӣ навишта шудаанд. Бояд қайд намуд, ки нақлу афсонаҳои аз тарафи муаллиф дарҷгардида танҳо бо мақсади таҳлили лингвистии ин забон оварда шудаанд. Бо вучуди ин дар матнҳои овардашуда бисёр маълумотҳои муҳиму зарурӣ аз хусуси ҳаёту рӯзгор, таърих, урфу одат ва расму оини сокинони муқимии ин навоҳӣ пайдо кардан мумкин аст. Бештари нақлҳои дарҷгардида маълумоти аз нигоҳи этнографӣ муҳим доранд, аз ҷумла доир ба рӯзгордории мунҷониён – чорводорӣ, зироаткорӣ, ҳосилгундорӣ, шикор ва доир ба

таому ғизо. Инчунин расму оинҳо мансуб ба ҳаёти оилавии мунҷониҳо, ба мисли таваллуди кӯдак, хатнатӯй, тӯи домоду арӯс, азодорӣ дар ин матнҳо хеле аҷиб тасвир ёфтааст. Ҳамчунин доир ба идҳои ин маҳал – «спачика», «йимиди», «кусмэлоу» маълумоти муфасссал дода шудааст. Қисме аз матнҳо ба нуристонӣ («кофарҳо») бахшида шудааст, ки бо Мунҷон ҳамсарҳад буда, урфу одати онҳо ба кулӣ аз ҳамдигар тафовут дорад.

Ҳамаи матнҳо бо тавзеҳоти муфасссал дарҷ шудаанд. Беш аз 130 саҳифаи китобро луғат ташкил медиҳад, ки маводҳои он аз тарафи худ муаллиф дастрас гардида ва қисме аз қорҳои И.И. Зарубин ва Г. Моргенстерне истифода шудаанд. Дар луғат қариб тамоми лексикаи мунҷонӣ шомил гардидааст, аз ҷумла топонимика, истилоҳоти ҷуғрофӣ, ҳайвоноту наботот ва истилоҳот доир ба рӯзгори сокинон. Таҳлили луғат нишон медиҳад, ки дар забони мунҷонӣ лексикаи афғонӣ ва форсӣ васеъ истифода мешаванд. Дар китоб 12 сурат, ки аз тарафи худ муаллиф дар Мунҷон аксбардорӣ шудаанд, тасвир ёфтаанд.

Арзиш ва аҳамияти ин асару мақолаҳо пеш аз ҳама дар ин аст, ки онҳо, аз як сӯ мавқеи муҳим доштани фолклор ва дигар навъу намудҳои фарҳанг дар ҳаёти маънавии тоҷикони кӯхистон рӯшан бозтоб кунад, аз сӯи дигар, дар таҳқиқи муқоисавӣ ва алоқамандии фолклори аҳолии манотиқи гуногун маъхазӣ пурқимат маҳсуб мешаванд.

Аз ин тафсиру маълумоти мухтасар маълум мегардад, ки агарчи дар ҷамъоварӣ ва нашру табъи фолклор ва адабиёти Бадахшон қорҳои муҳим анҷом ёфта бошанд, дар таҳқиқи фолклори Дарвозу Ванҷ ва дигар навоҳии Кӯхистони Бадахшон то ҳоло қорҳои назаррас анҷом наёфтааст. Осори фолклорӣ аз унсурҳои муҳими ҳаёти маънавӣ ва фарҳангии сокинони ин навоҳӣ низ буда, он имрӯз ҳам аз бисёр ҷиҳат мавқеъашро нигоҳ медорад.

Китобнома:

1. Болдырев, А.Н. Бадахшанский фольклор / А.Н. Болдырев // Советское востоковедение. Т. V. – Москва, Ленинград: АН СССР, 1948. – С. 275-295.

2. Грюнберг, А.Л. Языки Восточного Гиндукуша. Мунджанский язык. Тексты словарь, грамматический очерк / А.Л. Грюнберг. – Ленинград: Наука, 1972. – 474 с.

3. Зарубин, И.И. Бартагские и рушанские тексты и словарь / И.И. Зарубин. – Москва, Ленинград: АН СССР, 1937. – 95 с.

4. Зарубин, И.И. Два образца припамирской народной поэзии // Доклады Российской Академии наук. – Ленинград, 1924. – С. 177-180.

5. Карамшоев, Д. Дарду алам ва ифтихори шоир Адим / Д. Карамшоев // Адими ду соҳил. – Хоруғ: Помир, 1993. – С. 150-186.

6. Кароматов, Ф. Музыкальное искусство Памира. Книга вторая / Ф. Кароматов, Н. Нурджанов. – Москва: Советский композитор, 1986. – 292 с.

7. Мухиддинов, И. Реликты доисламских обычаев и обрядов у земледельцев Западного Памира (XIX – начало XX в.). Книга I. / И. Мухиддинов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 100 с.

8. Розенфельд, А.З. Дарвазский фольклор / А.З. Розенфельд // Страны и народы Востока (Средняя и Центральная Азия). Вып. X. – Москва: Наука, 1971. – С. 108-217.

УДК: 891.550.09

ҶОЙНОМИ “БАДАХШОН” ВА МАСИРИ ТАЪРИХИИ НОМИ ОН

Улфатшоев Ҷ.¹⁵

*Институту илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

Ономастика ё онро “номишиносӣ” низ мегӯянд, як соҳаи нисбатан нави забонишиносӣ аст, ки пайдоиши онро ба солҳои 60-уми асри гузашта мансуб медонанд. Бештари олимоне, ки дар соҳаи ономастика тадқиқ бурдаанд, аз

¹⁵**Улфатшоев Ҷангибек Мирзоевич** – унвонҷӯи Институту илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ. Нишони: ВМКБ, ноҳияи Роштқалъа, ҷамоати Тусиён, деҳаи Лахшик. Тел.: (+992)502009964; e-mail: jangik@bk.ru.

Улфатшоев Ҷангибек Мирзоевич – соискатель Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, Рошткалинский район, джамаат Тусиан. Тел.: (+992)502009964; e-mail: jangik@bk.ru.

Ulfatshoyev Dzhangibek Mirzoevich – applicant for the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Roshtkala district, Tusiyan jamaat. Tel.: (+992)502009964; e-mail: jangik@bk.ru.

олимони тоҷик О.Ғафуровро чун олиме меҳисобанд, ки нахустин бор ба ин соҳа рӯ овардааст ва дар ин замина асарҳои илмӣ таълиф намудааст. Дар ин соҳа олимони зиёди ватанӣ тадқиқоти пурарзиши илмӣ анҷом додаанд, ки дар ин радиф метавон А.Л. Хромов, О.Ғафуров, Р.Х. Додихудоев, С.Сулаймонов, А.Девонақулов, Н.Офаридоев, А. Абдунабиев, Ҷумъахон Алимӣ, Ш.Исмоилов, С.Назарзода, О.Маҳмадҷонов, Ш.Ҳайдаров, М.Шодиев, Д.Ҳомидов, Б.Тураев, М.Аюбова, Ш.Насриддиниёев, С.Ю. Абодуллоева, А.Шохуморов, У.Т. Булбулиёев, Р.Шодиев, Ш.Майнусов, Э.Давлатов, С.Қурбонмамадов, С.Шералиева, Ш.Гулаҳмадиёев, Ҷ.Темиров, Ф.Давлатова, М.Саидов ва дигарон ёд кард. Ин олимони дар бораи ономастика чун як соҳаи нави забонишиносӣ рисолаҳо, монография, дастуру китобҳои хонданиву ҷолиб навиштаанд, ки ба пешрафту инкишофи ин соҳа мусоидат кард.

Дар бораи Бадахшон ва таърихи он дар сарчашмаҳои таърихиву илмиву адабӣ фаровон ёд кардаанд ва бисёр ақидаҳои илмӣ асоснокро рӯи кор овардаанд. Бе шак, ҳар кадоми онҳо махсусияти худро доро буда, дар илми таърихшиносӣ ҷойгоҳи хоси худро пайдо кардаанд. Дар радифи ин гуна асарҳои илмӣ таърихномаҳои ҳастанд, ки аз назари адабиёту забонишиносӣ низ қимати баланд доранд. Асари таърихӣ бисёр арзишманде, ки солҳои охир дастраси аҳли илму адаб гардидааст, “Бадахшон дар таърих” – и доктор Соҳибназар Муродӣ – олими пурқору забардасти Афғонистон мебошад, ки он соли 2011 дар Кобул дар ду ҷилд ба нашр расидааст. Дар қиёс бо дигар манбаъу маъхазҳои илмӣ роҷеъ ба ин минтақа асари мазкур мукамал ва аз ҳар ҷиҳат шоистаи тавсиф аст. Як хусусияти хеле ҷашмири китоби мавриди назар аз дидгоҳи забонишиносӣ ниҳоят ҷолиб будани он ба шумул меояд, бахусус, ономастикаи он басо диққатангез буда, омӯзишу тадқиқи он ба рӯи бисёр масъалаҳои норавшани ономастика, аз ҷумла, як қисмати он – топонимия равшанӣ меандозад. Ҷойному номвожаҳое, ки дар асар корбаст гардидаанд, аз лиҳози сохту таркиб, маъно, этимология қобили омӯзишанд, ки яке аз онҳо худи ҷойноми “Бадахшон” мебошад.

Калидвожаҳо: “Бадахшон дар таърих”, муаллиф, Бадахшон, балахи, ҷойном, топонимия, Паташхоргар, маъхазҳо, манбаъҳо, луғатҳо, чиниҳо, Помир, олимони.

Этноним «Бадахшан» и его исторический путь

Ономастика относительно новой области языкознания, зарождение которой относят к 60-м годам прошлого века. Многие учёные, проводившие исследования в области ономастики, в том числе таджикские учёные считают О.Гафурова учёным, впервые обратившегося в эту область и написавшего научные труды в этой области. В этой области многие отечественные учёные

провели ценные научные исследования, в связи с этим такие учёные, как А.Л. Хромов, О.Гафуров, Р.Х. Додихудоев, С.Сулаймонов, А.Девонакулов, Н.Офаридаев, А.Абдунабиев, Джумахан Алими, Ш.Исмаилов, С.Назарзода, О.Махмаджонов, Ш.Хайдаров, М.Шодиев, Д.Хомидов, Б.Тураев, М.Аюбова, Ш.Насриддиншоев, С.Ю. Абодуллоева, А.Шохуморов, Ю.Т. Булбулишоев, Р.Шодиев, Ш.Майнусов, Э.Давлатов, С.Курбанмамадов, С.Шералиева, Ш.Гулахмадишоев, Ж.Темиров, Ф.Давлатова, М.Саидов и другие. Эти учёные написали трактаты, монографии, пособия и интересные книги об ономастике как новой области языкознания, что способствовало прогрессу и развитию этой области.

О Бадахшане и его истории они много упоминали в исторических, научных и литературных источниках, реализовали множество обоснованных научных идей. Несомненно, каждый из них имеет свою специальность и нашёл своё место в исторической науке. Наряду с такими научными трудами существуют исторические труды, имеющие высокую ценность с точки зрения литературы и языкознания. Весьма ценным историческим трудом, ставшим доступным деятелям науки и литературы в последние годы, является «Бадахшан в истории» доктора Сахибназара Моради, плодотворного учёного Афганистана, изданный в 2011 году в Кабуле в двух томах. По сравнению с другими научными источниками, относящимися к этому региону, данная работа является полной и достойной описания во всех отношениях. Одной из наиболее ярких особенностей рассматриваемой книги является то, что она очень интересна с точки зрения лингвистики, в частности, очень интересна её ономастика, а её изучение и исследование проливают свет на многие малопонятные вопросы ономастики, в том числе на одну из её частей - топонимику. Используемые в работе места и существительные достойны изучения с точки зрения структуры, состава, значения, этимологии, одним из которых является топоним «Бадахшан».

Ключевые слова: «Бадахшан в истории», автор, Бадахшан, Балахи, топоним, топонимия, Паташхоргар, источники, словари, китайцы, Памир, учёные.

The ethnonym 'Badakhshan' and the historical route of its name.

Onomastics, or it is also called 'nomology', is a relatively new field of linguistics, the origin of which is attributed to the 60s of the last century. Many scientists who conducted research in the field of onomastics, including Tajik scientists O.Gafurov is considered a scientist who first turned to this field and wrote scientific works in this area. In this field, many national scientists have conducted valuable scientific research, in this regard, such scientists as A.L. Khromov, O.Gafurov, R.H. Dodikhudoev, S.Sulaimonov, A.Devonakulov, N.Ofaridaev, A.Abdunabiev, Jumakhan Alimi, S.Ismailov, S.Nazarzoda, O.Mahmajonov, Sh.Makhmajonov,

Sh. Khaidarov, M. Shodiev, D. Khomidov, B. Turaev, M. Ayubova, Sh. Nasriddinshoev, S. Y. Abodulloeva, A. Shokhumorov, Y. T. Bulbulshoev, R. Shodiev, Sh. Mainusov, E. Davlatov, S. Gurbanmamadov, S. Sheralieva, Sh. Gulakhmadshuev, J. Temirov, F. Davlatova, M. Saidov and others. These scholars wrote treatises, monographs, manuals and interesting books on onomastics as a new field of linguistics, which contributed to the progress and development of this field.

They made many references to Badakhshan and its history in historical, scientific and literary sources, and realised many sound scientific ideas. Undoubtedly, each of them has its own peculiarity and has found its place in historical science. Along with such scientific works, there are historical works of high value from the point of view of literature and linguistics. A very valuable historical work that has become available to figures of science and literature in recent years is 'Badakhshan in History' by Dr Sahibnazar Moradi, a prolific scholar of Afghanistan, published in 2011 in Kabul in two volumes. Compared to other scholarly sources pertaining to this region, this work is comprehensive and worthy of description in all respects. One of the most striking features of the book under review is that it is very interesting from the point of view of linguistics, in particular, its onomastics are very interesting, and its study and research shed light on many little-understood issues of onomastics, including one part of it - toponymy. The places and nouns used in this paper are worthy of study in terms of structure, composition, meaning, etymology, one of which is the toponym 'Badakhshan'.

Key words: *'Badakhshan in History', author, Badakhshan, Balakhsh, toponym, toponymy, Patashkhorgar, sources, sources, dictionaries, Chinese, Pamir, scholars.*

Азбаски ин асари илмий гаронмоя роҷеъ ба таърихи Бадахшон аст, ба вожаи “Бадахшон”, таърих ва маъноӣ он бояд рӯ овард, зеро маълумоти манбаъу маъхазҳои таърихиву илмиву адабӣ сари ин вожа, масири таърихӣ ва бозтобу тобишҳои маъноӣ он яксон нестанд, аз он пас ба дидгоҳи муаллифи “Бадахшон дар таърих” ва мулоҳизаву фарзияҳои илмӣ ӯ назар меандозем. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” (Душанбе, соли 2010) дар бораи ин ҷойномвожа чизе гуфта нашудааст, танҳо калимаҳои “бадахшӣ” ва “бадахшонӣ” тавзеҳ ёфтаанд, “бадахшӣ” ва “бадахшонӣ” касеро гӯянд, ки аз аҳли Бадахшон бошад. Дар луғатномаи “Ғиёс-ул-луғот”-и Ғиёсиддин Муҳаммад вожаи “Бадахшон” чунин омада: “Бадахш” муҳаффафи Бадахшон, “бадахши музоб” киноя аз лаъли Бадахшони ғудохташуда, ки иборат аз шароби сурх бошад” [7, 67].

Дар фарҳанги Муҳаммадхусайни Бурҳон – яке аз луғатшиносони бузурги адабиёти тоҷику форс “Бурҳони қотеъ” вожаҳои “бадахш”,

“Бадахшон”, “бадахши музоб” пурра тафсир гардидаанд ва тавре мебинем, вожаи “бадахш” ва ибораи “бадахши музоб” дар “Ғиёс-ул-луғот” як хел шарҳ ёфтаанд:

“БАДАХШ” мухаффафи Бадахшон аст; ва чун лаъл аз он ҷо оранд, лаълро низ “бадахш” гӯянд; ва бадахшонӣ ва бадахширо ҳам “бадахш” гӯянд” [7, 117].

“БАДАХШОН бар вазни намакдон; вилоятест мобайни Ҳиндустон ва Хуросон. Гӯянд маъдани лаъл ва тилло дар он ҷо ҳаст. Ва гӯсфанди он чоро аз ғояти бузургӣ ва қувват савор шаванд ва ба ҷоҳои наздик тараддуд намоянд. Ва баъзе гӯянд кони лаъл он ҷо нест. Ва чун аз маъдан бад-он ҷо оваранд ва фурушанд, бад-он сабаб мансуб ба Бадахшон шудааст” [ҳамон ҷо].

“БАДАХШИ МУЗОБ киноя аз лаъли Бадахшон; ва шароби лаъл бошад” [ҳамон ҷо].

Доктор Соҳибназар Муродӣ овардааст, ки ҷойномвожаи “Бадахшон” дар асноди бостонӣ бо номҳои “Айриёновайча”, “Хонирас”, “Рого – Роғо”, “Тоҳийо”, “Тоҳино”, Тойитйо”, “Варна”, “Питишхоргар”, “Ча(и)гил”, “Дакшино”, “О(А)сио(а)н”, “Патушон”, “Бохтари Шарқӣ” ёд шудааст ва бо дигар номҳои гуногун дар манбаъҳои юнонӣ, чинӣ, авастӣ ва туркӣ дарҷ гардидааст.

Ҷойномвожаи “Бадахшон” дар забони санскрит аз решаи “Дакшан – Бадакшан – Бадахшон” иборат аст ва маънии “атои Офаридгор”-ро медиҳад. Тавре дар боло омадааст, пайдоиши калимаи “Бадахшон”-ро ба лаъл, ки замоне онро “балахш” ё “бадахш” мегуфтаанд, нисбат медиҳанд, дар забони санскрит ин вожа аллакай тавзеҳ ёфт. Ин гувоҳи он аст, ки дар манбаъҳо ва сарчашмаҳои илмиву адабӣ маънии ҷойномвожаи “Бадахшон” чанд хел шарҳ дода шудааст. Дар баъзе аз манбаъҳо ин номро бо номи қабилаҳое, ки дар асрҳои 3–4 қабл аз милод бо исми “авсуниҳо”, “осиҳо”, “осианҳо” дар ду канори дарёи Чайхун зиндагӣ мекардаанд, мепайванданд ва онҳоро аз дудмону табори сақойиҳо медонанд. Нигоранда дар така ба ин манбаъҳо овардааст, ки дар замони муҳочиратҳои ориёӣ қисмати бузурге аз онҳо ба ҷануби ғарби Ориёно кӯч бастаанд ва дар минтақаи Сакистон, ки баъдҳо ба Сиистон табдил шудааст, иқомат ихтиёр намудаанд. Пасон ин қабила ба водии Ғарҷистон ва Бомиён рафтаанд. Сақойиҳо дар Бадахшони онрӯза вазъи хуби иҷтимоӣ доштаанд ва аз ин рӯ,

пайдоиши дудмонҳои тахориҳо, кушониҳо ва яфталиҳоро бо онҳо марбут меҳисобанд. Барои ҳамин дар баъзе манбаъҳои илмӣ ҷойномвожаи “Бадахшон”-ро бо калимаи “Аси Ан” (“осиҳо”, “осианҳо”) алоқаманд мешуморанд, зеро вожаи “Patis”-и авастой ва “Pati”-и паҳлавӣ, ки ба маънии “сурур ва хоҷа” меоянд, эҳтимолан ба хоҳири гирифтани симоҳо ва шахсиятҳои бузурги ин қавм ба ин сарзамин гузошта шудааст: “бадах” – pati – patis (patich). Аз ин ҷо вожаи “Пати” (“Поти”)-ро бо “Аси Ан” пайваст намоем, таркиби “Пати (Поти) – Аси – Ан” ҳосил мешавад, ки аз рӯи талаффуз ва сохт бо ҷойномвожаи “Бадахшон” хеле наздик аст ва бо мурури замон шакли “Бадахшон”-ро гирифт.

Чиниҳо, азбаски вожаҳои забонашон бештар ҳиҷотақсим аст, дар маъхазҳои қадимашон “Бадахшон”-ро ба шакли “Pat – daktsi – tang – na” навиштаанд. Дар замони ҳокимияти Кушониён, ки ба асри панҷуми милодӣ рост меояд, ҷойномвожаи “Бадахшон” дар манбаъҳои чинӣ бо шакли “Бодочан” дучор меояд. Баъдҳо дар натиҷаи таҳаввули забонҳо калимаи “paiti”-и авастой ба “от” табдили шакл кардааст ва дар забонҳои замони баъдӣ ориёӣ “paiti” ё “paita” ба “дот” ва “тот” бадал гардидааст.

На танҳо олимони балки сайёҳоне, ки аз сарзамини Айранаваҳеҷа дидан кардаанд, амсоли Марко Поло, Ибни Батута дар бораи он ва мардуми ориёӣ, ҷойномвожаю номвожаҳо иттилои ҷолиб додаанд, аз ҷумла, дар бораи як қисмати ин мулки ориёӣ – Бадахшон, ҷойному маскунини он изҳори назар кардаанд. Ногуфта намонад, ки роҳи машҳури абрешим аз сарзамини Ориёно мегузашт ва доду ситад, тиҷорат тавассути ин сарзамин сурат мебад, зеро он дар меҳвари Осиё қарор дошт ва Осиёву Аврупоро ба василаи ин роҳ ба ҳам мепайваст. Аз сӯи дигар, лаълу лочуварди пурқимати Бадахшон аз замони қадим дар тамоми дунё талабгори зиёде дошт ва таваҷҷуҳи олимону сайёҳону ҷаҳонгиронро ба худ мекашид. Бахусус, кишвари Чин ба ин минтақа таваҷҷуҳи зиёд зоҳир мекард (албатта, ғасби онро меҳост), аз ин ҷост, ки сайёҳони чинӣ ба ин ҷо бисёр меомадаанд. Яке аз онҳо Ху Ю Тсонг дар асри ҳафтум ба Ориёно сафар намуда, аз Бадахшон дар шакли “пу – ту – чанг - ну” “po – to – chang – no” ном бурдааст ва ҷойи онро дар канои Тсинп – Линг, яъне Помир ҳисобидааст. Ҳамчунин

баъди ин сайёҳ ду ҷаҳонгарди дигари чинӣ дар ҳамин аср ин минтақаро дар ёддоштҳояшон “Патушон” “Pato – Shan” гуфтаанд.¹⁶

Қаламрави вилояти Бадахшон дар мурури айём гоҳе ба Бохтар ва мавридҳое ба Тахористон мансуб будааст. Дар воқеъ айёми хеле қадим номи бостонии Бадахшон “Тахористон” будааст ва бо роиҷ гардидани дини ислом онро ба баъд “Бадахшон” гуфтаанд ва Тахор минбаъд чун номи як вилояте боқӣ мондааст. Олим табдили ном шудани ин мавзеъро чунин нигоштааст: “Ин диёр дар қуруни аввалӣ ва вусто ба номи “Ховарзамин” ва “Тахористон” ёд мешуд. Замони хилофати Аббосиён дар соли 130 (752 мелодӣ) ҳиҷрӣ дар арозии Хатлон зилзилае азим ба вучуд омад, кӯҳи Шуғнон шикоста шуд ва кони лаъл пайдо гашт, аз он рӯ, ба “Бадахшон” мусаммӣ гардид. Зеро лаълро ба маҷоз “бадахш” мегӯянд”.⁸ Ҳудуди он бошад: “Дар фосилаи авоили қарни даҳум то дувоздаҳуми ҳиҷрӣ мавқеияти ҷуғрофиёи Бадахшон миёни Дарвозу Шуғнон ва Қатағану Чатрол буд. Шаҳри Бадахшон дар ин замон маркази доду ситади тичорӣ ва равобити иқтисодиву сиёсӣ миёни Осиёи Шарқӣ ва Осиёи Марказӣ ва кишварҳои Ирон, Ҳиндустон ва Чин будааст”.²

Дар иддае аз сарчашмаҳои таърихиву илмиву адабӣ номи Бадахшонро “Паташхоргар” ё “Мозандарони Кӯҳӣ” гуфтаанд, ки ин вожа ҳам маъниву таърихи худро дорост. Дар ин манбаъҳо зикр рафтааст, ки пеш аз номи Бадахшонро гирифтани ин сарзаминро “Паташхоргар” ё “Бадашхоргар” – “Badashchorgar” меномиданд, ки ин ҷойномвожа ба шаклҳои дигар низ меояд. Чунончӣ, ин вожа дар асарҳои бостоншиносону таърихшиносон, адибону олимони донишмандони “Паташхоргар”, “Бадашхоргар”, “Паташворгарав”, “Патишхоргар”, “Паташхоршоҳ” ба ҷашм мерасад, ки ин номҳо бештар лақабу унвонҳои қисмате аз шоҳону фармонравоёни ориёӣ будаанд. Ба гунаи мисол, дар ин осор нақл кардаанд, ки аз Кисрои Анушервон дар замони шоҳигарии падараш “Фадашхоргаршоҳ” ном мебардаанд, чунки ин вақт ӯ подшоҳи Табаристон будааст, дар идома муаллифи “Бадахшон дар таърих” меорад: “Аммо ин воқеиятро набояд

¹. Муродӣ Соҳибназар “Бадахшон дар таърих”, ҷилди якум, Кобул 2011, с. 34

². Муродӣ Соҳибназар “Бадахшон дар таърих”, ҷилди якум, Кобул 2011, с. 41

¹. Муроди Соҳибназар “Бадахшан в истории”, первый том, Кабул 2011 с. 34

². Муроди Соҳибназар “Бадахшан в истории”, первый том, Кабул 2011, с. 41

нодида ангошт, ки Кисрои Анушервон, қабл аз он ки подшоҳи Табаристон бошад, ба иртиботи хусури падараш Қубод дар минтақаи “Римон” – Роғ ба дарбори Хушнавозшоҳи Яфталӣ, худ дар ҳамин ҷо таваллуд шуда ва шаҳзодаи Фадашхоргар (Бадахшон) будааст. “Пурукупйус” бародари аршади Хусрави Анушервонро ба лақаби “Паташвораш” ёд менамоянд”.

Қобили зикр аст, ки вожаи “Паташ” дар навишт бо алифбои ниёгон ҳам “Паташ” ва ҳам “Питиш” хонда мешавад. Калимаи “питиш” имрӯз ҳам дар забонҳои шуғнонию рӯшонӣ бисёр маъмул ва мавриди истеъмол аст, онро ба забони тоҷикӣ наметавон тарҷума кард, чунки мардуми Шуғнону Рӯшон фарзанди амак, амма, хола, тағоро “питиш” меноманд, яъне ин калима муносибати хешутабориро ифода мекунад. Азбаски забонҳои шуғнонию рӯшонӣ дар баробари забонҳои авастоию паҳлавӣ ва дигар забонҳо дар радифи қадимтарин забонҳо шумурда мешаванд, аз эҳтимол дур нест, ки ин вожаи “Паташхоргар” бо ин калимаи мавриди зикр алоқаманд бошад. Гурӯҳе аз дигар донишмандон “Патишхоргар”-ро “...шуъбае аз риштаи ҷиболи “Апорасан”-и қадим, ки дар “Авасто” ба номи “Упойири саъно” омадааст, медонанд”. Ин ном ба мавзеъ, ба кӯҳе рабт мегирад, зеро мавқеияти ин кӯҳ “Упойири саъно”-ро ҷуғрофидонон дар дар қаторкӯҳҳои Ҳиндукуш дар Афғонистон муайян кардаанд. Яке аз ин донишмандон Аҳмад Алӣ Кӯҳзод дар мақолааш “Упойири саъно”-ро ба маънии “баландтар аз парвози уқоб” тафсир кардааст. Дар луғатномаи худ Алиакбари Деҳхудо ба ин вожа таваҷҷуҳ кардааст: “Ин кӯҳ (“Паташхоргар”) шуъбае аз риштаи ҷиболи “Апорасан”-и қадим, яъне ҳамон “Паташвораш” аст, ки номи он дар ¹⁷ катибаи Доро дида мешавад ва ба маънии Паташхоркуҳ, яъне кӯҳе, ки дар он бешор воқеъ аст”.⁴ Як олими юнонӣ Паташхоргарро дар силсилакӯҳи Албурз таъхис додааст ва дар даврони ислом низ чанде аз олимони бар сари ин ақида ¹⁸ будаанд. Ҷаноби доктор Соҳибназар Муродӣ дар мафҳум ва мавқеияти Паташхоргар мегӯяд, ки Бадашхоргар номи минтақаи кӯҳистонист, ки дар қадимтарин манбаи ориёӣ “Тафсири “Авасто” ба

¹. Муродӣ Соҳибназар “Бадахшон дар таърих” ҷилди якум, Кобул 2011 с. 86

¹. Муродӣ Соҳибназар “Бадахшон дар таърих” ҷилди якум, Кобул 2011, с. 89

¹. Муроди Соҳибназар “Бадахшан в истории”, первый том, Кабул 2011, с. 89

забони паҳлавӣ ба назар мерасад. Бадашхоргар дар ин манбаъ ба ҷойи “Варана” – “Varena” омадааст. “Варана” дар “Авасто” чун зодгоҳи Фаридун – аз номдортарин подшоҳони ориёӣ сабт шудааст. “Варана” дар “Авасто” бо тарҷумаи паҳлавӣ Падашхоргар ёд шудааст. Барои он ки Варана номи қадимаи Баҳораку Бадахшон аст, ин номи бостонӣ ҳоло номи шаҳрест дар шимолу ғарби Баҳорак ва қалъаи бостоние низ дар ин мавзеъ бо ин ном мавҷуд аст. Аз сӯйи дигар, Варана ё Варан дар баргардон ба забони паҳлавӣ дар “Авасто” номи чорумин кишвари ориёӣ дар сарзамини Айранаваҳеҷаи бостонист. Олим Фаридун Ҷунайдӣ менигорад, ки зодгоҳи Фаридун дар “Авасто” аз минтақаи Варан аст. Донишманд Пури Довуд дар таҳқиқоти худ дар иртибот бо ин калима менависад: “Варана – Varena” исми мамлакате аст, мусташириқиро дар сари таъйини маҳали он ихтилоф аст. Он мамлакати “Патишхоргар” аст. Қисмате аз муҳаққиқон ин мавзеъро дар Қафқоз медонанд, ки инро доктор Муродӣ иштибоҳ хондааст ва мегӯяд: “Ҳол он ки бино бар ақвол ва шухуди зиёде дарёфтам, ки масқаталроси Фаридун дар “Варана”, ҷое дар “Айрёновайча” будааст, ки дар канори он Гелон мавқеият дорад ва ин мавқеият дар Эрони Ғарбӣ воқеъ нашудааст, он мавзеи “Ҷарм” – и кунунӣ аст ва Патишхоргар бино ба нишондодҳое дар мавқеияти кӯҳҳо ва дарёҳо номи Бадахшон мебошад”.⁵ Гурӯҳе аз миёни олимони шарқшинос ва бостоншинос ақидаеро пайгирӣ кардаанд, ки бар асоси он Варана ҷаҳорғӯша аст ё ҷаҳорғӯшагӣ сифати он мебошад ва дар манбаъҳои таърихӣ фарзияеро пеш овардаанд: вақте ки Афросиёб Манучеҳр ва сарлашкарони сипоҳашро асир мегирад, онҳоро дар Бадашхоргар маҳбус менамояд. Ин ҷо муаллиф ба донишманди номдори Эрон Иброҳим Пури Довуд истинод мекунад, ӯ ин ҳодисаро чунин тавзеҳ медиҳад: “Аз Ағрирас (бародари Афросиёб) Гупташоҳ ба вучуд омад. Вақте Фаросиёв (Афросиёб) Манучеҳрро бо эронӣён дар кӯҳи Бадишхоргар асир намуд...”. Ҳамчунин дар така ба фикраҳои 20-22, фасли 31 “Бундаҳишн” муаллиф зикр менамояд, ки Бадишхоргар ҷоест, ки дар он Манучеҳр ва дигар эронӣҳо зиндонӣ шудаанд. Ағрирас шоҳи кишвари Совкистон (Сакистон) барои халос кардани онҳо ба Бадашхоргар меояд. Ин навишта дар “Бундаҳишн” исбот мекунад, ки Бадишхоргар на дар Дайламу Гелони Эрон, балки дар дар қаламрави Афросиёб – шоҳи Тӯрон дар моварои рӯди Ому мавқеъ доштааст. Аз

ин рӯ, муаллифи “Бадахшон дар таърих” фарзияи он донишмандонеро рад мекунад, ки мавзеи Бадишхоргарро дар Гелони Эрон мешуморанд. Доктор Муродӣ собит сохтааст, ки Гелони канори Паташхоргар ҳамона мавзеи “Ҷар(а)м” дар Бадахшон аст, ки дар ғарби Қошғар мавқеъ гирифтааст. Дигар, вожаи “Гелон” на фақат номи маконест, балки номи қабилаи ориёист, ки онҳоро “гел” хонанд ва дар ин сурат “Гелон” шакли ҷамъи ин исм аст. Бостоншиноси машҳури Эрон Иброҳим Пури Довуд вожаи “Паташхоргар”-ро номи водӣ ё кӯҳе меҳисобад, ки дар Гелон ҷойгир аст ва қалъаи “Варан” ё “Варам” дар ҳамин диёр ҷо дорад. Мушаххасан, ин қалъа дар дараи Зардев сохта шудааст. Ҷойномвожаи “Варан – Варана – Варам”-ро ба Бадахшон низ нисбат медиҳанд, ки замоне номи ҳамин мулк будааст.

Ҷойномвожаҳои “Паташхоргар”, “Мозандарони Кӯҳӣ”, “Гелон” ва “Қалъаи Варана” ё “Варам”-ро дар таърих ба мавқеи ҷуғрофӣ, ҳодисаҳои таърихӣ ба ин номҳо алоқаманд мушаххас метавон кард. Дар бисёре аз манбаъҳои қадима номи авастоии Бадахшон “Варана” гуфта шудааст ва ин қаламрав бо иловаи ҷойномвожа (мавзеъ)-и “Рого – Роғ” ба ҳудуди ҷуғрофии Хонирас шомил мегардад. Муаллиф ба ҳулосае мерасад, ки мардуми Гелони Эрон низ аз ватан - сарзаминҳои аввалияи худ – Хонирас ба ин ҷо кӯч бастаанд. Номи Бадишхоргарро Бадахшон баъди Варана ба худ гирифтааст ва маркази он Баҳорак ба ҳисоб мерафт. Бо ин далелҳо метавон ҳулоса баровард, ки Паташхоргар ё Бадишхоргар аз номвожаҳои қадимаи Бадахшон буда, бо гузашти айём бо дигар ҷойномвожаҳои ин мавзеъ табдили ном кардааст. Дар идомаи масири таърихӣ ҷойномвожаи Бадахшон муаллиф боз донишманди маъруф Алӣ Кӯҳзод рӯ оварда, фарзияи ӯро овардааст. Ин донишманд барои мушаххас кардани мавқеи кӯҳи “Ҷаройити” ба сурудаҳои “Ведо” таваҷҷуҳ намудааст ва гуфтааст: “дар сурудаҳои “Ведо” “Митро” бо “Варана” ва “Андаро” бештар муттасил ва пайваста зикр шуда ва дар “Авасто” дар ҷумлаи “Ёзоно” омада, ки Аҳуромаздо болои кӯҳи “Ҷаробарзотӣ” (Помир), ки офтоб аз фарози он бармехезад, барои Митро маскан сохта буд”. Дар “Минуи хирад” зикр рафтааст, ки мамлакати Паташхоргар дар қаламрави ҳукмравоии Афросиёб – подшоҳи Тӯрон қарор дошта, ки ба таври умум хати сарҳади Тӯрон ва Эрон ҳамин рӯди Омударё буда ва дар ҳамин соҳа ҷангҳои тӯлонимуддат байни ду қавми ориёӣ ба номҳои Эрон ва Тӯрон

идома ёфтааст. Ба ин манзур Афросиёб ягон вақт Дайламу Табаристон нарафтааст.

Дар манбаъҳои даврони исломӣ низ калимаи “Паташхоргар” тавзеҳу тафсир ёфтааст, ба гунаи мисол, дар “Фарҳанги Деҳхудо” аз қавли Мор Корат дар шарҳи ин ном омадааст: “Патишхоргар” ба маънии билоди базаҳш” аст. Аз ин ҷо метавон фаҳмид, ки решаи калимаи “Бадахшон” эҳтимол аз “базахш”, ё “Базахшон”, ё “Базашхоргар”, ё “Бадахшоргар” гирифта шуда бошад. Вожаноми “Базахшон” аз се ҳичо “ба – дашхор – гар” шакл гирифта, “ба” ниёз ба шарҳ надошта, “дошхор” ба маънии “душвор” ва “гар” дар забони қадими авастӣ маънии кӯҳро медиҳад ва дар маҷмӯъ маънии ҷойномвожаи “Паташхоргар”, “Бадишхоргар”, “Базахшхоргар” ва дигар шаклҳояш “кӯҳи душворгузар” мебошад. То кунун ҳамин маънии вожаи “Бадахшон” дар забонҳои помирӣ ҳам мушоҳида мегардад. Дар забони шуғнонӣ ин калима “Бадаххӯн”- “badachchun” талаффуз гардида, маънии “бадах” – “душвор” ва ҷузъи “ӯн” (“он”) “ҷой”, “макон”-ро ифода мекунад. Аз ин ҷо “Бадахшхоргар” қисмате аз қаторкӯҳҳои Ҳиндукуш (“Апорасан ё Апойири санъо”) буда, ин кӯҳ дар Бадахшон воқеъ аст. “Паташхоргар”, “Бадахшхоргар”, “Базахшхоргар”, дигар шаклҳои ин ҷойномвожа аз решаи “бадахш” ё “базахш” пайдо шуда, дар мурури замон таҳаввулу тағйир пазируфтааст ва дар охир шакли “Бадахшон” ҳосил шудааст.

Ба ин тартиб, он иттилое, ки дар асари ҷаноби оқои доктор Соҳибназар Муродӣ “Бадахшон” дар таърих оид ба ҷойноми “Бадахшон” омадааст, тозаву мукамал буда, барои истифода кор меояд. Вале тавре аён аст, илм бебаҳс набуда, аз эҳтимол дур нест, ки имрӯз ё баъдҳо фарзияҳои илмӣ дигаре сари ин ҷойном ба миён оянд. Айни замон ин фарзияҳои илмӣ олими мазкур дар така ба манобеи зиёди илмӣ қобили мулоҳизаву андешаронӣ буда, ба андешаи инҷониб қисмате аз онҳо қобили қабул мебошанд. Бахусус, ақидаҳои олим дар бораи шаклҳои гуногуни ин ҷойном ба монанди “Паташхоргар” ва гунаҳои дигари он ба гунаи имрӯзаи он хеле шабоҳат дорад. Аз рӯи маъно чун “кӯҳи касногузар” фаҳмидани он ба воқеияту ҳақиқати илмӣ хеле наздик аст. Аз ин ҷо ба сари фарзияе мерасем, ки ковишҳои илмӣ ва таҳлили ин ҷойном аз сӯйи ин олим дақиқ ва асоснок сурат гирифта, далелҳои илмӣ овардашуда муътамаданд.

Китобнома:

1. Қаюмова, М. Антропонимияи Кӯлоб ва атрофи он / М.Қаюмова. - Душанбе, 2023. - 112 с.
2. Абодуллоева, С. Ономастика "Фарсنامه" Ибн ал-Балхи: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.02.22 / Абодуллоева Сафина Юсуповна; [Место защиты: Таджикский государственный национальный университет]. - Душанбе, 2009. - 175 с.
3. Аюбова, М. Антропонимияи тоҷикони навоҳии Шаҳритӯсу Қубодиён / М. Аюбова. – Душанбе: Эр-граф, 2013. - 190 с.
4. Майнусов, Д.Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси (лингвистический аспект): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22 Майнусов Дониш Фазлиддинович. – Душанбе, 2013. – 27 с.
5. Қурбонмамадов, С. Хусусиятҳои маъноӣ-хизматӣ топонимияи «Шоҳнома» - и Абулқосим Фирдавӣ / С. Қурбонмамадов. - Душанбе, 2016. - 164 с.
6. Исмоилов, Ш. Таҳлили лингвистии топонимҳо / Ш. Исмоилов. - Душанбе, 1994. - 52 с.
7. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Таҳияи матн бо пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷ. 1. / Муҳаммад Ғиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1987. – 270 с.
8. Ҳайдарӣ, Ш. Мақолаҳои номшиносӣ / Ш. Ҳайдарӣ. – Перм: Форвард, 2001. – 208 с.

УДК: 9(575.3)

**ЯК КАЛИМАИ “МУЪЧИЗАСОЗ”- БА УНВОНИ “ҚОНУН”,
ҲАМОНО ЗАРУРАТИ АВВЛИНДАРАҶАИ ҚОМЕАИ
ТОҶИКИСТОНӢ БОҚӢ МЕМОНАД**

(ё маърифати ҳуқуқӣ, зарурат, дастовардҳо ва монеаҳои сари роҳи он)
Ҳақназари Имомназар¹⁹

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

Дар мақола масъалаҳои вобаста ба зарурат, арзиш ва мушкilotи дар роҳи маърифати ҳуқуқии дар соли ба он бахшида шуда (2024) аз мавқеи илмӣ-оммавӣ ва шахравандӣ таҳлил шудааст. Конститутсияи ҚТ яке аз панҷ беҳтарин қонунҳои асосии сатҳи ҷаҳонӣ эътирофшуда мебошад, ки дар он тамоми ҳуқуқҳои фитрӣ (табиӣ) ва маданӣ ифода ёфтаанд. Дар мақола муаллиф аз ин ду намуди қонунҳо робитаи онҳоро ба тариқи намунаҳо мавриди таҳлил қарор дода, мавқеи онҳоро дар бақои муҳити атроф ва муҳити иҷтимоӣ бо далелҳои илмӣ баҳс мекунад. Нуктаи марказии мақола таҳлили илмӣ тазоди тафаккури суннатӣ бо воқеиятҳои ҷаҳони муосир, дар мисоли як асари илмӣ (ба номи “Як калима”), ки сирри нешрафти ҷаҳони ғарб ва иллати ақибуфтадогии ҷаҳони исломӣ шарқиро дар ҳамон як калима яъне “қонун” мебинад, мушаххас шудааст..

Калидвожаҳо: маърифати ҳуқуқӣ, қонунҳои “нонавишта”, ҳуқуқҳои фитрӣ, “қонунҳои табиат” ва “қонунҳои ҳуқуқ”, “фазаи “беқонунӣ”, бақои иҷтимоӣ, меъёрҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, мафҳуми “муъчизасоз”, қувваи қазой, масъулият ва ӯҳдадорӣ.

¹⁹**Ҳақназари Имомназар** - ходими илмӣ шӯбаи тадқиқоти иҷтимоиёту-иқтисодиёти Бадахшони Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишони: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Холдоров, 4. Тел.: (+992) 935661777; e-mail: i.haqnazar@gmail.com

Ҳақназар Имомназар - научный сотрудник отдела социально-экономических исследований Бадахшана Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 935661777; e-mail: i.haqnazar@gmail.com

Haqnazar Imamnazar – Researcher at Department of Social and Economic Research of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992) 935661777; e-mail: i.haqnazar@gmail.com

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Одно “чудотворное” слово – закон – остаётся главным приоритетом таджикского общества (или правовые знания, потребности, достижения и препятствия)

В статье анализируются вопросы, связанные с необходимостью, значением и проблемами на пути правового просвещения в посвящённом ему году (2024 г.) с научно-общественной и гражданской позиции. Конституция Республики Таджикистан входит в пятёрку лучших общепризнанных основных законов, в которых выражены все естественные и законы права. В статье автор на примерах анализирует взаимосвязь этих двух видов прав, а также на научных доказательствах обсуждает их положение в сохранении окружающей и социальной среды. Акцентом статьи является научный анализ противоречия традиционного мышления и реалии современного мира, на примере научной работы (под названием «Одно слово»), которая доказывает секрет прогресса западного мира и причина отсталости восточно-исламского мира заложенного в одном и том же слове «закон».

Ключевые слова: юридическое образование, «неписаные» законы, естественные права, «законы природы» и «законы права», пространство «беззакония», социальная безопасность, социально-правовые нормы, понятие «понятие чудотворец», судебная власть, ответственность и обязательность.

One ‘miracle’ word - the law - remains the top priority of Tajik society (or legal knowledge, needs, achievements and obstacles)

The article analyzes the issues related to the need, value and problems in the way of legal education in the year dedicated to it (2024) from the scientific-public and civil status. The Constitution of the Republic of Tajikistan is one of the five best universally recognized basic laws, where all natural and cultural rights are expressed. In the article, the author analyzes the relationship between these two types of laws by means of examples, and discusses their position in the preservation of the environment and social environment with scientific evidence. The point of emphasis of the article is collision between the traditional thinking and the realities of the modern world with the example of a scientific work (called "One word"), which proves the secret of the progress of the Western world and the reason for the backwardness of the Eastern Islamic world in the same word, named "law".

Key words: legal education, "unwritten" laws, natural rights, "laws of nature" and "laws of law", "lawlessness" space, social security, socio-legal norms, the concept of "miracle maker notion", judicial power, responsibility and obligation.

Чумхурии Тоҷикистон таҳти сарвари хирадмандона, мусбатназарона ва таърихан дуруст собитшудаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Чумхурии Тоҷикистон

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, бо кадамҳои устувор, марҳилаҳои навбатии рушди худро паси сар карда, новобаста аз монеаҳои айни ва маснӯӣ, бо итминон ба самти пешрафти бештар ва расидан ба ҷойгоҳи сазовортар дар ҷомеаи ҷаҳонӣ равон аст. Роҳбарияти олии мамлакат дар он замони душвортарин, вале тақдирсоз, масъалаи таҳия ва танзими низоми қонунии нави кишварро ҳамчун зарурати аввалиндараҷаи бунёди давлатдорӣ худӣ ва мавқеи онро дар ҷаҳон дар мақоми аввали оғози давлатсозӣ гузошт. Низоми комилан нави қонунии таҳияшуда, яке аз ислоҳоти бунёдии оғози давлатдорӣ худии тоҷикон буд, ки аз сатҳи сифр, оғоз ва ба анҷоми мантиқӣ расонида шуд, ки кафолати мавҷудият ва рушди кишварро ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ пурра таъмин карда тавонист. Аммо дар солҳое, ки ҳатто оддитарин назму амнияти ҷомеа низ аз байн бурда шуда буд ва кишваре, ки бо талоши манфиатҳои мухталиф дар вартаи нестӣ ҳам қарор дода шуда буд, маҳз роҳбари ҷавони он, Эмомалӣ Раҳмон тавонист, ҳалқаи асосии занҷираи тамоми мушкилоту проблемаҳои бешумори он замони мамлакат, тақдири ояндаи онро ба низоми қонунгузори муваффақона пайванд диҳад. Дар оғози истиқлолият, ки бӯҳрони шадиди сиёсӣ, иқтисодӣ, амният, иҷтимоӣ, ки ҳатто фарҳанги кӯҳани миллиро ҳам фаро гирфта буд, Сарвари давлат ва Ҳукумат таҳияи Конститутсияи Ҷумҳурии соҳибистиқлоли Тоҷикистонро ҳамчун санги асоси бунёди давлатдорӣ худӣ ва ояндаи он мушаххас карданд. Раиси Шӯрои Олии кишвар, Эмомалӣ Раҳмон ба ин масъалаи бунёдӣ бо масъулияти хеле баланди ватанпарастӣ муносибат карда, назди ҷомеа вазифа гузоштанд, ки Конститутсияи мамлакате ва миллате, ки дар таърихи тамаддуни башарӣ яке аз нахустин бунёдгузорони ниҳоди давлатдорӣ дар ҷаҳон буданд ва давлатдориро барои ҷаҳонӣ омӯзонданд, набояд як Конститутсияи муқаррарӣ бошад. Он бояд ҳамчун сарқонуни ҷавобгӯӣ ва таҷассумгари тамоми мушаххасоти фарҳангӣ ва таърихӣ ин миллати кӯҳанфарҳанг ва ҳамзамон бо низоми қавонини башарӣ созгор бошад. Бо ин ҳадафи наҷиб, ҳанӯз соли 1993, дар авҷи ҷанги дохилӣ ва фазои беқонунии сартосарӣ, ки умеди аҳли ҷомеа ро ҳам ба оянда аз байн бурда буд, Роҳбари давлат, бо истифода аз камтарин имконот, як ҳайати коршиносони босалоҳияти кишварро гирд оварда, барои омӯзиши таҷрибаҳои беҳтарини ҷаҳонӣ ба кишварҳои Аврупо ва Осиё

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

фиристонданд. Дар натиҷаи Конститусияи Тоҷикистон, ҳамчун қонуни асосии давлати тозабунёд, бо инъикоси фарҳанги миллӣ, беҳтарин дастовардҳои таърихи конституционализми мамлакат мутараққӣ, таҷрибаҳои байналмилалӣ инкишофи демократия, принципҳои умумии байналмилалӣ ва концепсияи ҳуқуқи фитрӣ, сохти муосир ва созгор ба ҳаҷми воқеи муосир ба ҳамаи дохилӣ ва берунӣ муаррифӣ гардид. Бо ташаббуси Сарвари давлат, моҳи ноябри соли 1994, Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон озод, тариқи раъйпурсии умумихалқӣ қабул гардид ва бинобар ҳамин ҳам номи сазовори “Конститусияи халқӣ”-ро гирифт, зеро он ба қавли Пешвои миллат “таҷассумгари орзуи ормони озодандешӣ ва ғояҳои ҳақиқатии мардуми мо мебошад” [3, 6].

Яке аз муҳимтарин баҳсҳои доғи ду тараф, дар оғози поягузориҳои давлати навини тоҷикон, яъне ҷонибдорони ҳукумати қонунӣ ва мухолифин, сохти давлатдорӣ ва масири ояндаи он буд. Мухолифини сохти давлатдории демократӣ ва ҳуқуқбунёд, бо кумаку машвараҳои “мушовирони хориҷӣ” аз давлатҳои исломӣ (Эрону Афғонистон ва кишварҳои арабӣ) ва ғайри исломӣ, ки мановфеи дарозмуддати ҳудуд пайгирӣ мекарданд, бо “далелҳои илмӣ”, барои бунёди давлати исломӣ роҳбарӣ мекарданд. Яке аз сабабҳои ба муддати 5 сол тӯл кашидани ин баҳсҳои истилоҳӣ “давлати дунявӣ” буд, ки ҳар рӯзи тавафуқи ба таъхир афтода, таҳдиди нобудии давлати нав ба истисно расидаро воқеитар мекард. Зеро ҷонибдорони давлати ба ном исломӣ, бо тафаккури суннатӣ ҳама якҷониба, ба низомӣ мудерни “дунявӣ” мухолифати сарсахтона нишон дода, онро қомилан ҳилофи анъанаи давлатдорӣ ва ҳамаи суннатӣ “қилва мебуданд”. Давлати ба ном боқӣ мондаи тоҷикон, бо парокандагии ҳамаҷонибаи афкори мавқеъгирӣҳои мухталифу парешон, ки тифли навзоди осебпазирро мемонд, бо мероси ҳамаи гарони қонун ба уҳдаи роҳбари ҳамаи Эмомалӣ Раҳмон гузашта шуд, зеро ҳама каси дигар аз нухбаҳои давра ҳозир нашуд, ки чунин масъулияти бузургро ба душ гирад. Ба Эмомалӣ Раҳмон, ҳамчун сиёсатманди аз байни халқ баромада, бо ҳислатҳои мусбатнигарӣ, ояндагирӣ ва сарсупурдагии ҳама ба сарзамини аҷдодӣ ва миллати қуҳанрешаи он муяссар шуд, ки сохти давлатдории муосир (модерн)-и ояндадорро дар пояи мафҳумҳои давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона дар Конститусияи мамлакат ба ҳамаи сазовор

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

нишонад, ки дурустии онро таърихи хеле кӯтоҳи замони истиқлолият возеҳ ва амалан ҳам нишон дод. Ногуфта намонад, ки ин Конституцияи мардумӣ, ки соли равон 30-солагии онро сокинони кишвар, бо ифтихори хоса чашн мегиранд, дар сатҳи дунё, дар радифи панҷ адад беҳтарин конституцияҳои ҷаҳон эътироф шудааст, зеро ба таъкиди роҳбари давлати озоди Тоҷикистон “он маҳсули андешаи миллӣ ва арзишҳои бунёдии халқи кишвар мебошад”[6, 11]. Ин Конституция дар кӯтоҳтарин фурсати таърихӣ аркони давлати тозабунёдро поя гузошт ва миллатро ба ҳам оварда, пешрафти ҳайратангези мамлакати ба партгоҳи аз байнравӣ ва порчашавӣ тақон дода шударо таъмин кард. Дар муҳлати каме беш аз 20 сол Тоҷикистон (ки пас аз соли 2000 барои рушд имкон пайдо кард), ба шарофати заҳматҳои бегона ва сиёсати хирадмандонаву мардумии Пешвои миллат ва ҳамин Конституция ба сатҳи кишварҳои дар ҳоли рушди босуръат расонида шуд, яъне беш аз 7 % рушди ҳамасолаи ММД таъмин карда шуд, ки дар назарияи иқтисоди сиёсии ҷаҳон он ҳамчун “муъҷизаи иқтисодӣ” эътироф мешавад.

Мафҳуми “маърифати ҳуқуқӣ” аз вожаи “маърифат” аз решаи ирфон (арабӣ) ва “дон, дониш” (порсӣ-тоҷикӣ) ба маънои “дониш”, “маълумот”, “огоҳӣ”, илм ва муродифҳои зиёд, аз ҷумла, ба монанди ибораҳои маърифати ҳуқуқӣ, динӣ, дунявӣ, ба маънои “донишу огоҳӣ дар истифода мебошад.

Мафҳуми “ҳуқуқ” (дар шакли ҷамъ) ва “ҳақ” (шакли танҳо), (сазovor ба чизе будан), яке аз мафҳумҳои муҳимтарин ва бузурги дар ҷаҳони модерни дар ҳоли густариши бештар қарор доштаи кишварҳои дунё, ҳар кадом ба қадри тавону “ҳиммати ” худ, ин мафҳумро ба хоҳири бақову пешрафт машруиат дода, дар амал татбиқ мекунад.

Ҳуқуқ аз ибораи фалсафии ба ном “ҳуқуқи табиӣ” оғоз мешавад, яъне ҳар он чизе, ки инсон аз қонунҳои “нонавиштаи табиат”, ки башарият як ҷузъи ҳамон табиат аст, омӯхта, дар шуураш ҷо додааст, мебошад.

Мафҳуми “ҳуқуқи мусбат” ё “позитивӣ” низ аз ҳамон мафҳуми “ҳуқуқи табиӣ”, сарчашма мегирад. Ҳуқуқҳои табиӣ, ё “қонунҳои табиӣ” таълимоте дар фалсафаи ҳуқуқ ва ҳуқуқшиносӣ аст, ки одамро дорои як қатор ҳуқуқҳои (аз ҳудаш) ҷудонашаванда эътироф мекунад, ки ба ӯ пас аз таваллуд, дар асоси ҳудии далели мансубияти ӯ ба миллате

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ва ё насли башар тааллуқ доранд [4, 132]. Соддатарин мисоли “ҳуқуқи табиӣ” аз вазни инсон, узвҳои физикӣ ва равонии он оғоз гирифта, ба ҳуқуқ ба ҳаёт, озодӣ ва кӯшиш ба хушбахтӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Инкор кардани ҳуқуқҳои фитрии инсон дар сатҳи башарӣ ҳамчун амали ғайриқонунӣ ва ҳам ғайриахлоқӣ эътироф шудааст, зеро нуктаи меҳварии онро ҳуқуқи фард ташкил медиҳад. Ҳуқуқи мусбат (позитивӣ) бо пайдоиши аввалин давлатҳо дар шакли ҳуччатҳои ҳаттӣ ба вучуд омада, ба қонунҳое дахл дорад, ки аз ҷониби сохторҳои қонунгузори давлат сохта мешаванд.

“Қонун” дар ҳуқуқшиносӣ ба маънои мушаххас, санади меъёрии ҳуқуқӣ мебошад, ки аз ҷониби мақомоти намоёндагии (қонунгузор) ҳокимияти давлатӣ ба тартибу равияи махсус қабул гардида, муносибатҳои муайяни ҷамъиятиро танзим менамояд ва давлат барои манфиати умум татбиқи онро таъмин мекунад [7, 134].

Ҳамин тариқ, донишҳои ҳуқуқӣ агарчӣ маънои мушаххастар ва барои доираи муайяни сохторҳои марбутаи соҳаи ҳифзи ҳуқуқ (ҳуқуқшиносон) тааллуқ дошта бошанд, ибораи “маърифати ҳуқуқӣ” бештар ба маъно ва қорбурди васеътар, яъне дар сатҳи омма, ҷомеа истифода мешавад. Аз назари мо, нуктаи муҳимтарине, ки дар ҷавҳари ин мафҳум нухфта аст, ин таъкиди баробарии мафҳумҳои “ҳуқуқ” бо мафҳуми “масъулият”, “ухдадорӣ” дар баробари дигарон ва ҷомеа мебошад. Аз ин рӯ, Сарвари давлат, Пешвои миллат бо дурнигарии хос, соли 2024-ро бо фармони махсус, “Соли маърифати ҳуқуқӣ” эълон карданд, ки нишонаи эҳтиром ба мақом ва нақши ҳуқуқ дар ояндаи кишвар мебошад [8, 1].

Қонун, табиат ва ҷомеаи инсонӣ

Ҷаҳони муосир аз ҷомеаҳои мухталиф, башарияти иборат аз садҳо дину мазоҳибу эътиқодот, ҳазорҳо расму оин, урфу одатҳо, шароити аз ҳам комилан тафовутдоштаи муҳити физикӣ ва фарқиятҳои дигари бешумор мебошад, ки танҳо низомии қонун қодир аст, ҳамаи онро дар доираи як назми мушаххас, суботу амният, яъне дар доираи тамаддунӣ, дар сатҳи милли ва башарӣ нигоҳ дорад.

Масалан идае ҳанӯз ҳам ҷонибдори ҷомеаи утопикӣ (хаёлӣ) мебошанд ва бинише доранд, ки дар он гӯё одамоне “бо боварии қурқури ба ҳамдигар ҷамъияташонро идора карда, ба ҳамин тариқ ба хушбахтӣ ноил мегарданд”. Аммо сатҳи тақомули ҳанӯз ноқиси башар,

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

воқеияти ҷаҳони пешрафта нишон медиҳад, ки мутаассифона, чунин ҷаҳони идеалӣ ҳанӯз ҳам, идеалӣ (ормонӣ) ва дар таззод бо ҷаҳони воқеии муосир боқӣ мемонад. Дар воқеияти ҳаёт, одамон табиатан хеле гуногунанд, то ба ҳол иддаи зиёде дар банди худпарастии беҳудуд (эго), ки ба майли дастдарозӣ ба ҳаққи дигарон меанҷомад, мебошанд. Чунки ҷамъияти воқеӣ омехтаи ноҳамгунӣ (гетерогени)-иҳои густурда аст, ки дар он ҳар касе, ҳар гурӯҳе дар пайи манофеи худ меҷӯяд, мувозинатро ба манфиатҳои худ тағйир диҳанд. Дар чунин ҳолатҳо қонун барои барқарор кардани ин мувозинати нозук дар ҷомеа ва ба ҳам пайвастании зиндагии иҷтимоии мардум, ҷӣ дар ниғаҳдории рафтору ахлоқи одамон, ҷӣ дар сатҳи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва берун аз он, мафҳуми ивазнашаванда мебошад.

Ба таърихи пайдоиш ва зарурати мафҳумҳои “ҳуқуқ” ва “қонун” дар ҷомеаҳои гуногуни башарӣ назаре меандозем. Худи табиат, модари тамоми мавҷудоти олам бо қонунҳои худ нишон медиҳад, ки назми табиат, пайдории низомии ҷаҳон, ҷомеаҳои он ва зиндагии озодонаву рифоҳи аъзои ҷомеаҳо танҳо дар сурати риояи қатъии ҳамон мафҳуми қонун имконпазир аст. Ҳар як организми зинда, аз амёбаи хурди якхучайрагӣ то калонтарин ҳайвон, як қатор қонунҳои (табии) худро доранд, ки онҳоро ба тариқи ирсӣ, барои бақои худ риоя мекунанд.

Занбӯрони асалро мисол мегирем, ки маҳз тибқи қонуни ҷиддии табиӣ, ҳаёти “ҷамъиятӣ”-и онҳо барои ҳастӣ идома дошта, такрористехсолкунии гиёҳҳо таъмин мекунад ва ба ҳамин тариқ, ҷун ҳалқае дар занҷираи биологӣ табиат барои бақои он хизмат мекунанд. Агар яке аз онҳо қонунро вайрон кунад, барои таҳдид ба бақои “ҷамъияти занбӯрон”, ба “ҳабси абад” маҳкум мешавад.

Ё паррандагоне, ки агар тибқи ҳамон қонуни табиат муҳочират накунад, онҳоро ба марг расонад.

Акнун лаҳзае дунёи инсонҳоро бидуни қонун, ё мушаххастар, бидуни ҷазо, ё муҳокимаи гуноҳкорон тасаввур кунем. Фарз мекунем, ки ҷомеае то ин дам бидуни содир кардани гуноҳ, хиёнат “зиндагии поквичдонона” доштааст. Вале агар дар ин ҷомеа касе, аз рӯи тамаъ, аз хонаи ҳамсояаш ашёи қиматбаҳоро дуздад ва аз амалаш ҳама огоҳ шаванд ҳам, дар ҷомеаи “бидуни қонун” бо вай ва амсолош коре анҷом шуда наметавонад, зеро ҷазое, ҷавобгарие, ё масъулияти онҳоро интизор намебошад.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Як воқеияти ҳаётиро, ки зарурати ногузири қонунро дар иҷтимоъ таъкид месозад, ҳамчун мисол ба ёд меорем. Гурӯҳе аз одамон дар асари фалокат дар қазирае дармемонанд ва медонанд, ки наҷотдиҳандагон танҳо пас аз бист рӯз ба наҷоташон расида метавонанд. Барои ҳамин ғизову оби маҳдудашонро бо диққати том, барои ҳар рӯз тақсим мекунад. Марди тамаъкоре аз байни гурӯҳ, пинҳонӣ хӯроку оби дурӯзаи барои тамоми гурӯҳ захира шударо меҳӯрад ва барои ин амалаш далел ҳам меорад, ки “ҳеҷ қоидае, маҳдудияте, ё масъулияте вучуд надорад, ки “хӯрдани бештарро манъ карда бошад”. Дар натиҷа гурӯҳ ду рӯзи тамом гурусна мемонданд ва чанд нафар ҷонашонро ҳам аз даст медиҳанд. Вале чун қонуне, қоидае ва тарс аз ҷазое вучуд надошт, амали ин шахс ҳатто “нодуруст” ҳам исбот шуда наметавонист. Чунин амалҳои “ғайриқонунӣ” дар фазои “беқонунӣ”, баръакс одамони дигарро барои ҳар гуна амали хилофи аксарият, таҳрики бештар мекунад, ки оқибати чунин фазои “беқонунӣ” бесуботӣ, беназмӣ ва ҳатто хунрезӣ будааст, ки таърих намунаҳои фаровони онро нишон медиҳад. Аз ин рӯ, аҳли хирад ба натиҷа расиданд, ки танҳо низоми қонун метавонад нафси бе ҳудуди инсонҳоро ҷилавгирӣ кунад, ба онҳо хотиррасон мекунад, ки касе, дурусттараш низоми, ниҳоде ҳаст, ки дар ҳолати зарурӣ онҳоро маломату муҷозот мекунад, то мувозинат дар ҷомеа устувор бошад ва адолат барои “қурбониёни беқонунӣ” ҳам таъмин гардад.

Ба асоси мушоҳидаи олимон, қонунҳои табиат, дар тӯли мавҷудияти он “заррае ҳам нашикастанд”, ки тибқи назм омадани шабу рӯз, фаслҳои сол ва гуногунии онҳо, идомаи мавҷудияти зиндагӣ намунаи кӯтоҳу возеҳи он мебошад. Бо чунин намуна, ё аналог ҷамъияти башарӣ, чун як ҷузъи ин табиати кулл, тӯли замонҳо қонунҳоро омӯхта ва дар ҳаёти иҷтимоии худ ба тадриҷ, ба шакли “қонунҳои навишта” татбиқ мекунад, то ҷомеаҳои ба тадриҷ хеле мураккабтаршудаи инсонӣ имкони идома ва рушдро аз даст надиханд [4, 166].

Пайдоиши расму оинҳо ба зарурати амалии онҳо дар ҳаёт (масалан, зарурати қоидаҳои гигиенаи шахсӣ, тарзи оиладорӣ, бархурд бо муҳит (табиат) ва ғ.а) вобастагӣ дорад. Аксари вақт урфу одатҳо тавассути расму оинҳои динӣ мустаҳкам карда шуда, бо таҳдиди ҷазоҳои илоҳӣ дастгирӣ мешуданд, меъёрҳои аввалини қонун дар

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

шаклҳои гуногуни мамнӯъкунанда, ё табу ҳам ба вучуд омаданд. Оҳиста-оҳиста урфу одатҳо дар меъёрҳои ахлоқӣ ҳамчун андешаҳои одамон дар бораи “неку бад”, муттаҳид шуданд. Меъёрҳои маъмултарини ахлоқӣ, аз қабилӣ “қатл нақун”, “дуздӣ нақун”, “зино нақун”, “дурӯғ нагӯ”, “ҳасад нақун” ва ғайра, дар замони муайян ба шакли динӣ зоҳир шуда, сипас ба меъёрҳои ахлоқӣ табдил ёфта, ба мурури тақомули инсоният, дар шакли қонунҳои “маънавӣ” ифода меёбанд [4, 142].

Аз тарафе, одамон дар ҳар гуна ҷомеае, ки бошанд, то ҳадде огоҳанд, ки набояд муқобили якдигар амал, ё бартаричӯӣ кунанд, зеро ин бешубҳа ба бадбахтии дигарон ва дар ниҳоят ҳалокати ҳамон ҷомеа меанҷомад. Пас низоми қонун зарурати айни мебошад, бо унсури масъулият, бо “тарсу ҳарос”, то ба ҳар кас, ба саҳми ӯ, ки сазовори он аст, мукофот ва ё муҷозот диҳад.

Аммо аз сӯи дигар, ҳаёт нишон медиҳад, ки инсонҳо ба ин “қонун”-ҳо ҳам ҷунон одат мекунанд, ки зарурату арзиши онҳоро аксаран “намебинад”, ё мисли чизи муқаррарии худ ба худ вучуд доштаву абстрактӣ медонанд. Яке аз бузургон фарҳанги мо, Бедил, дар мавриди иддае аз он аъзои ҷомеа (ки дар ҳар ҷомеа вучуд дошта метавонанд), ки аз “ҳадду андоза” (маърифати ҳуқуқӣ) дар ғафлат мемонанд ва ё ба он беэътиноанд, таъкиди бамавриде дорад, ки барои ҳамеша омӯзанда боқӣ мемонад;

То ба девори боло н-ояд сараш,

Нашнавад панди дил он гӯши караш,

Яъне рисолати маърифати ҳуқуқӣ дар он аст, ин иддаи ҷомеаро ҳам ба огоҳӣ расонад, то “сарашон ба санге, деворе нахӯраду дард наёбанд”.

Дар дунёи муосир ҳам, ҳамоно принципи “бақои зиндагӣ” аз ҳама болотар ҳукмфармо аст ва нақши қонун ҳам аввалтар аз ҳама, барои ҳамон бақо, “зинда мондан” муҳим боқӣ мемонад, аммо ба он талоши ба хушбахтии “бештар” расидан ҳам илова шудааст.

Дар зимн ба ёд овардани ақидаҳои муқобили ҳамдигари ду файласуфи машҳури Давраи маърифат (қарни XVIII) Ҷон Локк ва Томас Ҳобс дар мавриди табиати инсон ҷолиб аст. Аввалӣ инсонро тақрибан “мусбат”, яъне дорои характери мукаммали инсонӣ медонист ва дувумӣ дар инсон бештар “ҳӯи ҳайвонӣ, ваҳшӣ”-ро медид (ибораи

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

“инсон барои инсон гург аст” низ ба ӯ мансуб аст). Тибқи ин ду назари мухолифи ҳам, инсон аз ду ботини ба ҳам зид, мусбату манфӣ “ҳалқ ” шуда, бо он боқӣ мемонад. Ва танҳо чизе , ки тафакуру амалҳои инсонӣ бештар “моҳияти ҳайвонӣ” доштаро маҳор, ҷилавгир карда метавонад, ҳамоно як калимае ба номи “қонун” аст, ки ҷомеаҳои модерни ноҳамгун, мухталифҳо аз бесубобтӣ ва бебақоӣ ҳифз мекунад.

Аз нигоҳи илмӣ, мафҳуми ҳуқуқ дар фалсафаи сиёсӣ ҳуқуқи Юнони қадим реша дошта, бори аввал, мутафаккирони ғарбӣ ба монанди Гуго Гротси, Ҷон Локк, Гегелу дигарон дар ин маврид таъкидҳо дошта, ду намуди қонун, ба номи “қонунҳои табиат” ва “қонунҳои ҳуқуқ”-ро аз ҳам ҷудо карданд:

Яке ҳуқуқҳои фитрӣ ба шахс аз рӯи таваллуд “дода мешаванд” ва ҳуқуқҳои “мусбат”-ро шахс аз давлат, ҷомеа мегирад. Дигаре ҳуқуқҳои фитрӣ чӣ дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва чӣ дар расму оин ва ҳуқуқҳои мусбат, ё қонунҳои маданӣ, баръакс, танҳо дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ифода меёбанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ, ҳуқуқҳои табиӣ инсон дар Конститутсияи он, (“Ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон дахлнопазиранд ва аз замони таваллуд ба ҳар кас тааллуқ доранд”), ифода ёфтаанд [2, 3].

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун санади олий, Қонуни Асосӣ, 6-уми ноябри соли 1994 дар раёйпурсии умумихалқӣ қабул шуда, солҳои 1999, 2003 ва 2016, бо тариқи раёйпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. Ин иловаҳо пеш аз ҳама, нишонаи мафҳуми динамикӣ будан ва зарурати ба тағйирёбии замонӣ воқеият мутобиқ шудани онро нишон медиҳад, то идеалҳои бунёдӣ дифоъ шуда тавонанд. Аз ин рӯ ҳам, Пешвои миллат Конститутсияро “ҳуҷҷати сарнавиштсоз ва бахтномаи миллат” номиданд [6, 17].

Дар замони Истиқлол, дар пояи Конститутсияи мамлакат 1800 санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ қабул гардида, ки 422 қонунҳои сатҳи мамлакат, 17 адад қонунҳои конститусионӣ ва милли ва 21 адад кодексҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, маҳз аз тариқи ҳамоно маърифати ҳуқуқӣ ба аҳли ҷомеа мерасонад, ки аз ҳар гуна амалҳои ғалатӣ чӣ гуна оқибатҳоро бояд интизор буд, ба тарзи дигар, водор мекунад, ки ҳар узви ҷомеа бояд пеш аз “ҷаҳидан ба пеши по нигоҳ кунад”. Ба

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

хусус, се қонуни миллӣ; Қонуни ҚТ “Дар бораи танзими анъна ва чашну маросим” (соли 2007), Қонуни ҚТ “Дар бораи масъулияти падару модар дар тарбияи фарзанд” (соли 2011), Қонуни ҚТ “Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон” (соли 2023), на танҳо аҳамияти ғавқуллода баланди сиёсӣ, амниятӣ, иқтисодӣ-иҷтимоӣ сатҳи миллӣ пайдо карданд, балки, барои таҷассуми манфиатҳои умумӣ, баҳои баландро ҳам сазовор шуданд.

Бузургтарини арзиши “Соли маърифати ҳуқуқӣ” (2024) дар он аст, ки бори дигар яқсону баробар будани тамоми афродро дар баробари низоми қонунӣ, зарурати ҳаётии низоми қонун ва риояи онро дар ҷомеа таъкид мекунад. Ҳамчунон аъзои ҷомеаро водор месозад, ки масъулиятҳоеро ҳам ба душ гиранд, аз баъзе “озодихо”-и худ, ба монанди нарасондани зарар ба қону молу дигарон, дуздидани ҳаққу моли дигарон, роҳ додан ба таъйиз, поймол кардани ҳуқуқи занон ва ва ғайра даст кашанд, ки ақли солим ҳам онро тақозо мекунад.

Дар раванди бунёди ҷомеаи пешрафта ва адолатпарвар масъалаи ташаккули маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон нақши калидӣ дорад [5, 8]. Барои одамон, ки ҳамагӯза бо ҳамдигар дар муомилаву муоширати зич қарор дошта, дар ҳаёти ҳамдигар осорҳои мухталиф мегузоранд, кумак мекунад то ба сатҳи дарки воқеиятҳои ҷомеа, фарҳанги баланди ҳамзистӣ бо намояндагони гуногуни ҷомеа расида тавонанд. Маърифати ҳуқуқӣ ба одамон меомӯзад, ки риояи меъёрҳои Конститутсия ва итлоат аз низоми қонунии кишвар пеш аз ҳама, гавари озодӣ ва беҳатарии ҳаёти ҳуди онҳост ва танҳо ба ин тариқ ба ҳадафҳо ва орзуҳои худ дар зиндагӣ тамаркуз карда, ба онҳо ноил шуда метавонанд.

Мафҳумҳои “ҳуқуқ” ва “қонун” дар тамаддуну фарҳанг ва низоми арзишии ҳар ҷомеа мушаххасоти ҳудро дорад. Масалан, дар кишварҳои гуногун барои як ҷиноят ба таври гуногун ҷазо вучуд дорад. Аммо тамоми ҷомеаҳои башарӣ мақсадҳои умумиро дунбол мекунанд, ки муҳофизат ва таъмини ҳаёти шаҳрвандон, ҳаққи ҳаёту озодӣ, аз нав тарбия кардани гуноҳ содиркардагону қонуншиканон, баробарии марду зан ва ғайра ҳуқуқҳои появӣ барои тамоми инсоният муштарак буда ва мемонанд. Бино бар ҳамин ҳам, дар ҷомеаҳои муосир, ҳуқуқ қариб 70% муносибатҳои ҷамъиятиро танзим мекунад. Зеро бидуни ин

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

танзимгари асосӣ, башар танҳо гурӯҳе аз организмҳои зиндаи дар сайёра хоҳад буд, ки бақо ва рушди он ҳам кафолате нахоҳад дошт.

Пайдоиши ҳуқуқ ва низоми қавонин барои татбиқи он, ҳамзамон бо пайдоиш ва рушди давлат ба амал омадаст [7, 13]. Маҷмӯаҳои қадимтарини меъёрҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ба мо расида, мероси бостонии ҳуди мо, халқи тоҷик мебошанд. Муҳимтаринашон нахустин низоми қонунҳои аввалин давлати мутамаддини ҷаҳон, империяи Куруши Кабир ва нахустин дар сатҳи башарият Эломиаи мондагори ӯ буд, ки ҳуқуқу озодиҳои асосии ҷисмонӣ, наҷодӣ, миллий ва ақидагии тамоми шаҳрвандони қаламрави империяи бузургашро дар шакли қонун даровард, ки тӯли таърихи башар арзиши баланди ибратомӯзи ҳудро нишон додааст. Бояд гуфт, ки тамоми эломиаҳои ҳуқуқии давлатҳои мутамаддин ва ба хусус, Эломиаи Ҳуқуқи башар (соли 1948) дар асоси ҳамин Эломиаи машҳури Куруши Кабир тартиб дода шуд, ки яке аз ифтихороти абадии миллати мо боқӣ мемонад.

Бори дигар, зарур ба таъкид аст, ки мафҳумҳои “ҳуқуқ” ва шакли амалии он “қонун”, дорои пояи фалсафӣ мебошад, ки асли ҷавҳари он дар фалсафаи антиқаи Юнон, аз ҷумла дар осори мутафаккири машҳури ҷинӣ Конфутсий (соли 551 пеш аз мелод) ба тариқи ибораи “он тавре, ки ба худ муносибат меҷӯӣ, ба дигарон ҳам чунин муносибат кун” поягузори шудааст. Ин мафкура дар тамаддуни бостонии тоҷикони ориёӣ, дар ашъори шоир - мутафаккири бузурги қарни XIII форсу тоҷик, Саъдии Шерозӣ, ба тариқи раҳнамоии маънавӣ, хеле муъҷаз баён шудааст:

Ман шунидам зи пири донишманд,

Ту ҳам аз ман ба ёд дор ин панд.

Он чӣ бар нафси худ напсандӣ,

Низ бар нафси дигарон напсанд....

ки имрӯз дар равоқи яке аз ниҳодҳои бонуфузтарини марбут ба сохтори СММ, ҳамчун асли гуманизм ҳаққоқӣ шудааст, ки ҳам боиси ифтихор ва ҳам намоёнгари миллати тамаддунофар будани моро бори дигар таъкид месозад.

Яке аз ҳадафҳои дигари муҳими эълон шудани соли 2024, ҳамчун “Соли маърифати ҳуқуқӣ”, ин ба сатҳи баландтар бардоштани маърифату фарҳанги ҳуқуқии тамоми аҳли ҷомеа, дар атрофи муҳимияти мақоми қонун, эътибору эҳтироми он дар фазои ҳаёти

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

чамъӣ (ичтимоӣ) ва байналмилалӣ мебошад. Зеро дар чомеа тоҷикистонӣ ҳанӯз иддае зери таъсири тарзи тафаккури анъанавӣ, ғайривоқеӣ боқӣ монда, барои мувоҷеҳ шудан ба талаботи қонунҳо, роҳи “гузар аз он ва ё дақиқтар роҳи гурез меҷӯянд”, ё талаботҳои низоми қонун ва ҳуқуқро ба “шояд ва таваккал” ҳавола мекунанд.

Иддае ҳам дар чомеа гумон мекунанд, ки қонунҳо “танҳо барои давлат лозиманд”, ки чунин сатҳи дарки низоми қонунӣ ниҳоят ҳайратовар ҳам мебошад. Ба ибораи дигар, худро аз давлату ҷамъияти худ “ҷудо дар сайёраи дигар пиндоштан” маъно мешавад, ки ақлу мантиқи оддӣ ҳам аз дарки он очиз менамояд.

Маърифати ҳуқуқӣ ин пеш аз ҳама нақши муҳими тарбиявӣ дорад, зеро донишҷӯи қонун ва ҳифзи ҳуқуқҳо ва ӯҳдадорихоӣ муайяншуда аст, яъне чизеро иҷозат медиҳад ва чизеро манъ мекунад. Донишҷӯи қонун ба инсон ба монанди ҷароғи раҳнамо дар роҳҳо, имкон медиҳад, ки пеш аз ҳама, беҳатарии худро ҳис кунад ва дурнамои ҳимояи ҳаққу ҳуқуқ ва масъулияти худро пайдо кунад ва шаҳрванди сазовори ватану миллати худ бошад [6, 14]. Ҳамосафарини бузурги мо, Фирдавсӣ низ дар маврид, ки ба мафҳуми маърифати ҳуқуқӣ мустақиман рабт дорад, хеле дақиқ гуфтааст, ки;

Ба гетӣ ду касро бибояд сипос,
Яке ҳақшиносу яке ҳадшинос...,

яъне ин ду навъи одаме, ки аз ҳаққи худ огоҳанд ва дар он ҳадеро барои дигарӣ ҳам қоилад, дар ҳар чомеа ва дар ҳар давра замон хушбахтанд ва қобили ситоишу эҳтироманд. Аз ин фалсафаи ҳаётӣ, ибораи машҳури,” ҳуқуқу озодиҳои шахс дар ҳамон ҷое ба охир мерасанд, ки ҳуқуқу озодиҳои дигарӣ оғоз мешаванд,” берун омада, ҳамоно мафҳуми ҷорӣ замонҳо (актуалӣ) боқӣ менамояд.

Дар асоси ҳамин воқеиятҳо метавон ҳулоса кард, ки асрори зиндагии бароҳат, осудаву инсонӣ, рифоҳу пешрафти босуръаттар низ ба як мафҳум, ба як калимаи мӯъҷизасоз, ба номи қонун ва риояи ҳатмии он вобаста буда ва хоҳад монд. Донишҷӯи қонунҳо, ҳуқуқҳо аз тариқи низоми маърифати ҳуқуқӣ, вазифаҳову масъулиятҳоро ҳифз ва муайян мекунад, аз ҷиҳати ҳуқуқӣ гуногун муҳофизат мекунад, ба инсон имкон медиҳад, ки худро дар амни комил эҳсос кунад ва дурнамои амниятро рушд дошта бошад ва дар ҳаёти сарзамину чомеаи худ саҳмгузор бошад.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Дар тӯли рушди ҷомеаи башарӣ, бинобар тавсеаи ҷомеаҳо, қонунҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳам расмӣ пайдо карда, мақомоти махсусе шакл гирифтанд, ки иҷрои ин қонунҳоро назорат мекарданд. Имрӯз мақомоти асосии ҳифзи ҳуқуқ мақомоти қорҳои дохилӣ (милиса), прокуратура, ки ба волоияти қонун дар кишвар назорат мекунад ва мақомоти ниҳонии қазоваткунанда, судӣ мебошад, ки ҳар кас метавонад, барои ҳифзи ҳуқуқи поймолшудааш ва барои ҳаққи худ расидан, ки Конститутсияи Тоҷикистон барояш қарор додааст, озодона муроҷиат кунад [2, 3].

Ба итминони олимону файлсуфони бузурги замон, пояи либерализм, яъне идеологияи асосии ҷомеаи башари муосир боз ҳам мафҳуми густурдаи “озодӣ” дар тамоми ғайриқонунҳои башарӣ, дар доираи низомии қонун ва волоияти он боқӣ мемонад, ки аз маърифати ҳуқуқӣ оғоз шудааст. Ҳатто бо вуҷуди як қатор мушкилотҳои он дар иҷода аз кишварҳои олам, мафҳуми либерализм (озодӣ, ҳаққи ҳуқуқ дар ҳаққоти қонун) имконияти фарохи ҳудудҳои (ҳудудҳои) дорад ва прогресси ҳамаҷониба ва шуқӯҳои ҳаққоти ғайриқонун, тавассути қувваи қазоӣ (судӣ)-и бетараф ва мустақил аз давлат, дар пояи адолат (қонун) таъмин мекунад, ки барои тамоми ҷомеаҳои муҳталиффарҳанг қобили баҳрабардорӣ ва пайравӣ мемонад.

Аз ҷониби дигар, ба назари мо, дар ҷомеаи тоҷикистонӣ, дар сари роҳи густариши бештари маърифати ҳуқуқӣ, ҳамон боқимондаҳои системаи фикрии суннатӣ ва анъанавӣ, ки аксаран дар шакли ба ном “таълимоти суннати исломӣ” дучор мешавад, яке аз монандҳои асосӣ боқӣ мемонад. Бояд эътироф шавад, ки чунин системаи фикрӣ, дар ҳаққоти муосири воқеӣ, ки дар пояи ҳуқуқ ва қонун мақоми устувор дорад, пешӣ чашми иҷода аз одамонро, мисли пардаи ғайроқонун чунон гирифтааст, ки дидани воқеиятҳо мушкил сохтааст. Дар ин маврид, Бедилӣ бузургдил хеле дақиқ ақиба гуфтааст, ки намунае барои андеша ва ибрат ҳам мебошад:

По ба ҳоқам зан, ки мижғони ғайроқонун во шавад,

Ҳар ту бедорам насозӣ, то абад ҳобидаам.

Яъне маърифати ҳуқуқӣ масъулияти муҳим бар душ дорад, то “пой чунин ашхосро бояд чунон ба замин қўбад, ки мижғони ҳаққоти ғайроқонун гирифтаашонро тақида, поқ боз шавад”, то аз ҳоби абадии ҳаққот бедор шаванд ва воқеиятро дида тавонанд.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Ба назар мерасад, ки бинобар боқӣ мондани осори чунин ҷаҳонбинӣ ва низоми тафаккури догматикӣ, зехният (менталитет, яъне “қобилияти тафаккури оқилонаи фард ё гуруҳ”), ки аз “дидани воқеияти дунё” дурӣ мечӯяд (ва аслан “марази шуур” ҳам эътироф мешавад), пешрафту тараққиётро дар аксари кишварҳои мусулмонӣ, низ ба муддатҳои номуайян ба таъхир меандозад.

Бо дар назар дошти ин воқеият, тамоми ниҳодҳои давлатӣ, аъзои солимақли ҷомеа, новобаста аз мақому вазифа, ин кори муҳими равшангарӣ-маърифатиро бо соли “Маърифати ҳуқуқӣ” “ҷамъбаст” накунад. Зеро ба бовари мо, аз ҷониби Роҳбари давлат эълон шудани соли 2024, “Соли маърифати ҳуқуқӣ” [8, 3], боз яке аз иқдомҳои дурнагаронда ва хеле боарзиши Пешвои миллат, ки як ишора, як хушдор барои бедории тамоми ҷомеа равон карда шуда мебошад.

Бинобар ин ба як ҷузъи фарҳанги миллии маърифатӣ табдил додани маърифату фарҳанги ҳуқуқӣ яке вазифаи умумимиллӣ боқӣ мемонад, зеро дар ниҳоят ҷомеаи ҳуқуқбунёд, огоҳ ва бо маърифат ба манфиати тамоми ҷомеа ва ояндаи он хоҳад буд.

Дар анҷом, ба назари мо, бо аҳли ҷомеа дар миён гузоштани яке аз намунаҳои беҳтарини дарси таърихи кишвари бо ҷомеаи мо муштарақфарҳанг Эрон, дар мавриди “таҳаввули тафаккури шарқӣ”, ба хоҳири андешидан, ибрат ва натиҷагирӣ хеле арзишманд аст.

Намунаи мазкур, ёдоварӣ аз рисолаи хеле машҳур, ки алҳол шӯҳрати ба маротиб баландтар ҳам ба он баргаштааст, ба номи рисолаи “Як калима”, мансуб ба як шахсияти сиёсӣ-дипломатӣ, ба исми Мирзо Юсуфхони Табрэзӣ (маъруф бо таҳаллуси Юсуф Мусташори-Дуле) мебошад [3, 44], ки бори аввал, соли 1874 ва пас аз вафоти ҷоҷабори муаллифаш, 4 маротибаи дигар (солҳои 1908, 1926, 1946 ва 2006) такроран нашр шудааст.

Рисолаи мазкур аз аввалин талошҳои равшанфикрона барои муҳимияти истиқрори волоияти қонун ва Қонуни асосӣ дар Эрони қарни XIX буда, дар пайдоиши ҷунбиши конституционӣ дар Эрон ва кишварҳои дигари ҷаҳони саввум нақши барҷаста бозидааст.

Мусташори Дувле ҳамчун намоёнҳои дипломатияи давлати Эрон дар замони подшоҳии Носириддиншоҳи Қочор (замони подшоҳӣ 1848-1895) ва бо тақозои вай барои омӯхтан ва дарёфтани “асрор пешрафти ҷаҳишмонанди кишварҳои аврупоӣ ва дар умум ғарб”, супориш

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

мегирад. Ӯ, дар шаҳрҳои Санкт -Петербург, Москва ва пас Аврупо дар вазифаҳои намояндаи сафорат ва консулгариро ба уҳда дошт ва дар тамоми он чойҳо дунболи дарёфти “сирр”-и асосии пешрафти ҷаҳони ғарб ва сабабҳои ақибмонии Шарқ дар намунаи Эрон тадқиқот анҷом дод. Аммо бештар ба кишвари Фаронса, пас аз Инқилоби Кабири он (1789) тамаркуз мекунад ва тамоми мушоҳидаҳои ҳафтсолаи худро дар шакли як рисолаи кӯтоҳ (“Як калима”) соли 1869 дар Париж ба анҷом мерасонад. Ин китоби дар соли 1874 дар Техрон ба нашр расида, дар баробари дигар осораи (ӯ ҳамчун муҳандис 12 китоби дигар , дар бораи нақши рушди илму техника дар ҷаҳони ғарб навиштааст) барои ӯ ҳам шӯҳрат ва ҳам бадбахтии зиёд овард.

Дар анҷоми тадқиқот ӯ ба натиҷа мерасад, ки сабаби асосии аз пешрафт ақиб уфтодани Эрон дар як мафҳуми концептуалӣ, дар як калима, ба номи “қонун” нухуфта аст [3, 74]. Ӯ натиҷагирӣ мекунад, ки нерӯи асосии ғарб дар низоми қонун ва таъмини волоияти қонун аз тариқи қувваи қазоии он (судӣ), ҳамчунон дарки зарурати риояи он, яъне менталитети ҷомеа будааст. Дар навбати худ, менталитет ва “вичдони тағйирёфта”-и ҷомеа, барои ҳар кишваре, ки ҳуқуқбунёд аст, шукуфоиро таъмин мекунад.

Мусташори Дувле ҳадафи дигари муҳимро низ бо тамоми талош пайгирӣ мекард ва он иборат аз густриши маърифати ҳуқуқӣ, зарурати ғавқуллодаи он дар саросари Шарқ, ба хусус, ҷаҳони ислом буд. Аммо дар оғози ин иқдоми муҳим тарҳи дорои арзиши баланди миллий ва фаромиллӣ, дар симои ходимони гуногунсатҳи исломӣ, бо дарку тафсирҳои худ, ба ин рисола ҳамлаҳоро шурӯъ карданд. Ӯ дар ҷавоб исбот мекунад, ки “ман тамоми василаҳои барои прогресс ва тамаддунро дар Қуръон пайдо кардам, то дигар муҳолифон нагӯянд, ки дар рисола чизе бар хилофи ислом аст ва ё аз тарафи дигар ҳам нагӯянд, ки ислом монеаи сари роҳи прогресс ва тамаддун аст” [3, 78]. Бояд гуфт, ки ин рисола 36 сол қабл аз Инқилоби Машрута (инқилоби конститусионии Эрон 1905-1911) навишта шуда, барои огоҳӣ ва ҳаракати конститусионӣ дар ҷомеаи эронӣ як чароғи раҳнамо ба самти пешрафт буд.

Муаллифи рисола бо интиҳоби моддаҳои марбут ба аз Конститутсия ва Эъломияи ҳуқуқи башари Фаронса, талоши зиёд кард, ки барои ходимони дин нишон диҳад, ки ин қонунҳо бо Қуръон

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

муҳолифат надоранд ва муслумон будану ба хотири пешрафту шукуфой қонуни маданӣ қабул кардан ба ҳам муҳолифате надоранд”. Истидлоли ӯ дар мавриди “баробарии шоҳу гадо назди қонун”, дар қарни XIX ва тарзи тафаккури роиҷи догматикӣ ва ҳокимияти тоталитарии исломӣ амали хеле ҷасурунаи дунявии буд, ки мафкураи ҷомеа ро тақдир дод.

Мушташори Дувла бо ҷасурати ҳос дар ҷазои фанатизми динӣ, ба шумули ҳодимони дарбори шоҳ, ки “ҷазои беқонунӣ”-ро барои ҳифзи мақому дорой ва манфиатҳои худ бо сарсахтӣ дифоъ мекарданд ва “ҷазои қонуниро” барои худ ҳатари ҷиддитарин меҳонистанд ва онро “амали қуфрӣ”, ҳам эълон карда буданд, ин қори дар он қазон хеле бузургро анҷом дод. Дар охири ҳар боб, дар мавриди зарурати қонун муаллиф таъкидоти тақрорӣ меорад, ки сирри пешрафт дар ҷаҳони ғарб ва ақибгарой дар Эрон дар ҳамон “яқ қалима”-и муъҷизасоз, яъне “қонун” аст ва илова мекунад, ки ин маънои нусхабардорӣ қавонини “ғарбӣ”-ро нашоа, балки моҳияту зарурати айнии онро барои пешрафти ҳар ҷомеаи исломӣ ҳамқун амали бидуни қайду шарт таъкид меазад.

Аммо ҳамин табақаи иртиҷой (ҳодимону арбобони динӣ) буд, ки ҳуди ин шахсияти равшанфикру ислоҳталабро аз манзари “қонуни шариат”, бо гуноҳҳои “маъмур” (агент)-и ғарбӣ ва “гуноҳи аз он ҷиддитар”, яъне “душмани дини ислом”, эълон карданд ва ӯро паси панҷараҳои маҳбас бурданд. Бар иловаи шароити барои зиндагӣ қомилан тоқатфарсои маҳбас, ҳодимони динӣ, тибқи ҳамон “қонуни шариат”, барои ӯ ҷазоҳои дигари физикӣ ва равшаниро ҳа аз худ илова карданд. Масалан, тибқи тақдиқи таърихнигорон, дар муддати панҷ соли дар маҳбас қарор доштанаи, ҳар рӯз, бо ҳамон рисолаи машҳур ва наҷотбахши ҷомеаи ақибмондаи, ба сараи мекуфтанд, ки ин амал аввал ӯро қӯр мекунад ва пас ба таври фочеабор ба марг меазад.

Рисолаи мазкур, “тақдири ноқом”-он ва муаллифаш, яке аз он намунаҳои манфиест, ки бархурди ифротӣ диниро ба тамоми равшанфикрон, тақаққихон, олимон, мутафаккирону дигарандешони он қазони Эрон ва кишварҳои дигари исломӣ бори дигар равшан меазад. Дар ин кишварҳо, ки ба асари баҳам заа шудани тавазуни зиндагии динӣ ва дунявӣ, ё ба тарзи дигар, дар асари даҳолати номаҳдуди дин дар ҳаёти дунявии ҷомеаҳо, онҳоро дар

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

“пушти таърихи башар” ҷо додааст, қудрати дарки равшангарӣ ташаккул ёфта наметавонад. Бо вучуди чунин воқеият, яъне дар ҳама чиз, дар мавқеи дастнигари ҳамон ҷаҳони ғарбӣ қарор гирифтанишон, “ақибгароён” барои ҳар гуна пешрафту ҷустуҷӯҳои наздикшавӣ бо ҷаҳони пешрафтаву башари мутамаддин, монеаҳо эҷод мекунанд, шуури пешрафт, дигарандеширо бо ҳар баҳонаву абзор ба шикасти саҳт дучор месозанд, ки дар натиҷа ва дар умум, пешрафти ҳамин гуна кишварҳоро барои муддатҳои номуайян ба таъхир меандозанд.

Ин намуна ҳамчунон возеҳ нишон медиҳад, ки зеро чунин ситемаи фикрӣ, ҷомеа талошҳои берун шудан аз қайди таассубу хурофоти фарогирро ҳам аз даст медиҳад, аз ҳар гуна андешаи равшан дур мешаванд. Дар чунин вазъ, ақли солим, ки манфиатҳои пӯшидаву ошқори ходимони гуногунсатҳи динӣ, ақибгароёнро барои тамоми ҷомеа ошқор месозад, бо пӯшиши “муҳолифат бо суннати исломӣ” саҳт кӯбида мешаванд, ки оқибатҳои боз ҳам ногувортарро дар пай хоҳад дошт.

Мо бо нияте омӯзиш аз таърих, ки ба эътирофи умуми бузургон, “таърих саҳтгиртарин устои башар аст, зеро аввал имтиҳон мегирад ва пас сабақ медиҳад”, барои такрор нашудани он, ин намунаро ҳадафмандона ва бо умед, бо аҳли ҷомеаи тоҷикистонӣ дар миён гузоштем.

Бо дар назардошти дарсҳои талҳи таърихи саҳтгир, бори дигар зикри он нуқтаро муҳим медонем, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун қорҷӯби танзимкунандаи тамоми низоми қонунӣ ва ҳуқуқии мамлакат, воқеан ҳам бахтномаи миллати дар тӯли таърих халқи тоҷик аст. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон санади асосии гарави бақои давлати озоди худӣ, яқпорчагии миллат, ояндаи кишвар ва мавқеи мустаҳкамтару баландтари он, ҳамчун узви комилҳуқуқии ҷомеаи мутамаддини башарӣ мебошад. Он барои ҳаёту фаъолияти озоди тамоми шаҳрвандони Тоҷикистони воқеан ҳуқуқбунёд, ягона ва беҳамто, ҳамчунон барои тамоми тоҷикони ҷаҳон, ояндагони онон, гарави асосии бақои давлати соҳибистиклол ва миллати қуҳанбунёду қуҳанфарҳанги тоҷик дар ин ҷаҳони ғарбӣ пуртаззоду душворпешгӯишаванда, қароғи раҳнамо буд ва хоҳад монд [1, 41].

Сарвари давлат беҳуда такроран таъкид намекунанд, ки “амалӣ намудани меъёрҳои Конститутсия ба мо имкон дод, ки пояҳои устувори

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

чомеа ва давлатро созмон диҳем, сулҳу оромӣ, суботи сиёсӣ ва ваҳдати миллиро таҳким бахшем, рушди устувори иқтисодии кишварамонро таъмин намоем, барои ҳар як шаҳрванди мамлакат шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро муҳайё созем” [5, 12].

Бо истифода аз ин фурсат, 30-юмин солгарди Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистони озод, ҳамчун бахтномаи тамоми сокинони кишвар, ва тоҷикони ҷаҳон муборак бошад!

Китобнома:

1. Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030 / Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27-уми ноябри соли 2019, № 599. – Душанбе, 2019. -37 с.

2. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 64 с.

3. Мирзо Юсуфхон. Рисолаи “Як калима” / Мирзо Юсуфхон. - Техрон, 2006. - 113 с.

4. Насурдинов, Э.С., Сафаров Д.С. История государства и права Таджикистана. Ч. 1. (от древнейших времен до X в.) / Э.С. Насурдинов, Д.С. Сафаров. – Душанбе: Офсет Империя, 2013. – 357 с.

5. Насриддинзода, Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: Меҳрона, 2019. – 203 с.

6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28.12.2023. - 27 с.

7. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибати 20-солагии Конститутсияи Тоҷикистон. – Душанбе, 2014. - 27 с.

8. Тоҳиров, Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон / Ф.Т.Тоҳиров. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 260 с.

9. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон, Дар бораи "Соли маърифати ҳуқуқӣ" эълон намудани соли 2024, аз 30 декабри соли 2023, № 668.

УДК: 9(575.3)

**ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ГБАО В НАУЧНЫХ
ТРУДАХ М. НАЗАРШОЕВА**

Карамова И.²⁰

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б.Искандарова НАНТ*

Инъикоси таърихи ВМКБ дар қорҳои илмии М. Назаршоев

Дар мақола раванди рушди Помири Ғарбӣ аз охири асри XIX то инқилоби Октябр ва нақши оммаи меҳнатқашони Осиёи Миёна, бахусус халқи Помири Ғарбӣ дар бартараф намудани боқимондаи феодалӣ дар асоси маводҳои бойгонии давлатии ВМКБ ва қорҳои илмии М. Назаршоев таҳлил шудааст.

Калидвожаҳо: таърих, бойгонӣ, давр, ҳамроҳшавӣ, ҳудуд, созишнома, порахӯрӣ.

Отражение истории ГБАО в научных трудах М. Назаршоева

В статье на основе материалов из Госархива ГБАО и научных трудах М. Назаршоева анализируются процессы развития Западного Памира в период с конца XIX века до свершения Октябрьской революции и роль трудящихся масс Средней Азии, в частности, народностями Памира в преодолении феодальных пережитков.

Ключевые слова: история, архив, эпоха, присоединение, территория, правление, подкуп, договор, соглашение.

Reflection of the history of GBAO in the scientific works of M. Nazarshoev

The article analyzes the processes of development of the Western Pamirs in the period from the end of the XIX century to the completion of the October Revolution and the role of the working masses in overcoming feudal remnants by the peoples of

²⁰ **Карамова Ибодат Имоназаровна** - ходими илмии шӯъбаи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишони: ВМКБ, ш. Хоруг, кӯчаи Иҷубов, 118. Тел.: (+992)934111976; e-mail: ibodat.karamova@mail.ru.

Карамова Ибодат Имоназаровна - научный сотрудник отдела истории, археологии и этнографии Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. Идзубова, 118. Тел.: (+992)934111976; e-mail: ibodat.karamova@mail.ru.

Karamova Ibodat Imomnazarovna – Researcher at the Department of History, Archeology and Ethnography of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. Idzhubov, 118. Tel.: (+992)934111976; e-mail: ibodat.karamova@mail.ru.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Central Asia and in particular the peoples of the Pamirs on the basis of materials from the State Archives of the GBAO and the scientific works of M. Nazarshoev.

Key words: *history, archive, epoch, accession, territory, period, rule, bribery, contract, agreement.*

В развитии ГБАО внесли весомый вклад не только политические деятели, но и такие личности, которые параллельно с занимаемой должности вели и научное исследование по определённым специальностям. К таким лицам относится Моёншо Назаршоев, который с 1963 года по 1970 года занимал ответственную должность первого секретаря обком партии ГБАО, ему было 33 года, возраст довольно молодой для такой должности. Вот, что пишет М. Назаршоев в своей автобиографии: Я, Назаршоев Моёншо, родился 17-декабря 1929 года в кишлаке Хоса, в сельсовете Поршинева, Шугнанского района, Горно-Бадахшанской автономной области, Таджикской ССР, в семье крестьянина бедняка.

Мои родители до Октябрьской революции были крестьяне – бедняки и занимались земледелием, а с 1937 года вступали в колхоз «Социализм» Шугнанского района, ГБАО, Таджикской ССР.

Я до 1937 года находился на воспитание у родителей. В 1937 году поступил в школу «Социализм», в которой я учился до 1945 года и окончил 8 классов. С 1949 года, после окончания средней школы, с сентября 1947 по август 1948 года работал учителем неполной средней школы им. Дзержинского, Рошткалинского района, ГБАО, Таджикской ССР.

С сентября 1948 года по июль 1952 года учился на историческом факультете Душанбинского госпединститута им. Т.Г. Шевченко. После окончания института, с августа 1952 года по июль 1953 года учился на курсах подготовки преподавателей общественных наук при Среднеазиатском государственном университете им. В.И.Ленина в г. Ташкенте, Узбекской ССР, где получил квалификацию преподавателя истории КПСС.

После окончания курсов с августа по август 1960 года работал старшим преподавателем истории КПСС при Кулябском педагогическом институте. С 6 сентября 1958 года по август 1960 года одновременно работал зав. кафедрой марксизма-ленинизма при институте. С сентября 1960 по февраль 1963 г. работал старшим

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

преподавателем истории КПСС Таджикского государственного университета им. В.И. Ленина.

С 6 сентября 1952 года по август 1954 года был избран председателем местного комитета Кулябского госпединститута. С августа 1954 года по ноябрь 1955 г., а затем с ноября 1957 по август 1960 г. избран секретарём партийной организации Кулябского госпединститута. С 1959 по август 1960 г. был избран членом Кулябского городского комитета партии.

В июне 1961 года избран членом партийного бюро Таджикского госуниверситета и членом железнодорожного райкома партии, а с 15 февраля 1962 года – секретарем партийной организации. В июле 1962 года вновь избран секретарём парторганизации таджикского госуниверситета.

В декабре 1962 года избран членом бюро ЦК КП Таджикистана по руководству сельским хозяйством и заведующим идеологическом отделом ЦК КП Таджикистана по руководству сельским хозяйством.

В июле 1963 года был избран первым секретарём Горно – Бадахшанского обкома КП Таджикистана, где работаю до настоящего времени.

На XV-ом съезде КП Таджикистана в 1963 году был избран членом ЦК КП Таджикистана, а в марте 1963 года депутатом Верховного Совета Таджикской ССР.

В 1966 году на XVI-ом съезде КП Таджикистана вновь избран членом ЦК КП Таджикистана, а в июне 1966 года – депутатом Верховного Совета Союза ССР. В марте 1967 года избран депутатом областного Совета депутатов трудящихся Горно-Бадахшанской автономной области.

Как со стороны Кулябского пединститута, так и со стороны ректора Таджикского госуниверситета им. В.И. Ленина имею ряд благодарностей. Из иностранных языков владею персидским языком. Из родственников имею мать, которая в настоящее время находится на моем иждивении. Кроме матери, из близких родственников имею брата и четырёх сестер. Женат, имею пятерых детей. Как я, так и мои родственники за границей не находились.

В настоящее время никто из родственников за границей не проживает. Ни я, и никто из родственников под судом и следствием не были.

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Награждён орденом «Трудового Красного знамени» 3-го апреля 1965 года, в 1964 году Почётной грамотой Президиума Верховного Совета Таджикской ССР.

Автобиография М. Назаршоева хранится в архиве Горно – Бадахшанской обком партии Таджикистана, фонд №2, опись №58, хр.№911. В настоящее время архив обком партии ГБАО передан областному госархиву ГБАО и дело это сохранятся под номером: фонд №418, опись №5, дело № 757 в 22 листах.

За период руководства М. Назаршоева областным комитетом коммунистической партии ГБАО, в области начались строительства двухэтажных домов, было построено здание обком партии ГБАО, была построена ГЭС им. В.И.Ленина в Хороге, завод ЖБК и многое другое.

29-апреля 1970 года М. Назаршоев заседанием бюро обком КП Таджикистана был освобождён от обязанностей первого секретаря Горно-Бадахшанского обкома КП Таджикистана в связи с переходом на другую работу.

После освобождения от должности первого секретаря обком партии ГБАО М. Назаршоев до выхода на пенсию работал на должности проректора по науке Таджикского госуниверситета им. В.И. Ленина.

Кандидат исторических наук. 22 декабря 1962 года решением объединённого совета при Таджикском Государственном университете им. В.И. Ленина Назаршоеву Моёншо присуждена учёная степень кандидата исторических наук. Тема его диссертации: «Развитие строительства коммунистического общества и дальнейшее сближение социалистических наций».

Как явствует из темы диссертации М. Назаршоев вёл исследование по самой требуемой теме своего времени, о сближении наций Советского союза, где насчитывалось более 120 национальностей. Как зародыш своего времени М. Назаршоев был истинным коммунистом и верил в идеалы коммунизма. Село, где родился Моёншо Назаршоев, находится на правом берегу реки Пянджа, а не левом берегу этой реки, т.е., на противоположной стороне находится кишлак Барпанджа, резиденция ханов Шугнана.

Из рассказов своего деда и отца Моёншо был осведомлён о жизни своих земляков времён правления афганских чиновников, чиновников

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

Бухарского эмирата и заступничестве русских, защищавшие населения Западного Памира.

Потому и мы поставили перед собою цель анализировать работу М. Назаршоева «Добровольное вхождение Памира в состав России и его прогрессивное значение». Само название этой работы говорить о том, что Памир добровольно вошел в состав российской империи. Такого ещё в истории не встречалось. Из истории известно, что страны Средней Азии были завоеваны Российской империей во второй половины XIX века. Они сопротивлялись, давали отпор, чтобы не быть завоеванными, а тут, наоборот, добровольное присоединение. Что побудило народностей Памира проявить желание присоединиться к далекой от них стране России?

В конце XIX – начала XXв. мировой капитализм вступал в свою последнюю стадию – империализма, что привело к резкому обострению всех противоречий капиталистической системы.

Во второй половине XIX века в России произошли огромные перемены, которые вывели её рабочий класс в начале XX века на передний край борьбы мирового пролетариата. Самые развитие страны того времени Великобритания и Российская империя с целью расширения своего экономического рынка завоёвывали всё больше и больше стран для сбыта производимого им товара. Английские каналлизаторы увидели в завоевании царской России новых районов Средней Азии, угрозу своей колонии – Индии. Англия сама стремилась захватить Среднюю Азию, а также использовать местное ханство и феодальные государства для борьбы против России.

С 20-х годов XIX века по настоящее время зарубежная буржуазная историография, в особенности английская, усиленно раздувает версию, о завоевательных замыслах России, о якобы готовившемся походе российских войск в Индию. При этом она пытается доказать, что Англия лишь обороняла свои индийские владения, а Россия наступала. Положение было вовсе не таково, будто бы Россия наступала, а Англия оборонялась. В Средней Азии сталкивались два встречных потока экспансии. И Россия, и Англия вели наступательную политику, и при этом оба опасались друг друга.

И так, как Англия, так и царская Россия вели колонизаторскую, захватническую политику за новые рынки сбыта и источники сырья. Решающим толчком и колониальному проникновению царского

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

самодержавия в Среднюю Азию – послужило развитие капиталистических отношений в России XIX в. Английский капитализм, имевший богатый опыт закабаления и захвата отсталых народов, использовал все формы - от политики подкупа и интриг до разжигания национальной розни. Царизм стремился к захвату Памира прежде всего потому, что царские офицеры определили большое стратегическое значение этого региона для России по отношению к сопредельным странам.

Владение Памиром обеспечивало бы царской России преобладающее влияние в близлежащих к Памиру районах и значительное преимущество в торговой конкуренции с англичанами.

Не менее важное значение, а может быть даже первостепенное, как для Англии, так и для России имели богатства Памира и Бадахшана-лазурит и лалы. Начиная с I тысячелетия до нашей эры, Ассирия пыталась захватить лазуритовые копи Бадахшана, но получила отпор со стороны населения. Бадахшан периодически входил то целиком, то частично в состав крупнейших держав тех времён. Ахеменидскую, Кушанскую, Эфталитскую, Сасанидскую, а также Гуридов. Величественные горы Памира таинственно хранили в своих недрах богатейшие запасы редких и очень ценных полезных ископаемых. Памир издавна привлекал внимание чужеземцев, особенно английских колонизаторов.

Об этом говорит, в частности, в своей книге «Путешествие из Бухары в Петербург» выдающийся таджикский мыслитель, писатель и просветитель XIX века Ахмад Дониш. В одной из бесед с А. Донишем, английский губернатор и наместник королевы Великобритании в Пешаваре сказал: «Бадахшан – страна, на которую взирает блистающее солнце... Там находится четыре россыпи: золота, лазурита, рубинов и яхонтов. По нашему убеждению, тот, кто завладеет этой страной и её россыпями, сравняется по богатству с четырьмя державами, а то и превзойдёт их». [Тагеев Б.Л. (Рустам-бек), Памирские походы (1892 – 1895 г.г.). Варшава, 15-мая. 1902 с. 12)]

С целью овладения Памиром, английскими колонизаторами были организованы многочисленные экспедиции на Памир, одна из которых в главе с Гордоном побывала в Сархаде и Вахане и оттуда выслал своих представителей в Шугнан и на Восточный Памир. В задачу экспедиции входил подкуп местных феодалов с целью захвата Памира, но она не

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

смогла привлечь на свою сторону население, ни Западного, ни восточного Памира, которые добровольно ориентировались на присоединение к России.

Факты указывают на то, что англичане под разными предлогами в 80-х годов и 90-х годах XIX века стали появляться на Памире одним за другим военнополитические агенты Англии. После захвата Кашмира, Канджута и Читрала английские колонизаторы не успокоились. Они стремились опередить Россию и установить своё господство на Памире.

Осенью 1883 года, по указанию и при прямой поддержке англичан афганский эмир Абдурахман-хан нападает и захватывает припамирские ханства Шугнан, Рушан и Вахан. Господство Абдурахман-хана над Западным Памиром продолжилось с 1883 г. по 1895г. В истории Памира, это был один из самых тяжёлых периодов экономических лишений, духовных унижений и невероятных зверств. «Казны проводились ежедневно, выжигались кишлаки, а поля вытравливались лошадьми. Все девушки и наиболее красивые женщины края были частью отправлены к афганскому эмиру, частью же отданы войскам в жены и наложницы. В Шугнани набрали 600 мальчиков в возрасте от 7 -14 лет (детей более влиятельных родителей) в качестве заложников. Население изнемогало под афганским гнѐтом, а в перспективе ожидался голод и связанные с ним бедствия». (Акрамов Н.М. вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и припамирья в трудах Б.А. Громбчевского, Душанбе, 1974 с. 69).

«Эмир Адурахман-хан в жестокости превзошёл всякие границы, - писал подполковник Б.Л. Громбчевский: - Одним мужчинам он выкалывал оба глаза, а их женам по одному, чтобы они могли работать и кормить ослепленных отцов и мужей. Других привязывали за шею так, чтобы они не могли ни лечь, ни есть, а приставленные часовые ударами палки по голове будили несчастных, если они засыпали стоя. Кормили их сухой и сильносолёной пищей, когда же они, изнемогали от жары, просили пить. – подавали воду, настоящую на табаке, которая вызывала сильную рвоту. В таком измученном виде возили их по городам Бадахшана, выставляя на показ народу». (Громбчевский Б.Л. Наши интересы на Памире. Военно-политический очерк. Доклад подполковника Громбчевского, читанный в Академии генерального штаба 14-го марта 1891 г. СПб, 1891, стр. 11-12).

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

После долгих переговоров в феврале 1895 года между Россией и Англией состоялось совещание по вопросу границ и сферы влияния обеих держав в этой части Средней Азии.

На основе разграничения по Пянджу, Бухарский эмират лишился принадлежавших ему Дарвазских бегств, расположенных на левом берегу Пянджа, что вызвало недовольство эмира и феодальной верхушки. Политическому агенту в Бухаре генерал-губернаторством Туркестана было поручено выяснить, согласен ли эмир, с тем, что границей передаваемых ему (земель будет считаться устье реки Кудары, перевал Марджанай, озеро Яшиль-Куль, перевал Куйтезак и территории, расположенные до реки Памир.

Нужно учесть тот факт, что афганцы совершали набеги на левый берег реки Пянджа под прямым подстрекательством Англии, которая была заинтересована в том, чтобы вытеснить Россию из этого региона. Для достижения своей цели англичане использовали самые гнусные методы, вплоть до подкупа исмаилитских лидеров и местной знати.

В своей работе М. Назаршоев, указывая не притеснение местного населения со стороны афганцев, чисто по субъективной причине не указывает на притеснение местного населения со стороны бухарских чиновников после присоединения правобережья реки Пянджа к территории бухарского эмирата. Часть населения Шугнана, Рушана и Вахана предпочли переправиться на левый берег реки Пянджа, дабы избавиться от издевательств со стороны бухарских чиновников. Бухарские наместники по любому поводу из местного населения вынимали деньги с целью обогащения, хотя по заключенному соглашению местное население было освобождено от выплаты налогов. Бухарские чиновники дошли до того, что стали продавать должности, сочиняли родословную для знатных лиц правого берега реки Пянджа. Простой народ подвергался двустороннему насилию, как со стороны местных феодалов, так и со стороны бухарских чиновников. Бухарские чиновники считали местное население кафирами за их вероисповедания, чего афганцы не допускали. Были со стороны бухарцев попытки подкупа религиозных лидеров местного населения, что им, конечно, не удалось.

М. Назаршоев в конце своей работы подчёркивает, о том, что присоединение Памира к России, в отличие от других народов средней Азии, было на добровольной основе и имело прогрессивное значение,

ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ, МАРДУМШИНОСӢ ВА ФАЛСАФА

ибо в будущем народы Памира в союзе с другими народами российской империи свергли оковы капитализма и вступили в эпоху социализма.

Литература:

1. ГА. ГБАО. ф.№ 418, опись №5, дело №757 в 22л.
2. Громбчевский, Б.Л. Наши интересы на Памире. Военно-политический очерк / Б.Л. Громбчевский. – Доклад подполковника Громбчевского, читанный в Академии генерального штаба 14 марта 1891г. – СП(б), 1891. - С. 11-12.
3. Карамова, И. Прошлое – зеркало будущего / И. Карамова. – Душанбе: Офест-Империя, 2017. - С. 128.
4. Назаршоев, М. Добровольное вхождение Памира в состав России и его прогрессивное значение. Очерки по истории Советского Бадахшана / М. Назаршоев. – Душанбе: Дониш, 1985. - С. 36-37.
5. Очерки по истории Советского Бадахшана / Отв. редактор Р.М. Масов. – Душанбе: Дониш, 1985. - С. 504.
6. Халфин, Н.А. присоединение Средней Азии к России (60-90 годы XIX в.) / Н.А. Халфин. – М.: Наука, 1965. – 467 с.

УДК 338.242

**ОСОБЕННОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО
РЫНКА ТРУДА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Шоидарвозова М.²¹

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б.Искандарова НАНТ*

***Хусусиятҳо ва тамоюлҳои рушди бозори
минтақавии меҳнат: ҷанбаи назариявӣ***

Дар мақола ҷанбаҳои назариявии рушди бозори меҳнати минтақавӣ баррасӣ шудааст. Хусусиятҳои рушди бозори меҳнати минтақавӣ бо назардошти таҳлили андешаҳои олимону кориносои гуногун муайян карда шудааст. Тафовут ва муносибатҳои бозори меҳнати минтақавӣ ва дигар бозорҳо нишон дода шуда, омилҳо, ки ба бозори меҳнати минтақавӣ таъсир мерасонанд ва аз рӯи сатҳҳои зуҳур, хусусият, дараҷа ва самтҳои таъсир ба бозори меҳнат фарқ меkunанд, муайян карда шудаанд. Бозорҳои минтақавии меҳнат бо як қатор хусусиятҳо хос: мавҷуд набудани механизми худтанзимкунӣ, тамоюли стихиявии вазъияти бухронӣ, тобоварии паст ба таъсироти беруна ва тадбирхое, ки барои аз бухрон баровардани бозори минтақавӣ нигаронида шудаанд. Диққати асосӣ ба захираҳои меҳнатӣ ҳамчун ҷузъи асосии бозори меҳнати минтақавӣ дода мешавад.

Калидвожаҳо: минтақа, бозори минтақавии меҳнат, захираҳои меҳнатӣ, ҳудуд, аҳоли, қувваи корӣ, маош, шугл.

***Особенности и тенденции развития регионального рынка
труда: теоретический аспект***

В статье исследуются теоретические аспекты развития регионального рынка труда. Определены особенности развития регионального рынка труда с

²¹**Шоидарвозова Марзия Саидвалишоевна** – номзади илми иқтисод, ходими калони илмӣи шӯъбаи тадқиқоти иҷтимоӣёту иқтисодиёти Бадахшони Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Холдоров, 4. Тел.: (+992)934402842; e-mail: mshoidarvozova@mail.ru.

Шоидарвозова Марзия Саидвалишоевна – кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела социально-экономического исследования Бадахшана Института гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, ул. Холдорова, 4. Тел. (+992) 934402842; e-mail: mshoidarvozova@mail.ru.

Shoidarvozova Mazriya Saidvalishoevna - candidate of sciences of the department of socio-economic research of Badakhshan of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4 st. Tel.: (+992) 934402842; mshoidarvozova@mail.ru.

учётом анализа мнения различных учёных и экспертов. Показаны различия и взаимосвязи регионального рынка труда от других рынков. В статье выявлены факторы, которые влияют на региональный рынок труда различающиеся по уровням проявления, по своему характеру, степени и направлениям воздействия на рынок труда. Региональные рынки труда характеризуются рядом черт: отсутствием механизма саморегулирования; тенденцией к стихийному воспроизводству кризисного состояния, т.е. стагнации; низкой восприимчивостью к внешним воздействиям и мерам, направленным на вывод регионального рынка из кризисного состояния. Основной акцент сделан на трудовые ресурсы, как на основные составляющие регионального рынка труда.

Ключевые слова: регион, региональный рынок труда, трудовые ресурсы, территория, численность населения, рабочая сила, заработная плата, занятость.

Features and trends of development of the regional labor market: theoretical aspect

The article examines the theoretical aspects of the development of the regional labor market. The features of the development of the regional labor market are determined, taking into account the analysis of the opinions of various scientists and experts. The differences and relationships between the regional labor market and other markets are shown. The article identifies factors that influence the regional labor market, differing in levels of manifestation, in nature, degree and directions of impact on the labor market. Regional labor markets are characterized by a number of features: the absence of a self-regulation mechanism; the tendency towards spontaneous reproduction of a crisis state, i.e. stagnation; low susceptibility to external influences and measures aimed at bringing the regional market out of crisis. The main emphasis is on labor resources as the main component of the regional labor market.

Key words: *region, regional labor market, labor resources, territory, population, labor force, wages, employment*

Как известно из теории экономики рынки бывают разных видов и в зависимости от социально-экономического развития региона развиваются по-разному. Для того чтобы показать особенности и тенденции развития регионального рынка труда необходимо анализировать сам термин «регион», поскольку региональный рынок труда напрямую связан с особенностями региона.

В современной экономической науке выделяются три основных подхода к определению понятия «регион» [15]:

- 1) мирохозяйственный подход;

2) геополитический подход;

3) территориально-воспроизводственный подход (макрорегионы; область, край, республика и их группы - мезорегионы; территории внутри области, края, республики - микрорегионы).

Объектом нашего исследования является третий подход, т.е. экономика республики со всеми составляющими внутри неё (область, район и тд.).

Большинство авторов категорию «регион» отождествляют с пространством территории или ее географическом расположении. Привлекает внимание в аспекте нашего исследования работа Олеха Л.Г. характеризующего регион как самодостаточный социальный организм, находящийся в единстве со своей средой, обладающий физико-географическими, культурно - цивилизационными экономическими, культурно-историческими, политико-административными и правовыми свойствами» [11, 124]. Или же по мнению Пчелинцева, О.С. термин регион воспринимается как социально-экономическая система, интерпретируемая в разных теоретических построениях в разных смыслах: «область», «район», «территория», «природный регион», подчёркивающих тот или иной акцент ту или иную сторону совокупности социальных, экономико-географических, исторических или иных условий, выделяемых путём районирования или зонирования, проявляющихся в результате процесса регионализации[1; 12; 7, 55-74; 3, 495; 13, 618]. В другом источнике регион понимается как любой географический район или юрисдикцию, по которым определяются статистические данные [9, 167]. Мы полагаем здесь акцент сделан на количественную составляющую региона и в основном может быть использована при анализе статистических данных.

Опираясь также на территориальную составляющую Алаев Э.Б. подчёркивает, что регион - это территория, отличающаяся от других территорий по ряду признаков и обладающая некоторой целостностью, взаимосвязанностью составляющих её элементов [1]. Кроме того, в критерий включается и целостность, а также «законченность воспроизводственных циклов» [10] и определённую «исторически сложившуюся и экономически обусловленную систему расселения» [3, 496]. Или же «сложный территориально-экономический комплекс» [4, 149-156], «социально-экономическая целостность»,

характеризующий определённую структуру производства, концентрацией населения, рабочих мест, духовной жизни и т.д. [2], «часть единой системы производительных сил и производственных отношений» [17] с «законченным циклом воспроизводства и специфическими особенностями социальных и экономических процессов» [8, 192] и основаны на взаимодействии этих процессов [12].

На наш взгляд, все вышеперечисленные толкования дополняют друг друга и расширяют научное понятие этого термина.

Выявленные нами мнения различных учёных послужили ориентацией для анализа особенностей развития регионального рынка труда. При анализе различных научных литератур нами выявлены многочисленные определения регионального рынка труда. Следует отметить, несмотря на большие изменения в мировой экономике по части рынка труда некоторые из этих утверждений до сих пор не теряли свою актуальность. В качестве изначального пункта в научной характеристике регионального рынка труда обоснованно используется определение его понятий.

Одним из общепринятых является формулировка, предложенная Райзбергом Б.: «Региональный рынок труда представляет собой ограниченную территорию определённого региона; совокупность локальных (местных) рынков труда, находящихся на территории региона или объединённых экономической общностью (наличие единого территориально-хозяйственного комплекса)» [14, 328]. Заслуживает быть отмеченным статья Иванова Л.К. в котором региональный рынок труда сочетает характерные особенности функционирования и регулирования, в проведении дифференцированной политики занятости в зависимости от величины региона, отраслевой специфики, особенностей экономического и демографического развития региона [5, 42-46].

Из вышесказанного можно сделать вывод, что вышеперечисленные авторы говорят о региональном рынке труда как об открытой системе, которая характеризуется сложными связями и взаимодействиями с другими регионами страны. Кроме того на региональный рынок, кроме экономической ситуации внутри страны, на них оказывает влияние открытость страны внешнему миру, уровень конкурентоспособности предприятий на международной арене, активное участие регионов в международных экономических связях. И

это ещё раз доказывает актуальность вопроса регионального рынка труда.

Нам представляется необходимым дополнить мнения учёных с учётом нынешней ситуации. Региональный рынок труда определённая территория с системами локальных рынков труда направленная на развитие производительных сил региона с учётом социально-экономических и демографических возможностей.

Комплексное изучение проблем рынка труда на региональном уровне, исследование его перспектив и направлений развития являются важными не только в теоретическом, но и в практическом аспекте. На региональный рынок труда воздействуют различные факторы, такие как социально-демографические, экономические, экологические и природно-климатические. Экономический рост в регионе напрямую зависит от качества и количества трудовых ресурсов, являющихся основным фактором производства, и эффективности их использования.

В то же время спрос на рабочую силу и структура занятости населения определяются экономическим развитием региона. Особенность регионального рынка труда состоит в том, что в отличие от других рынков он имеет социальную направленность, что обуславливает его значимость для региона. На наш взгляд, если с одной стороны, доходы от трудовой деятельности являются основой благосостояния большей части населения, то с другой - неполная занятость ведет к негативным последствиям, выражающимся в росте социальной напряжённости, ухудшении социально-экономических показателей региона.

Для того, чтобы выявить особенностей регионального рынка труда необходимо определить факторы, которые оказывают на него воздействие. Следует отметить, что формирование регионального рынка труда происходит под влиянием большого количества разнообразных факторов, оказывающих влияние на тенденции и условия его развития. Эти факторы различаются по уровням проявления, по своему характеру, степени и направлениям воздействия на рынок труда. К ним можно отнести:

–уровень социально-экономического развития региона на момент формирования рынка труда; от него во многом зависят уровни доходов и жизни населения, его социальная защищенность, возможности образовательного и квалификационного потенциала;

–демографические особенности региона, состав и структура населения – половозрастная структура, доля городского, сельского населения, количественное соотношение различных социально-демографических групп; размеры миграционного движения и другие;

–структура общественного производства в регионе: соотношение между производственной и непроизводственной сферами, между отраслями экономики, доля государственных предприятий, глубина общественного разделения и кооперации труда и др.;

–техничко-организационно-экономические характеристики региональной экономики, обуславливающие развитость гибких форм организации производства, занятости рынка труда, применение различных нестандартных форм занятости;

–политические: государственное устройство страны, определяющее специфику отношений по воспроизводству рабочей силы (её подготовки, распределению, перераспределению) и занятости между регионами;

–социокультурные и национально-этнические факторы, влияющие на демографические и иные региональные характеристики и выбор приемлемых форм занятости (в частности, культура труда, традиции и обычаи, сложившиеся в данном регионе; отношение к рыночным реформам, готовность к всевозможным преобразованиям и т.д.).

В результате воздействия вышеназванных факторов с самого начала перехода к рынку стала проявляться дифференциация региональных рынков труда и характерные для каждого из них специфические способы регулирования, вытекающие из особенностей отдельного региона. Региональные рынки труда характеризуются рядом черт:

–во-первых, отсутствием механизма саморегулирования;

–во-вторых, тенденцией к стихийному воспроизводству кризисного состояния, т.е. стагнации;

–в-третьих, низкой восприимчивостью к внешним воздействиям и мерам, направленным на вывод регионального рынка из кризисного состояния.

Эти черты находят проявление в медленной ротации безработных, увеличении продолжительности безработицы, ограниченном предложении рабочих мест. В этих условиях особое

значение приобретает региональное регулирование, которое должно способствовать:

- распределению и размещению трудовых ресурсов путём децентрализованного и централизованного регулирования (через систему индикативного планирования);

- осуществлению политики макроэкономической стабилизации в регионе;

- осуществлению распределения и перераспределения региональных доходов путём введения местных налогов и др.;

- влиянию на правовые основы, учитывающие особенности функционирования регионального рынка труда;

- осуществлению развития муниципального сектора экономики (расширяя или сужая его границы);

- развитию региональной рыночной инфраструктуры и институциональной рыночной среды.

Как уже было сказано выше большинство авторов при рассмотрении проблемы регионального рынка труда исходят из этого расположения. Нам представляется это основным фактором, влияющим на региональный рынок труда. Географические условия являются и причиной региональной экономической дифференциации, обуславливая разницу в показателях капиталоемкости, трудоёмкости, транспортных издержках, влияющих на динамику производства и соответственно на рынок труда, обуславливая тем самым и разницу в региональных потребностях в рабочей силе. Развитость регионального рынка труда зависит от его расположения к более развитому промышленному центру или территории. Это даёт возможность увеличения спроса на рабочую силу и на фоне этого увеличить количество рабочих мест.

Территориальные различия в природных условиях и ресурсах, демографической базе и экономическом потенциале определяют характерные черты формирования рынка труда в том или ином регионе. Особенности регионального уровня заключаются в том, что многие из факторов, действующих на других уровнях, оказывают влияние и на формирование регионального рынка труда. Вместе с тем на этом уровне существенна роль таких факторов, как географическое расположение, природно-климатические условия, развитие основных отраслей экономики и их специализация, инвестиционная политика

региона, уровень диверсификации, характеризующий отраслевую структуру экономики региона, развитие малого бизнеса, демографическая ситуация и др.

Природные ресурсы основаны на использовании различных видов ресурсов, кроме финансовых, трудовых и информационных, и представлена добывающими и перерабатывающими сырьё предприятиями. В связи, с чем требуются трудовые ресурсы для функционирования данной подсистемы. В свою очередь развитие природно-ресурсной подсистемы обеспечивает дополнительную занятость населения.

Современному региональному рынку труда присуще неопределенность, сложность, взаимосвязанность. Неопределённость связана с относительным количеством информации о рынке труда и неуверенностью в её точности. В связи с глобализацией экономики и рынка требуется все больше информации об условиях функционирования регионального рынка труда, но уверенность в её точности снижается. В современном динамичном мире ни один рынок не может оставаться стабильным, и постоянные изменения увеличивают его неопределенность. Сложность регионального рынка труда определяется его структурой, разнообразием и множеством факторов, которые влияют на условия функционирования рынка и которые необходимо учитывать при его развитии и совершенствовании. Что касается взаимосвязанности внутренних элементов регионального рынка, то от их эффективного взаимодействия зависит состояние самого рынка, который в свою очередь включается в систему региональных рынков.

Особенность регионального рынка труда от других рынков заключается в таких возможностях как:

- свободный выбор профессии, отрасли и места деятельности, определяемый уровнем оплаты труда, а также возможностями реализации творческих планов;

- наём и увольнение при обязательном соблюдении норм трудового законодательства, которые защищают интересы граждан, гарантируя занятость, условия труда, его оплату;

- независимая миграция трудовых ресурсов между регионами, отраслями и профессионально-квалификационными группами.

В качестве основного фактора региональной схожести рынков труда можно назвать соотношение спроса (количества рабочих мест) и предложения (численности экономически активного населения, его половозрастной и образовательной структур, уровня мобильности).

Тенденции развития региональных рынков труда зависят от системы показателей, которые характеризуют их структуру и динамику. К основным характеристикам для оценки региональной дифференциации рынка труда относятся:

- численность экономически активного населения, численность безработных из числа экономически активного населения;

- средняя фактическая продолжительность рабочего дня по отраслям экономики;

- распределение числа безработных и занятых по полу, возрасту, уровню образования;

- размер среднемесячной начисленной заработной платы по отраслям экономики;

- уровень экономической активности, уровень безработицы, а также коэффициент напряжённости, определяемый как численность незанятых граждан, зарегистрированных в органах службы занятости, в расчете на одну заявленную вакансию;

- уровень участия в рабочей силе, т.е. отношение численности рабочей силы определённой возрастной группы к общей численности населения соответствующей возрастной группы;

- потенциальная рабочая сила – незанятые лица, которые выражают заинтересованность в получении работы за оплату или прибыль, однако сложившиеся условия ограничивают их активные поиски работы или их готовность приступить к работе;

- совокупный показатель безработицы и потенциальной рабочей силы;

- отношение суммы численности безработных и потенциальной рабочей силы к расширенной концепции рабочей силы, рассчитанное в процентах.

Для изучения возможностей формирования трудовых ресурсов и предложения рабочей силы для производства товаров и услуг в статистике используют такие понятия, как экономически активное и экономически неактивное население. Экономически активное

население - это часть населения в возрасте, которая определена для измерения его экономической активности, по отношению к которому рассчитываются показатели уровня занятости и безработицы. Экономически активное население делится на две группы: занятые и безработные. Повышение уровня экономической активности населения говорит о снижении нагрузки экономически неактивного населения на население трудоспособного возраста, а также о повышении эффективности функционирования регионального рынка труда.

Некоторые исследователи исходят из того, что необходимым условием для поддержания трудовых ресурсов в рабочем состоянии являются полноценное питание и хорошие условия жизни. Поэтому важным критерием состояния регионального рынка труда считается покупательная способность заработной платы [6, 208-218], которая определяется как отношение средней начисленной заработной платы к величине прожиточного минимума в регионе. Прожиточный минимум представляет собой стоимостную оценку потребительской корзины, включающую минимальные наборы продуктов питания, непродовольственных товаров и услуг, необходимых для сохранения здоровья человека и обеспечения его жизнедеятельности, а также обязательные платежи и сборы.

Наиболее показательной является покупательная способность заработной платы, рассчитанная как отношение средней начисленной заработной платы к стоимости фиксированного набора потребительских товаров и услуг, так как работающий человек должен иметь возможность не только поддерживать свою жизнедеятельность, но и развиваться физически, духовно и профессионально. Фиксированный набор потребительских товаров и услуг используется статистическими службами страны в качестве вспомогательного инструмента при проведении межрегиональных сопоставлений покупательной способности населения, так как он в определённой мере позволяет охарактеризовать уровень материального благосостояния населения.

Таким образом, структурное, экономическое, социальное и демографическое разнообразие региональных рынков труда накладывает отпечаток на уровень социальной мобильности в каждом

регионе, определяя состояние социально-трудовой мобильности в целом в стране.

Также к тенденциям формирования регионального рынка труда необходимо отнести изменение его структуры: наблюдается дефицит одних специалистов и переизбыток других. На сегодняшний день номенклатура профессий и специальностей современной региональной системы высшего профессионального образования и соотношение числа её выпускников не полностью соответствуют структуре спроса на региональном рынке труда специалистов. В то же время отмечается повышение спроса на специалистов в сфере наукоёмких технологий, информационных технологий, энергетики, строительства, транспорта, сельского хозяйства, инноваций и др. Траектория всего кадрового потенциала выявляется в формировании степени интеграции рынков труда и образовательных услуг. Важно определить, какие процессы включает в себя образовательная услуга, какие её составляющие являются образующими элементами, которые отражаются при выборе той или иной специальности у абитуриента.

В рамках новой инновационной парадигмы развития мирового сообщества и национальной экономики трудовые ресурсы становятся важным фактором повышения устойчивости социально-экономической системы региона. Так, эксперты утверждают, что иностранных и отечественных инвесторов, нацеленных на долгосрочные вложения в реальный сектор экономики, интересует, прежде всего, обеспеченность данного сектора экономики кадрами технического персонала (техниками, мастерами, наладчиками), высококвалифицированными рабочими, учёными, инженерами, играющими главенствующую роль в развитии наукоёмких и высокотехнологичных производств. Иными словами, высокий уровень качества трудовых ресурсов является важным условием привлечения долгосрочных инвестиций и увеличения объёмов регионального производства. Что касается последнего, то в рамках отдельного предприятия между квалификацией работника и эффективностью его труда существует прямая зависимость, т.е. рост квалификации работника на один разряд приводит, по данным отечественных экономистов, к 0,034% роста производительности его труда.

Однако необходимо отметить, что помимо качества трудовых ресурсов на социально-экономическую устойчивость региона

оказывают влияние и их состав (например, возрастной), количество, мобильность и рациональное размещение по отраслям народного хозяйства региона. Мобильность трудовых ресурсов является одним из важнейших аспектов устойчивого функционирования и развития региона. По масштабам и структуре перераспределения рабочих мест можно судить о способности социально-экономической системы реагировать на «шоковые» воздействия различного происхождения.

Таким образом, региональный рынок труда можно трактовать как сферу пересечения интересов субъектов регионального воспроизводственного процесса, которые затрагивают самые насущные условия развития экономики региона. Рынок труда, являясь важнейшим элементом региональной социально-экономической системы, обеспечивает реализацию целевой направленности регионального воспроизводственного процесса. Степень локализации региональных рынков труда во многом определяется хозяйственной структурой и специализацией экономики региона. В определённом смысле рынок труда можно считать важнейшим фактором устойчивого развития региона, т.к. от его состояния зависят уровень занятости населения и его денежных доходов, уровень развития производства товаров и услуг, уровень подготовки и переподготовки кадров, напряжённость социальной обстановки в регионе, демографическая ситуация и т.д.

Региональный рынок труда находится в тесном взаимодействии с другими рынками региональной системы, прежде всего с рынком финансово-кредитных ресурсов, поскольку последние являются источником расширения сети рабочих мест, а также в состоянии стимулировать вовлечение высвобожденных работников в сферу бизнеса. Через денежно-финансовые потоки в процессе формирования и перераспределения денежных доходов населения и их реализации в сфере обращения рынок труда также взаимодействует с рынком потребительских товаров. Тесная связь наблюдается и с рынком информатизации и знаний, призванным обеспечивать заблаговременную переподготовку кадров с учётом динамики развития производства, структурных сдвигов и новых технических характеристик рабочих мест. В силу неразвитости институтов рынка труда, важную роль в достижении устойчивого развития имеет степень информированности участников рынка труда.

Региональным рынкам присущи определённые пространственно-временные параметры. Так, для подготовки специалистов различной квалификации – рабочих массовых профессий, среднетехнического персонала и инженерно-технических работников – необходимы различные сроки. Следует учитывать, что процессы, связанные с кадровым обеспечением предприятий, происходят параллельно: в одно и то же время осуществляются подготовка, трудоустройство и использование кадров. При этом первая стадия (подготовка кадров) является, в своем роде, заделом по отношению к третьей (использование кадров) – наступает время, когда определенная часть работающих уходит на пенсию, соответственно, возникает потребность в создании новых рабочих мест. В этой связи следует отметить, что региональный рынок труда очень чувствителен к этому процессу и активно участвует в регулировании экономических отношений с учётом динамики спроса и предложения [16, 509-513].

Рынок труда функционирует и развивается во взаимодействии и под влиянием формирующегося рынка жилья. Эта связь проявляется в обеспечении жильём работников в условиях миграции при изменении места жительства и улучшении жилищных условий нуждающихся в этом работников, установлении доли заработной платы, расходуемой на жильё. Взаимодействие рынка труда с другими региональными рынками и структурами способствует обеспечению равновесия между спросом и предложением рабочей силы и доведению уровня безработицы до её естественной величины с учётом специфики социально-экономического развития того или иного региона.

Изменения, происходящие в экономике страны, неравномерность развития её отдельных территориальных образований непосредственным образом сказываются на состоянии региональных рынков труда и ведут к существенной их дифференциации. Для большинства регионов свойственно моноотраслевое промышленное производство, которое делает их монополистами и определяет условия жизни, профессионального развития и трудоустройство населения. Различия между регионами и, соответственно, региональными рынками труда обусловлены как уровнем развития, так и особенностями каждого региона, его географическим расположением, природно-климатическими условиями, развитием основных отраслей

экономики и их специализацией, инвестиционной политикой региона, демографической ситуацией и пр.

Таким образом, региональный рынок труда образует единую систему национальной экономики, образуя целостное экономическое пространство. В зависимости от того, как тесно они взаимодействуют между собой, дополняя друг друга, зависит не только успешное развитие национальной экономики, но и благосостояние народа. Всё вышесказанное даёт нам возможность определить ряд особенностей регионального рынка труда:

–во-первых, это специфичность реализуемого на нём товара – рабочей силы, непосредственно связанной с личностью работника, обладающего не только определённой способностью к труду, но и рядом других качеств: психофизиологических, социальных, культурных и т.д., что оказывает существенное влияние на интересы, мотивы трудового поведения, степень трудовой активности людей и отражается на состоянии рынка труда. Необходимо отметить, что цена труда представляет собой не просто разновидность цены ресурса, а жизненный уровень, социальный престиж, благополучие работника и его семьи;

–во-вторых, спрос на рынке труда является производным от спроса на товары и услуги производственного и личного потребления;

–в-третьих, цена рабочей силы, выступающая в виде заработной платы, не может опуститься ниже уровня, обеспечивающего нормальное воспроизводство рабочей силы;

–в-четвёртых, рынок труда социально ориентирован.

Литература:

1. Алаев, Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь [Текст] / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Бильчак, В.С. Региональная экономика. [Текст] / В.С. Бильчак, В.Ф. Захаров. - Калининград: Янтарная сказка, 1998. – 316 с.
3. Гранберг, А.Г. Основы региональной экономики: учебник для вузов [Текст] / А.Г. Гранберг. – М.: ГУВШЭ, 2000. – С. 495
4. Долятовский, В.А. Зарубежный опыт комплексного развития регионов [Текст] / В.А. Долятовский // Регионология. – 1994. – №2-3. – С.149-156.

5. Иванова, Л.К. Вопросы методологии оценки состояния рынка труда моноспециализированного города / Л.К. Иванова // Вестник Удмуртского университета. Вып. 2. - 2013. - С. 42-46.

6. Козлова, О.А. Социально-экономические механизмы реализации трудового потенциала региона / О.А. Козлова, А.И. Кузьмин, Н.З. Шаймарданов // Экономика региона. - 2012. - № 2. - С. 208–218.

7. Лексин, В.Н. Территориальное устройство государства: попытка реализации системной методологии анализа [Текст] / В.Н. Лексин // Российский экономический журнал. – 2003. - №1. - С.55-74.

8. Маршалова, А.С. Основы теории регионального воспроизводства: курс лекций. [Текст] / А.С. Маршалова, А.С. Новоселов. – М.: Экономика, 1998. – 192 с.

9. Международные рекомендации по статистике туризма, 2008 год [Текст]. - Мадрид и Нью-Йорк: ООН, Департамент по экономическим и социальным вопросам, Статистический отдел, 2010. - 167 с.

10. Новоселов, А.С. Региональные рынки. [Текст] / А.С. Новоселов. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 479 с.

11. Олех, Л.Г. Регионализм и федерализм [Текст] / Л.Г. Олех. – Новосибирск: СибАГС, 1998. - 218 с.

12. Пчелинцев, О.С. Региональная экономика в системе устойчивого развития. [Текст] / О.С. Пчелинцев. - М.: Наука, 2004. – 258 с.

13. Развитие российских регионов: новые теоретические и методологические подходы [Текст] / Отв. ред. Е.Б. Костяновская. – СПб.: Наука, 2006. – 618 с.

14. Райзберг, Б.А. Современный социоэкономический словарь / Б.А. Райзберг. - М.: ИНФРА-М, 2009. - 629 с.

15. Толстогузов, О.В. Стратегия периферийного региона в условиях ограничения информации: методология, теория и практика / О.В. Толстогузов. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2019. - 488 с.

16. Туарменский, В.В. Исследование мотивов выбора высшего профессионального образования в государственном и коммерческом вузе / В.В. Туарменский, Ю.Б. Кострова, О.Ю. Шибаршина, А.В. Туарменская // Приоритетные направления научно-технологического развития агропромышленного комплекса России: материалы национал. науч.-практ. конф. – Рязань: РГАТУ им. П.А. Костычева, 2019. – С. 509–513.

17. Шнипер, Р.И. Экономические методы управления [Текст] / Р.И. Шнипер. – Новосибирск: Наука, 1991. – 308 с.

УДК: 325

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ИССЛЕДОВАНИЯ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ**

Сабоиева Дж.²²

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

Чанбаҳои назариявӣ ва методологии омӯзиши равандҳои муҳоҷират

Мақолаи мазкур ба чанбаҳои назариявӣ ва методологии омӯзиши равандҳои муҳоҷират бахшида шудааст, ки яке аз мавзӯҳои асосии илмҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии муосирро ифода мекунад. Муҳоҷират ҳамчун як падидаи мураккаби бисёрсоҳавӣ на танҳо ба масъалаи убури сарҳадҳои ҳудудӣ таъсир мерасонад, балки ба динамикаи демографӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии кишварҳо низ таъсиррасон аст. Дар мақолаи мазкур равишҳои асосии назариявии таҳлили муҳоҷират, аз ҷумла чанбаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва сиёсӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: муҳоҷират, падида, чанбаҳо, чанбаҳои назариявӣ, методологӣ, сарҳади ҳудудӣ.

**Теоретико-методологические аспекты исследования
миграционных процессов**

Данная работа посвящена теоретико-методологическим аспектам исследования миграционных процессов, которые представляют собой одну из ключевых тем в современных социальных, экономических и политических науках. Миграция как сложный многофакторный феномен затрагивает не

²²**Сабоиева Чамила Саломатшоевна** - ходими илмӣи шӯъбаи тадқиқоти иҷтимоӣёту иқтисодӣёти Бадахшони Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишони: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 21. Тел.: (+992)931066883.

Сабоиева Джамила Саломатшоевна - научный сотрудник отдела социально-экономических исследований Бадахшана Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 21. Тел.: (+992)931066883.

Saboieva Jamila Salomatshoevna – Researcher at Department of Social and Economic Research of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 21. Tel.: (+992)931066883.

только вопросы пересечения территориальных границ, но и влияет на демографическую, экономическую и культурную динамику стран. В исследовании рассматриваются основные теоретические подходы к анализу миграции, включая экономические, социокультурные и политические аспекты.

Ключевые слова: миграция, феномен, аспекты, теоретико-методологические аспекты, территориальные границы.

Theoretical and Methodological Aspects of Migration Processes Research

This work is devoted to the theoretical and methodological aspects of the study of migration processes, which represent one of the key topics in contemporary social, economic, and political sciences. Migration, as a complex multifactorial phenomenon, not only involves issues related to crossing territorial borders but also affects the demographic, economic, and cultural dynamics of countries. The study examines the main theoretical approaches to migration analysis, including economic, sociocultural, and political aspects.

Key words: migration, phenomenon, aspects, theoretical and methodological aspects, territorial borders.

Миграция населения занимает ключевое место среди социально – экономических процессов. Это сложный общественный феномен, тесно связанный с экономическими, политическими и другими изменениями в обществе. Процесс миграции не только приводит к перемещению значительных масс населения внутри стран или за их пределы, но и оказывает существенное влияние на многие аспекты жизни общества и экономическое развитие. В частности, миграция влияет на численность населения стран и регионов, предложения трудовых ресурсов на рынках труда, а также на половозрастную и семейную структуры, а также на демографическое поведение людей.

Первое научное определение миграции можно найти в научных работах конца 19 в., где она рассматривается как «постоянное или временное изменение местожительства человека» [2].

Термин «миграция» с английского переводится как «путешествовать пешком, странствовать», то есть совокупность перемещений с целью перенести место пребывания кого-либо.

В современной научной литературе существует около сорока определений миграции. По мнению российских учёных, перемещение и переселение не синонимы: один из этих терминов даёт возможность определить миграцию в широком смысле слова, а другой – в узком смысле слова [2].

В широком понимании миграция - территориальные перемещения, совершающиеся между разными населёнными пунктами одной или нескольких административно-территориальных единиц, независимо от продолжительности, регулярности и целевой направленности. Это деловые, туристические и другие поездки, не имеющие постоянные маршруты и не являющиеся систематическими. А также сюда входят сезонные виды миграции населения.[3].

В узком понимании миграция представляет собой законченный вид территориального перемещения (переселения), т.е. это безвозвратный вид миграции, сопровождающийся сменой постоянного места жительства, при котором происходит соединение места жительства с местом приложения труда, учёбы или иной деятельности в одном населённом пункте.

Эти два типа миграции населения отличаются не только формально, но и по своей сути. Безвозвратная миграция, в отличие от других видов, является ключевым источником формирования постоянного населения в новых местах. При этом между безвозвратной миграцией и другими формами нет чёткой грани: один вид миграции может трансформироваться в другой. Например, временные миграции могут предшествовать безвозвратным, поскольку создают условия для выбора постоянного места жительства. Безвозвратная миграция имеет особое значение для экономического, демографического и социального развития, и её часто называют механическим движением населения, в отличие от его естественного движения.

Отличают внутреннюю и внешнюю миграции. Внешняя миграция подразделяется на эмиграцию, иммиграцию и реэмиграцию (репатриацию). Внешняя миграция может сопровождаться сменой гражданства. Иногда мигранты, прибывшие в страну, длительное время сохраняют своё гражданство или даже относятся к лицам без гражданства. По определению, принятому ООН, мигранты, выезжающие на срок более одного года, считаются постоянными или долгосрочными.[4].

Рассмотрим классификацию основных видов и форм международной миграции населения. Выделяются три наиболее значимых вида миграционных потоков: экономическая, этническая и вынужденная [5]. В свою очередь, каждый из указанных видов классифицируется по разновидностям. Экономический вид миграции

подразделяется в свою очередь на: миграция с целью образования; передвижение профессионалов, технических и руководящих работников, деловых людей; перемещение с целью обычного трудоустройства по контрактам, ограниченным по времени; миграция с целью простого трудоустройства, но при условии поселения; миграция, связанная с этнической зависимостью, особым образом жизни населения или ареалами традиционного расселения, выходящего за пределы государственных границ; миграция, связанная с международным туризмом.

Этническая миграция – это миграционные потоки населения за пределы этнической родины (этнической территории).

Вынужденная миграция делится на следующие категории, на основании документов, подписанных на международном уровне и некоторых региональных соглашений: беженцы; лица, желающие получить убежище; иностранцы, получившие временный статус; лица, принятые по иным соображениям гуманности. К данному виду миграционных потоков следует отнести репатриирующихся беженцев или репатриирующихся претендентов на получение убежища, а также внутренне перемещенных лиц.

Этническая миграция представляет собой перемещение населения за пределы своей этнической родины или территории. Вынужденная миграция классифицируется на основе международных документов и некоторых региональных соглашений на следующие категории: беженцы, лица, желающие получить убежище, иностранцы с временным статусом и лица, принятие которых связано с гуманитарными соображениями. К этой категории также относятся возвращающиеся беженцы или соискатели убежища, а также внутренне перемещённые лица.

Недавний резкий рост масштабов миграционных потоков и усложнение критериев идентификации мигрантов по различным основаниям сделали процесс дифференциации видов миграции сложной задачей. Они становятся взаимосвязанными и зависимыми друг от друга, что значительно затрудняет их исследование. В настоящее время также появились новые виды миграционных движений, и учёные пытаются разработать их типологию.

Типология международного перемещения, основанная на иммиграционной политике страны назначения, в настоящее время

является ведущей. Тем не менее, она не позволяет выявить причины и мотивацию, которые побуждают людей к миграции. Эта классификация включает четыре различных типа международной миграции:

1. Постоянные переселенцы - юридически признанные иммигранты, чьё прибытие ожидается страной приёма;

2. Зарегистрированные трудовые мигранты - временные рабочие, работающие по контракту и временные профессиональные транзитные работники. Сюда входят временные рабочие, работающие по контракту, или временные рабочие-мигранты - это высоко - и среднеквалифицированные рабочие, которые пребывают в стране получения в течение определённого периода, сроки которого определены контрактом или с самим работником или с предприятием, а также временные профессиональные транзитные работники - профессионалы и высококвалифицированные рабочие, которые передвигаются из одной страны в другую как служащие международных или объединённых компаний;

3. Недокументированные (нелегальные) мигранты - те люди, которые не имеют законного юридического статуса в стране пребывания в результате незаконного в неё въезда или самостоятельного решения остаться;

4. Ищущие убежища - люди, пересёкшие границу и подавшие прошение о получении статуса беженца из-за опасения преследования по политическим, этническим или религиозным причинам [4].

Отметим, что ни одна из типологий мигрантов не имеет в своей основе расовую или этническую доминанту. И действительно, сегодня осталось немного стран, которые различают категории мигрантов на основе таких критериев. Исключение составляют страны, которые отдают предпочтение лицам, возвращающимся на родину их предков (например, этнические немцы в Германию, евреи в Израиль). Это актуально для Таджикистана, у которого за пределами его границ проживает много этнических таджиков.

Всё мировое сообщество делится на страны, которые принимают мигрантов, и страны, которые депортируют миграционные потоки со своей территории. Эта дифференциация обусловлена различиями в уровне жизни и экономическом развитии, темпах демографического роста, неравномерной плотностью населения, а также социальной и

военной напряжённостью в ряде регионов. Поляризация внутри мирового сообщества по указанным параметрам порождает объективное и закономерные силы, направленные на выравнивание существующего дисбаланса. Основным инструментом глобального перераспределения демографических ресурсов является международная миграция. Никакая отдельная страна не в состоянии игнорировать объективные закономерности мирового развития. Поэтому при формировании сбалансированной и продуманной миграционной политики необходимо учитывать общемировые тенденции в движении и перераспределении миграционных потоков, а также реально оценивать собственную позицию в контексте этих тенденций.

Миграция, как объективный процесс, обладает чёткими количественными характеристиками и параметрами. В последнее время было разработано множество таких характеристик, которые дифференцируются по различным аспектам миграционной проблематики и учитывают разнообразие экономических, социальных, этнокультурных, демографических, географических и других факторов. Иногда выделить такие параметры бывает сложно, особенно в деликатной этнокультурной сфере. На текущем этапе нашей стране необходимы точные расчёты и планировании миграционных процессов. В регионах Таджикистана такие расчёты должны основываться на узкоспециализированных параметрах, учитывающих местные особенности. Важной задачей также является создание единой миграционной идеологии на уровне государства, которая должна основываться на научно обоснованной концепции, поддерживаемой точными расчётами.

Эта идеология должна быть сформирована на основе интегральных параметров, отражающих как текущее развитие страны, так и общемировые тенденции в области миграции.

Наша задача заключается в том, чтобы определить, какую роль играет наша страна в мировой миграционной ситуации и какие изменения могут произойти в ближайшем будущем. Для этого нам необходимо установить статус Таджикистана в контексте миграционной политики, т.е. выяснить к какому типу стран он относится: к тем которые, принимают мигрантов, или к тем, граждане которых уезжают за границу в миграцию. В постсоветском

пространстве миграционный вопрос стал особенно актуальным, с массовым притоком мигрантов, зафиксированным во всех республиках бывшего Союза. Межгосударственная миграция существовала всегда, но в разные исторические эпохи она проявлялась с различной интенсивностью. Для каждой из этих периодов можно определить специфические социально-экономические и демографические критические параметры, способствующие массовым перемещениям населения. В настоящее время основным фактором демографического перераспределения становится достигнутый в некоторых регионах предел соотношения людей и биосферы Земли, что усугубляется экономической отсталостью стран развивающегося мира.

Современный мир становится более политизированным, разделяясь на процветающие и развивающиеся страны. Население благополучных стран составляет всего около 20% мирового населения, при этом общая площадь экономически освоенных территорий этих стран составляет не менее 40% [1].

В условиях преобладающих положительных факторов миграции, которые оказывают всевозрастающее влияние на общество, очень важно определить, каким образом государствам необходимо управлять миграцией, чтобы максимально увеличить его положительный эффект и, насколько возможно, свести к минимуму её негативные последствия. Здесь целесообразно отметить, что для осуществления государственного управления миграцией необходимо обозначить ряд мер эффективного решения проблем миграции на национальном, региональном и глобальном уровнях. Политика, законодательство и административное регулирование миграцией могут способствовать её лучшей управляемости [1].

Некоторые государства, в частности страны – доноры мигрантов, испытывают стыд из-за своего положения и не обращают должного внимания на актуальные миграционные проблемы. Они не поднимают важные вопросы касательно защиты прав и интересов мигрантов, что ещё больше ухудшает их и без того тяжёлое положение.

В таких странах вопросы миграции часто находятся в руках некомпетентных органов с недостаточно квалифицированным кадровым составом, а межведомственная координация оказывается слабой и неэффективной. Это не соответствует, реалиям государственной миграционной политики и подрывает

международный авторитет страны. Поэтому таким государствам следует пересмотреть своё отношение к миграционной политике, опираясь на положительный опыт многих стран, которые достигли успехов в этой области и использовали миграцию для развития общества.

По мнению международных экспертов, Республика Таджикистан относится к странам с развивающейся экономикой и в настоящее время сталкивается с серьёзными социально-экономическими проблемами. К ним можно отнести:

- недостаточно развивающуюся промышленность и инфраструктуры сельских мест;
- нехватку рабочих мест с удовлетворительной заработной платой;
- высокий рост безработицы;
- увеличение численности малоимущих слоев населения;
- миллионная армия внешних трудовых мигрантов с проблемами их социально-правовой защиты.

Эти, а также ряд других актуальных проблем способствуют тому, что Таджикистан будет вовлечён в миграционный процесс со всеми вытекающими из этого последствиями ещё не одно десятилетие.

Республика Таджикистан в целом, имеет географически раздробленную, разнообразную по природно-климатическим условиям, по размещению производства, а также расселению населения территорию при недостаточно развитой коммуникационной инфраструктуре, что определяет особенности развития рыночных отношений в сфере труда.

Ситуация на рынке труда страны не может не сказаться на экономике в целом, о чём свидетельствует динамика основных макроэкономических показателей. Основной причиной данной ситуации является всё ещё продолжающаяся трансформация хозяйственной системы в Республике Таджикистан. Не завершившийся до конца процесс формирования новой системы собственности и стремление органов государственной власти контролировать новых собственников препятствует эффективному созданию новых рабочих мест. До сих пор окончательно не сформировались даже сами механизмы регулирования рынка труда. В частности, не определён потребительский минимум, не

действуют в достаточной мере механизмы.

Переподготовки кадров, процесс трудовой миграции осуществляется стихийно, что приводит к увеличению числа нелегальных мигрантов.

Для лучшего понимания ситуации в исследуемом трудоизбыточном регионе необходимо учитывать следующие условия:

- специализация и профессиональная ориентация трудовых ресурсов;
- квалификационная структура трудовых ресурсов;

- действующие образовательные учреждения и структура специальностей, по которым они осуществляют подготовку;

- демографические изменения, к которым следует отнести не только динамику численности населения, но и динамику соотношения экономически активного населения к общей численности населения;

- уровень и качество жизни населения;

- динамика числа рабочих мест и темпы создания новых рабочих мест, в том числе и по соотношению с темпами прироста трудовых ресурсов;

- особенности специализации хозяйственной деятельности в регионе.

На практике специалисты для оценки трудонасыщенности экономики региона применяют такие показатели, как доля экономически активного населения, уровень занятости, уровень официально зарегистрированной и реальной безработицы, средний срок поиска работы безработными, доля частично занятых работников (работники, работающие неполный рабочий день либо находящиеся в неоплачиваемых отпусках по инициативе администрации), соотношение общей численности безработных и количества вакансий, имеющих на рынке труда.

Кроме того, не следует забывать, что экономические тенденции в других регионах страны и общереспубликанские тенденции в экономике способны оказывать значительное влияние на региональный рынок труда.

В деле нормального и полноценного функционирования рынка труда в регионе огромное влияние оказывают такие его элементы, как система институтов, учреждений и организаций, определяющих направления движения рабочей силы. Среди них целесообразно особо выделить государственные учреждения, центры занятости, кадровые службы предприятий, организаций, фонды, сведения

относительно свободных рабочих мест, а также статистические материалы. Однако в период экономической трансформации, когда под влиянием трансформационных процессов происходят институциональные изменения, говорить о стабильности и полноценном функционировании перечисленных выше институтов не представляется возможным. Поэтому основным механизмом, оказывающим влияние на условия функционирования рынка труда в данный период, можно назвать качество функционирования экономических институтов, взаимодействующих с рынком труда.

Активизация и тесное взаимодействие всех элементов рынка труда способствует успешному выполнению им таких функций, как организация встречи продавцов и покупателей рабочей силы, обеспечение конкурентной среды внутри каждой из сторон рыночного взаимодействия, устранение равновесных ставок заработной платы, содействие решению проблем занятости, а также социальной поддержки безработных.

Основной особенностью современного этапа международной миграции является масштабность. В настоящее время в миграционных процессах участвует большинство стран мира, и международная миграция все более приобретает глобальный характер.

В экономических отношениях между различными секторами мировой экономики ключевую роль играет вывоз капитала, основная часть которого сейчас направляется в страны с высоким уровнем экономического развития. Перекрёстные потоки мигрантов содействуют нарастающему переплетению инвестиций из разных стран. В настоящее время все страны развитого капитализма выступают как экспортерами, так и импортерами капитала, а также в различной степени являются импортерами и экспортерами рабочей силы.

В миграционных процессах развивающегося мира главное внимание уделяется эмиграция в развитые страны. Большинство мигрантов составляют неквалифицированные работники, однако также уезжают и квалифицированные специалисты. В развивающихся странах возникли центры притяжения мигрантов.

В современных условиях иммигранты стали значимой частью общего рынка труда. Увеличение использования иностранной рабочей силы в развитых странах привело к возникновению концепции о

существовании двух рынков труда в этих странах: одного рынка для квалифицированных специалистов, который в основном представлен местными кадрами, и другого рынка для неквалифицированной рабочей силы, значительная часть которого состоит из иммигрантов.

Подвижность населения и трудовых ресурсов является одной из ключевых характеристик современных международных экономических отношений. Миграция возникает как естественное следствие процессов интернационализации и глобализации, а также играет роль факторов экономической и социально-культурной жизни человечества.

Мировой опыт показывает, что трудовая миграция приносит явные преимущества, как странам приёмникам, так и странам – экспортёрам рабочей силы. Однако она также может вызвать серьёзные социально-экономические проблемы. В настоящее время признаются и учитываются несколько положительных аспектов трудовой миграции. В первую очередь, процессы трудовой миграции помогают смягчить безработицу, представляют странам-экспортёрам рабочей силы дополнительный источник валютных доходов через денежные переводы от эмигрантов, а также позволяют мигрантам накапливать знания и опыт. По возвращению на родину, как правило, они становятся частью среднего класса, вкладывая заработанные средства в собственные предприятия и создавая новые рабочие места. Среди отрицательных последствий трудовой миграции можно отметить увеличение потребления средств, заработанных за границей, стремление скрывать свои доходы, «утечку умов», а также возможное снижение квалификации трудящихся мигрантов.

Чтобы минимизировать негативные последствия и усилить положительные эффекты, трудовой миграции для страны, необходимо применять механизмы правового регулирования. Ошибки в выборе направления миграционной политики могут привести к нежелательным последствиям, таким как рост нелегальной миграции и повышенная социальная активность возвращающихся мигрантов.

Правовое регулирование международного рынка труда осуществляется в соответствии с национальным законодательством стран-приёмников и стран-экспортёров рабочей силы, а также на основе межгосударственных соглашений. Миграция составляет естественное следствие процессов интернационализации и

глобализации, а также факторов, влияющих на экономическую и социально-культурную жизнь человечества.

Для минимизации негативных последствий и увеличения положительного эффекта, который страна получает от трудовой миграции, необходимо применять правовые механизмы регулирования. Ошибки в формировании миграционной политики могут привести к нежелательным последствиям, таким как увеличение нелегальной миграции и активации социальной деятельности возвращающихся мигрантов. В этой сфере особенно, что жёсткие, директивные меры оказываются неэффективными, поэтому требуется применять косвенные, координирующие действия со стороны государственных структур и правительств.

Правовое регулирование международного рынка труда осуществляется на основе национального законодательства стран-приёмников и стран-экспортёров рабочей силы, на основе межгосударственных и межведомственных соглашений и рекомендаций МОТ. Регулирование происходит через разработку и внедрение принятия финансируемых из бюджета программ, финансируемых из бюджета, направленных на снижение притока иностранной рабочей силы или стимулирование иммигрантов к возвращению на родину.

С началом экономических реформ в странах с переходной экономикой рынка труда претерпели значительные изменения. Появился феномен открытой безработицы, а неполная занятость получила широкое распространение, что в условиях стран, переживающих переходный период, следует рассматривать как скрытую безработицу. Также возник неформальный рынок труда и соответствующие формы занятости. Этот список будет неполным, если не учитывать проблемы, связанные с межтерриториальными перемещениями рабочей силы.

Уникальность трансформации Республики Таджикистан из планово-директивной экономики в социально-рыночную не исключает а, скорее подразумевает необходимость внимательного анализа и рационального применения опыта тех стран, в которых уже сложились зрелые рыночные отношения, поддерживаемые эффективными механизмами государственного правового регулирования.

Литература:

1. Бабаев, А.А. Возвращение трудящихся мигрантов – граждан Республики Таджикистан: проблемы и новые вызовы / А.А. Бабаев, Т. Джуразода. - Душанбе, 2016.- С.41.
2. Вынужденные мигранты в государствах СНГ: Поиск согласованных решений в рамках содружества / Под ред. В.Мукомеля и Э.Паина; Центр этнополит. и регион. исслед. - М.: ООО «Фирма Инфограф», 2000. – 159 с.
3. Конференция СНГ по проблемам беженцев и мигрантов / Междунар. орг. по миграции (МОМ); Упр. Верхов. Комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ). Т.2. – 1996. - №1. (Европ. сер.).
4. Лебедева, Н.М. Социальная психология этнических миграций / Н.М. Лебедева. – М.: Российская академия наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, 1993. – 195 с.
5. Регент, Т.М. Проблемы регулирования миграционных процессов / Т.М. Регент // Миграция. -2002. - № 4.
6. Теоретические основы и практика становления рынка труда в условиях переходной экономики (методологические и институциональные подходы) / Коллективная монография. – Душанбе: Торус, 2013. - С.7-15.

УДК: 001

**АЗ ИФТИХОР БА ИБТИКОР Ё МУҲИМИЯТИ
ПАЙВАНДИ ИЛМ БО АМАЛ**

Ҳақназари Имомназар²³

***Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ***

Дар мақола муаллиф андешаҳои дар ҳошияи мулоқоти Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо аҳли илм ва маорифи кишвар ва ба таври мушаххас дар мавриди масъалаи монеаҳои дар роҳи илм қарордошта баҳс карда, сабаби асосии онро дар набудани сатҳи зарурии пайванди дастовардҳои илми ватанӣ бо амал (истеҳсолот, яъне ҳаёт) мушаххас мекунад, ки дар навбати худ ба омилҳои зиёди дохилӣ ва берунӣ вобастагӣ доранд. Бо анҷоми таҳлилҳои мушаххас ва мисолҳои воқеӣ, ҳамчунон роҳҳои бартарф кардани ин монеаҳо низ нишон дода шудаанд.

***Калидвожаҳо:** шуури ҷамъӣ, ҷаҳонбинӣҳои илмӣ ва ғайри илмӣ, илми амалӣ, пайванди илм бо истеҳсолот (ҳаёт), модерн (постмодерн), ақлоният (ратсионализм)*

***От инициатив к инновациям или о важности
соединения науки с практикой***

В статье автор поделился своими мыслями на полях встречи Основоположника национального мира и единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона с деятелями науки и образования Таджикистана. В статье обсуждается вопрос о препятствиях на пути науки, и основная причина этого – отсутствие необходимого уровня связи достижений отечественной науки с производством, (то есть жизнью),

²³**Ҳақназари Имомназар** – ходими илмии шӯъбаи тадқиқоти иҷтимоӣ-иқтисодии Бадахшони Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. Нишони: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)935661777; e-mail: i.haqnazar@gmail.com.

Ҳақназар Имомназар - научный сотрудник отдела социально-экономических исследований Бадахшана Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992)935661777; e-mail: i.haqnazar@gmail.com.

Haqnazar Imamnazar – Researcher at Department of Social and Economic Research of the Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST. Address: GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992)935661777; e-mail: i.haqnazar@gmail.com.

которая в свою очередь, зависят от многих внутренних и внешних факторов. По итогам конкретного анализа и реальных примеров показаны и пути преодоления этих препятствий.

Ключевые слова: коллективное сознание, научные и ненаучные взгляды, практическая наука, связь науки и производства (жизни), модерн (постмодерн), рациональность (рационализм).

From pride to innovation or the importance of connecting science with practice

In the article, the author shared his thoughts on the sidelines of the meeting of the Founder of National Peace and Unity - the Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon with figures of science and education of Tajikistan. The issue of obstacles on the path of science is being specifically discussed in the country, and the main reason for this is the lack of the necessary level of connection between the achievements of domestic science and production (that is, life), which in turn depends on many internal and external factors. Based on the results of a specific analysis and real examples, ways to overcome these obstacles are shown.

Key words: collective consciousness, scientific and non-scientific views, practical science, connection between science and production (life), modernism (postmodernism), rationality (rationalism).

Аз назари мо, аз миёни тамоми чорабиниҳои дар соли равон дар мамлакати мо амалӣ шуда, дутояш, яке мулоқоти бо Ҷаълон, намояндагони ҷомеа ва ходимони дини кишвар (9.03.2024) [1], ва дигарӣ мулоқоти Президенти кишвар бо аҳли илм (30.05.2024) [2], ҳамчун идомаи мантиқии ҳамдигар, арзиши ҷавкуллода ва раҳнамоикунонда доранд. Дар мулоқоти аввали Пешвои миллат проблемаҳои зехният ва ҷаҳонбинии ҷомеаро ташхис дода, дар дувумӣ роҳи ҳалли онро нишон дод, ки аҳамияти баланди сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ-маърифатии ин чорабиниҳоро таъкид месозад.

Таҳлилҳои дақиқ ва муваффақонаи Пешвои миллат, Президенти мамлакат дар така ба ҳираду огоҳӣ, таҷрибаи нодири шахсиятӣ дар амри эҳёи кишвар, дар мавриди шуури ҷамъӣ, баҳусус, таъкид дар мавриди вазъи воқеии ҷаҳонбиниҳои дар ҷомеа таъсири бештар дошта, аз манзари воқеиятҳои замон, аз мақоми илмӣ анҷом дода шуда, ба ояндаи кишвар нигаронида шудаанд.

Рохбари давлат, дар ин ду мулоқоти муҳим, ду тарзи ҷаҳонбинӣ (илмӣ ва ғайриилмӣ)-ро ҳамчун ду рӯи як сикка, ҳамчун ҳалқаҳои асосии занҷираи ҳамаи масъалаҳо, барои марҳилаи навбатии пешрафти кишвар ва ояндаи он, бо баёни воқеъгароёна ва то ҳадде бо эҳсоси нигаронӣ ташхис доданд: “...бояд гуфт, ки бо вучуди дастгириву таваҷҷуҳи доимии давлату Ҳукумат натиҷаи кори олимони сохторҳои соҳаи илм посухгӯи талаботи замон нест ва ё: “...имрӯз саҳми илми ватанӣ дар маҷмуи маҳсулоти дохилии кишвар ҳамагӣ 0,1 фоизро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда умуман қонеъкунанда нест” [5, 11].

Албатта ҳадафи ин мақола камбинии саҳми калони илми ватанӣ набуда, дар он ба дастовардҳои ин соҳа ҳам ишора намешавад, зеро ҳамаи он бе ин ҳам моли миллатанд. Вале аз нигоҳи интиқодӣ, мавқеи мунсифона, ба воқеиятҳо ва решаҳои проблемаҳо нигаристан ва онҳоро барои андеша бо дигарон дар миён гузоштан, нуқтаи марказии ин мавод мебошад.

Аз назари мо, масъалаи асосии ҷаҳонбинии илмӣ бештар дар мафҳуми “илму амал”, яъне сатҳи пайванди онҳо, ё “илми амалӣ”, ки дар ҳаёти ҷомеаи муосир омили муайянкунанда мебошад, нуҳуфта аст.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки муносибати манфиатхоҳона ба фаъолиятҳои илмӣ, яъне “илм барои илм ва ба хоҳири илм” ва барои гирифтани унвон, мансаб, дар замони пас аз истиқлоли кишвар ба маротиб афзудааст. Ба илм шахсони туфайлӣ ва тасодуфӣ, бо таҳсилоту омодагии номутобик, ки моил ба тафаккури илмӣ намебошанд, омодагии ба душ гирифтани бори гарони илмро надоранд, зиёд роҳ дода мешаванд, ки эътибори илми ватаниро намеафзояд.

Дар умум, аз дидгоҳи мо, монсаби мутобикати бештари фазои илмӣ ва пайванди он бо амал (дар ҳаёт) ба ҷаҳонбиниҳои дар ҷомеа бештар тасаллутдошта вобастагӣ дорад. Аввалан бояд зикр шавад, ки замони ба истилоҳ гузариш, тавозуни ду ҷанбаи асосии ҳаёт - моддӣ ва маънавиётро ҷиддан баҳам задааст. Дар натиҷа, ҷаҳонбиниҳои илмӣ, фалсафӣ ва дунявӣ зери фишори талаботҳои моддӣ, то ҳадде ба ҳошия рафта, ҷаҳонбиниҳои ғайриилмӣ, баҳусус, динӣ-мазҳабӣ, дар шаклҳои ғайрианъанавӣ, ки дар замони феълӣ саҳт бо сиёсат омехта шудаанд, баръакс баландтар шудааст.

Шиорҳои “эҳёи маънавӣи миллӣ”, ки аксаран онро дар “озодии беҳудуди дин”, бартардони боварҳои худ ва безътиной нисбати ақидаи дигарон, дар ниҳоят боиси ба “беҳудудии беҳадду мантиқ” расидани суннатгароии номувофиқ ба замон ва таассубу хурофоти фарогир расонда шудааст, ки аз бисёр ҷиҳатҳо мавқеи воқеӣ ва ҳанӯз камтаъсиртар будани сатҳу сифати илми амалиро ошкор месозад.

Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ин мулоқот бори дигар, тавҷабҷӯи ҷомеаро ҷалб карданд, ки: “...фаромӯш набояд кард, ки яке аз сабабҳои ҷанги шаҳрвандии солҳои 90-уми асри гузашта маҳз ҳамин гуна бетарафию хусумат, бепарвоя ва ҳатто дастгирии қувваҳои ғайриқонунӣ аз ҷониби баъзе олимону донишмандон ва зиёиёни асолатбохта буд” [5, 12]. Албатта ҷунин тарзи “анҷоми рисолати иддае аз зиёиён ва олимони” ва мавқеъгирии “ақибгароёна”-и онҳо, яке аз сабабҳои коста шудани мақоми илм дар ҷомеа гардид.

Дар солҳои ба ном “эҳёи маънавияти миллӣ”, ки аслан зери таъсири “эҳёи ҷаҳонбинии ғайрианъанавӣ ва тақлидӣ беғонапрастии “исломи сиёсӣ” қарор дода шуда буд, ниҳодҳои илми тоҷик, бахусус, ниҳодҳои академии бахши гуманитарии он ба ҳамлаҳои бештарафшадидтарини ин ҷаҳонбинӣ рӯ ба рӯ шуданд. Бинобар вазъи он замонҳо, ҷаҳонбиниҳои дигари ғайридинӣ дар майдони муборизаҳои идеологӣ фазои холишударо пур карда натавонистанд ва ба ҳадди максималӣ мавқеъро низ аз даст доданд. Алҳол ҷаҳонбинии динӣ-мазҳабии “сиёсӣ” шуда, дар умум, дар низоми ҷаҳонбинии ҷомеаи ҷавони тоҷикистонӣ, “доминант” (ҳукмрон)-и ноаён” боқӣ мемонад, ки аз назари мо, ба рушди босуръати кишвар, ки танҳо дар пояи илмӣ имконпазир аст, аз ҷумлаи монетаҳои нигароникунанда ҳам мебошад.

Тавре дида шуд, Пешвои миллат ду моҳ пас аз мулоқоти қаблӣ, таъхиси ин “дарди ҷомеа” ва давои онро ба номи илм нишон доданд. Зеро воқеияти ҳаёт нишон медиҳад, ки илму маориф, ба иллатҳои гуногун, дар муқобили раванди ҷаҳонбинии динии омехта бо таассубу хурофот, сиёсат ва ниҳоят мафкураҳои ифротии аз хориҷ воридшаванда, ҳанӯз ҳам, дар талоши ба даст овардани мақоми калидӣ муваффақ нашудаанд.

Шояд яке аз сабабҳо дар он бошад, ки аксари олимони соҳаи гуманитарӣ, ки рисолати бевоситаи ташаккули ҷаҳонбинии солим ва

илмиро низ ба уҳда доранд, баръакс, бо баҳонаи эҳёи фарҳангу тамаддуни миллӣ, ё таъсир, ё тарси идеологияи исломи сиёсӣ ва ё раванди ҳамон замони норавшани “гузариш” бошад, ки аксаран тадқиқотхоро анҷом додаанд, ки бештар ба ҷаҳонбинӣҳои фалсафӣ, фаротабиӣ ва динӣ мусоидат мекунанд. Дар робита бо мафҳумҳои модерн (муосир) ва воқеӣ, ба амсоли гуногунандешӣ ва умуман ҷаҳонбинӣҳои дигар, аз ҷумла фалсафаи дунявии шарқиву ғарбӣ, ки рукнҳои появии ҷомеаҳои маданияи муосир мебошанд, тадқиқотҳои илмӣ хеле ночиз ба назар мерасанд.

Бояд ишора шавад, ки Тоҷикистон заминаи хуби илми академикӣ дорад, ки яке аз мероси боарзиш ва ғайри қобили инқори замони шӯравӣ мебошад. Аммо яке аз масъалаҳои асосии илми муосири ватанӣ, ин ҳанӯз ба таври назаррас дида нашудани натиҷаи он ба истилоҳ “дар истехсолот” яъне дар ҳаёт боқӣ мемонад, ки нигарониҳои Пешвои миллат низ дар ин маврид воқеӣ аст: “дар давраи соҳибистиқлолӣ шумораи кадрҳои дорои дараҷа ва унвони илмӣ 1,8 баробар, аз ҷумла докторҳои илм қариб чор баробар ва номзадҳои илм 1,6 баробар зиёд гардидааст” [5, 11].

Бо вучуди 4 баробар (!) афзудани докторони илм, дастовардҳои илмӣ дар амал назаррас нестанд. Яъне имрӯз фишору ҳамлаҳои зиёди идеологӣ, сиёсӣ, ақидатӣ, ки дар ташкили он ба дасти боқимондаҳои муҳолифи давлати расмӣ, кишварҳову манфиатҳои зиёди хориҷӣ ҳавасманданд, ба кишвари ҷавону ҳанӯз осебпазири мо бештар шуда, то ҳадди эълони ҷиҳоди исломгароӣ сиёсӣ-ифротӣ (толибонӣ) ба муқобили давлати соҳибихтиёрамон расонда шуданд. Аммо, илмҳое ба монанди сиёсатшиносӣ, мардумшиносӣ (антропология), равоншиносӣ (психология), диншиносӣ (теология), иҷтимоъшиносӣ (соцсиология), ва ғайра, ки бо “воқеиятҳои ҷомеаи зинда”, равандҳои он сару кор доранд, ҳанӯз ва ба таври зарурӣ воқуниши сазовор нишон намерасонанд, барои аҳли ҷомеа огоҳӣҳо ва пешгӯиҳоро ба сатҳи лозимӣ намерасонанд. Дар ҷаҳони беш аз ҳар вақт ғайри қобили пешгӯӣ, кишвари ҷавони мо дар масири марҳилаҳои рушди навбатии худ устуворона пеш рафта, мавқеи хосро ишғол карда бошад ҳам, фазои илми амалӣ ҳамчун зарурати воқеӣ, ҳанӯз чунин мавқеи пешбарандаро нагирифтааст.

Дар ин маврид саволе дар миён аст, ки чаро олимони соҳаҳои гуногун, ниҳодҳои илмӣ, маориф, ниҳодҳои давлатӣ ва тамоми зиёиён

(ки теъдодашон беш аз 300 ҳазор гуфта мешавад) ва давлату ҷомеа аз онҳо интизориҳои бештару одилона ҳам дорад, ба ин масъалаҳои зикршуда, аз ҷумла, мавзӯҳои доғи ҷомеа ғайриилмӣ (динӣ-мазҳабӣ)-и сиёсӣшуда, “хушкандешӣ” ё “тангандешӣ” (шиордоданҳои бидуни истидлол), тақдиргарой, таассубу хурофоти ҳамагир, бо ҷиддият иқдом намеkunанд? Ба ҷолишҳои ҷомеа, ки натиҷаи афзудани ҷаҳонбинӣҳои устуравӣ, ривоятӣ, хурофотиву тааассубгаро мебошанд, бо таҳлилу тадқиқотҳои воқеии илмӣ равшании бештар намеандозанд, ба баҳсҳои илмӣ, гуфтумони байни ҷаҳонбинӣҳо хеле кам ворид мешаванд.

Бинобар ин воқеият ва шароити ҷаҳони кунунӣ, мушаххас кардани афзалиятҳо дар илми тоҷик ва баланд кардани сифату амали он, вазифаи дараҷаи аввал боқӣ мемонад. Дар шароити гузариши кишвари ҷавони мо, дар ҷаҳони пурталотуми модерн (постмодерн), ки он бо стандартҳои мухталиф ва вобаста ба манфиатҳо амал мекунад, афзалиятҳои мамлакати кӯҳсору кучаки мо аз низоми иҷтимоии замони дигар ба кулӣ фарқ меkunанд, ҳанӯз ба сатҳи зарурӣ дар маркази диққати илми ватанӣ қарор нагирифтааст.

Аз тарафе дар ҷомеа нақдҳои ҳам шунида мешаванд, ки гӯё олимони ташаккули ҷаҳонбинӣи илмӣ, фалсафӣ ва умуман дар ҳаёти ҷомеа ғайриилмӣ назаррас надоранд ва ё иддае мавқеи барои олим носазоворро (иғвогарро) ҳам ишғол меkunанд. Бояд эътироф шавад, ки Пешвои миллат низ дар ин замина нигаронии худро ошкоро иброз доштанд: “Баҳусус, мавқеи шахрвандии баъзе олимону донишмандони мо бисёр нигаронкунанда мебошад” ва ё: “Бетарафӣ, гоҳо танқиди беасос, норозигии доимӣ, эҷоди иғво дар ҷомеа ва монанди инҳо ба одати баъзеҳо табдил ёфтааст” [5, 12].

Аз тарафи дигар, ба назар мерасад, ки ҷойгоҳи илм аз лиҳози моддӣ ва маънавӣ ҳанӯз ҳам ба таҷдиди назар ва беҳбудӣ эҳтиёҷ дорад. Ҳарчанд Ҳукумати кишвар дар ҳудуди тамоми имкониятҳои мавҷуда, дар ин самт ҳамвора ҷорачӯӣ мекунад, ки соли ҷорӣ, ба андозаи 40 % боз боло бурдани маоши кормандони соҳаи илм як мисоли мушаххаси он мебошад [2, 27]. Албатта аз илми ватанӣ ҳам тақозо мешавад, ки ҷавобан ба он ислоҳоти соҳаро аз дохил зери даст гирад, лоақал барои имсол, ба ҳамаи андоза (яъне 40%) боздеҳии илмиро баланд бардорад.

Чанд мисоли дигар аз воқеиятҳои ҳаёт, дар робита ба мавзӯи баҳс, ба ҳадафи андешаронӣ ва табодули назар дар миён гузошта мешаванд. Дар кишвар алҳол шумораи докторони илми иқтисод ба садҳо нафар мерасад, вале рисолаҳо дар вазъи бӯҳронии фарогир дар амал татбиқ ва ё “ба назар” гирифта намешаванд? Ба назар мерасад, ки тадқиқотҳое, ки илмӣ, асоснок, собитшаванда, таҷрибапазир ва ба воқеиятҳо ва мушаххасоти кишвари мо, ҳатто рӯзгори мардум робитаи бевосита дошта бошанд, ниҳоят камшуморанд.

Дар соҳаи илмҳои биологӣ, заминшиносӣ ҳам теъдоди зиёди докторону академикҳо фаъолият мекунанд, вале саҳми онҳо пештар аз ҳама, дар ҳифзи муҳити нозук ва экосистемаи осебпазири кӯҳистон, ё истифодаи оқилона ва максималии захираи маҳдуди заминро об, захираҳои табиӣ ва ғайра масъалаҳои ба ин ё он муҳити ҷуғрофӣ хос (растанипарварӣ, боғдорӣ, гиёҳҳои шифобахш ғайра) воқеӣ ва барои давлат муҳим, дар сатҳи амалӣ ва қаноаткунанда намебошанд ва дар бисёр ҳолатҳо болотар аз “илми таҷрибавӣ” деҳқонони оддӣ ба назар намерасанд.

Дар илмҳои гуманитарӣ, таври намуна, таърих, олимон ба ҷои тадқиқи таърихшиносии воқеаҳо, воқеиятҳо, бостоншиносӣ ва этнография, бисёртар ба мавзӯҳои ҷузъӣ, ривоятҳои мепардозад, ки давраи ҳукмронии ин ё он сиёсатро инъикос мекунад, ки барои насли кунунии ба ҷаҳони глобалӣ воридшаванда, арзиши амалии камтар дошта, рисолати “омӯзгор” будани таърихро ҳам поён мебарад.

Дар адабиёту фалсафа низ, аксаран мавзӯҳои дувуму савум дараҷа зиёдтар вомехуранд, ки асосан ба манфиати ҷаҳонбинҳои ғайриилмӣ (устуравӣ-мифологӣ, динӣ буда, дар ҷаҳонбинҳои дигар (илмӣ, фалсафӣ, дунявӣ ва ғайра) камтар арзиш илова мекунанд. Аз тарафи дигар, дар аксари мавридҳо тадқиқотҳои вобаста ба ин ё он шахсиятҳои адабӣ, фарҳангӣ ва мазҳабӣ ба ҷои таъкид ба мавқеи башардӯстонашон, ба ифтихороти зиёдарвии ба сатҳи ифротият роҳ дода мешавад, ки дар замони авҷи бартариятҳои давлат-миллатҳо, “худро аз дигарон боло гирифтани” маъно мешавад, ки ба манфиати наслҳои миллат мусоидат нахоҳад дошт.

Дар фалсафа, бештари тадқиқотҳои анҷомшударо ҷаҳонбинӣ аз манзари тасаввуф, маърифати илоҳиётӣ ва ё ривоятҳои мураккабфаҳми

дигари фалсафӣ ташкил медиҳанд, ки низ ба ҷаҳонбинии илмии ҷомеаи кунунӣ, баҳусус, ҷавонон камтар чизи мусбат ба бор меоранд.

Тадқиқотҳои зиёди соҳаи адабиёт аслан дар доираи меросе, ки аз панду насихат, андарзу ҳикмати фаровони омехта бо таълимотҳои фалсафӣ, динӣ иборатанд ва бинобар аз ҳадди мантиқӣ, зарурӣ бештар нашр шудани ин осори илмӣ, фосила доштани он бо воқеиятҳои замон, кимати онро камтар ҳам мекунад.

Дар забоншиносӣ, аксари мавзӯҳои ба истилоҳ “пеши по уфтода”, ва қамаҳамият ва рисолаҳои аз андозаи зарурат зиёд дар сарфу нахв (грамматика) таълиф мешавад, ки арзиши илмиву амалии аксари онҳо зери савол мемонад, зеро амалан ҳатто ба забондонии мардум, ҳуди шогирдону сокинон чизеро намеафзоянд. Равшан аст, ки нависанда аз руи талаботи грамматика асар намеофарад, балки онро бо тафаккури тахайюл, мантику осори гаронқиммати адабӣ эҷод мекунад. Таври мисол, забони ба ном адабии ҳозираи тоҷик дар қолаби грамматика маҳдуд шуда, забони зиндаи дар минтақаҳои гуногун кишвар зиндаро “трафаретӣ ё шаблонӣ” ва “хушку ноширин” кардааст. Аз сӯи дигар, мавзӯҳои вобаста ба назарияи забоншиносӣ, забони мантиқ, мантиқи забон, услубшиносӣ, шевашиносӣ, забонҳои бостонии гурӯҳи шарқии эронӣ ва ғайра, ки барои ғанитар кардани забони миллӣ, забондон кардани мардум амалан мусоидат карда тавонанд, камтар дида мешаванд.

Дар илмҳои дигар, аз қабилӣ тиб, дорусозӣ, раваншиносӣ ва иҷтимоъшиносӣ (сотсиология), ки зарурати нақши хоси онҳоро дар замони феълӣ ҳуди Пешвои миллат махсусан таъкид карданд, ҳанӯз дастовардҳо қаноаткунанда намебошанд. Масалан, рушди илмҳои сиёсатшиносӣ ва баҳусус, сотсиология барои анҷоми тадқиқотҳо дар соҳаи равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва муносибати байни одамон, фарҳангу тамаддунҳо дар шароити ҷаҳони мудερн, аҳамияти ғавқуллода доранд. Аз ин хотир, баланд бардоштани мақоми илмҳои зикршуда, аз ҷумла тариқи таъсиси марказҳои омӯзиши афкори омма ва истифодаи тадқиқотҳои онҳо, ҳамчун маводи ибтидоӣ, барои сохторҳои давлатӣ ҷиҳати пешгӯӣҳо ва андешидани ҷораҳои саривактӣ хеле муҳим мебошад.

Дар соҳаи улуми дақиқ ва техникӣ, дар шароити кишвари кӯҳсор, барои аксари сокинони кишвар (75%), ки дар муҳити баландкӯҳӣ,

миёнакуҳӣ сукунату фаъолият доранд, ҳанӯз ягон ихтироот, абзори василаи соддатарини корӣ, ки захмати дастии деҳқонро сахлтар карда тавонад, дида намешавад.

Қобили таъкиди такрорӣ аст, ки пас аз инқилоби бузурги савуми башарият, ба номи илм, ки ба қарнҳои 17-18 дар Аврупо рост омад, бо пирӯзии ақлоният (ратсионализм) пайванди бозёфтҳои илмӣ бо амалро таъмин карда, қораи Аврупоро бо суръати ғайри қобили тасаввур пеш бурд ва онро қомилан дигар кард [3, 17], аммо дар фазои илми ватанӣ падидаҳои мусбати сатҳи башарӣ, аз қабилӣ демократия, ҳаққу ҳуқуқи баробар, гуманизм, бартарии бебаҳси ҷаҳонбинии илмӣ ва ғайра мавриди тадқиқи васеъ қарор нагирифтааст. Фазои илмӣ мо аксаран дар ҳавзаи назарӣ, баъзан беш аз ҳад дар маҳдудии ифтихороти ғурури гузашта саргарм монда ва ангезаро барои “ҳамқадами тафаккури илмӣ замонавӣ”, “илми амалӣ” коста мегардонад, ки ин мавқеъгирии сазоворро дар ҷаҳони муосири ба ном “постмодерн” мушкилтар месозад.

Аз ин хотир, дар шароити пешрафти босуръати илмӣ-технологӣ, ки натиҷаи бевоситаи фазои илмӣ ҳам мебошад, аз дидгоҳи мо, зарурати “аз ифтихор ба ибтикор гузаштани илми тоҷик”, ҳамчун масъалаи рақами аввали он ба миён омадааст. Бинобар ин афзалиятҳо, мавқеъ ва арзиши амалӣ дар ҳаёти воқеии ҷомеа ба як навъ раддабандӣ, ё рутбабандӣ, яъне “авлавиятбандӣ” эҳтиёҷ дорад. Таври мисол, барои илмҳои гуманистӣ (баҳусус, барои мазмунҳои мисли забону адабиёт, таърих, дар муассисаҳои илмӣ “маҳдудиятҳо” муқаррар шавад, яъне теъдоди унвонҷӯён, қорамандони илмӣ, мавзӯҳои илмӣ дар доира ва теъдоди муайян мушаххас нигоҳ дошта шаванд. Баръакс дар соҳаҳои барои хоҷагии халқи кишвар, дар марҳилаи навбатии рушди он зарур, аз ҷумла илмҳои дақиқу риёзӣ, техникаӣ, мантиқ, рақобатшиносӣ, (психология), қайҳоншиносӣ (астрономия ва космология), (мантиқи забон ва забони мантиқ), ҷомеашиносӣ (аз ҷумла низомии омӯзиш ва таҳлили мунтазами афкори омма), ҳар гуна монеаҳо бардошта шаванд ва барои ҷалби тадқиқгарон мусоидату ҳавасмандӣ фароҳам шаванд. Пешвои миллат, Роҳбари давлат самти илми ватаниро барои ояндаи наздик хеле дақиқ арзёбӣ намуданд: “Масъалаи дигаре, ки меҳодам махсус хотирнишон созам, мутобиқ ба манфиатҳои миллий, риояи принципҳои дунявият, асосҳои сохти конституционӣ, таҳкими

минбаъдаи сулҳу ваҳдати миллӣ ва ифтихори ватандорӣ анҷом додани корҳои илмиву таҳқиқотӣ ва таълифи асарҳои илмӣ мебошад” [4, 21].

Илмҳои марбут ба фанҳои дақиқ, ҳамчунон заминшиносӣ, иҷтимоӣшиносӣ (соцсиология), сиёсатшиносӣ, мардумшиносӣ, ҳифзу тақвияти ваҳдати миллӣ ва бо кишварҳои мухталифи ҳавза барқарор кардани робитаҳои гуногунсоҳа ва барои тарафҳо манфиатбор, ба назари мо, дар қатори авлавиятҳои илмӣ ҷомеаи тоҷикистонӣ ҷо дода шаванд, то натиҷаҳои бештари амалӣ ба бор оварда шуда тавонад.

Вобаста ба чунин ниёзмандии воқеии ҷомеаи тоҷикистонӣ, робитаи доимии низомҳои сиёсӣ, идоракунӣ, тарроҳони сиёсӣ, идеологӣ, сохтору ниҳодҳое, ки дар соҳаи идора ва мудирияти давлат ва ҷомеа фаъолият дошта, дар ин ё он масъала тасмимгиранда ҳам мебошанд, бо аҳли илм барои рушди босуръаттари ҷомеа хеле муҳим аст. Барои ин дар қадами аввал, боз ҳам болотар бардоштани манзалати маорифу илм, ҷалби бештари ҷавонон ба фазои илми амалӣ аз ҷумлаи заруратҳои айни бокӣ мемонад.

Дар шароити замони модерн, вобаста ба тағйирёбии иқлим, таъмини амнияти ғизоӣ, ҷанги фарҳангҳо, бахусус афзоиши тундгарой, терроризму ифротгарой дар дину мазоҳиб, ҳамлаҳои селай иттилоотӣ ва тасаллути нигароникунандаи зехни маснуӣ дар шуури башар ва ғайра таҳдидҳое мебошанд, ки барои паст кардани шиддати онҳо, тақвияти ҳавзаҳои тадқиқотҳои илмӣ дахлдор ҳамчун зарурати ҷиддии замон доништа мешавад.

Ҷаҳони муосир, (постмодерн) модерн бар низоми ҳуқуқ, қонунҳо, ки ба асоси дониш, ақлоният ва илм устуворона поягузорӣ шудааст. Аммо бояд дар назар дошт, ки ягон кишвари дигари дунё, бидуни манфиатҳои худ, моро ба фазои либералӣ ва демократияи “классикӣ” ва рифоҳу субот намебарад. Шояд баръакс бештар кӯшиш хоҳанд кард, ки мафкураи миллии моро дар ҷаҳолату ақибмондагии бештар, дур аз илму технологияи муосир, аз дастовардҳои муҳими башарият нигоҳдоранд, то ки бештар дастнигар бошем. Намунаи талхи ин воқеиятро дар Ховари Миёна, Афғонистони ҳамсоя ҳамарӯза мушоҳида мекунем, ки бо стандартҳои мухталиф, вале ба мафҳумҳои диққатҷалбкунанда, ба монанди озодиҳои фарҳангӣ, забонӣ, бахусус, динӣ болои шуурашон “таҷрибаҳо” татбиқ мешаванд, то вобастагӣҳои онро аз қудратмандон бештар созанд.

Пешвои миллат хеле ба маврид зикр мекунанд, ки барои ободии кишвар, пойдории он дар оянда ва мавқеи хоси он дар ҷомеаи ҷаҳонӣ “...рушди маърифатнокии аҳоли, тавсеаи тафаккур ва ҷаҳонбинии илмӣ ва ҷалби бештари ҷомеа, алалхусус, наврасону ҷавонон ба илмомӯзӣ, ки бунёди онро илмҳои табиӣ ва риёзӣ ташкил медиҳанд, василаи асосии пешгирӣ кардани хурофот, ифротӣшавӣ, зоҳирпарастии динӣ ва гаравидан ба ғояҳои иртиҷоӣ мебошад” [5, 22].

Роҳбари давлати тоҷикон тақрор ба тақрор ҳидоят медиҳанд, ки барои миллат пеш аз ҳама таъя ба худ, баланд кардани сатҳи тафаккур, хувият ва рӯҳияи миллӣ, бахусус тақвияи ҷаҳонбинии илмӣ-дуنياвӣ, ба хоҳири таҳкими дастовардҳои истиқлоли миллӣ дар ҷаҳони мудерни беш аз пеш мураккабтар шуда, зарурати ҳаёти ба ҳисоб меравад. Ва ниҳоят ба аҳли илм, маориф ва ҷомеа муроҷиат мекунанд: “...меҳом бори дигар хотирнишон намоям, ки имрӯз вазъи соҳаи илми кишвар ислоҳоти ҷиддиро тақозо мекунад ва мо ба қудрати созандаи олимони мамлакат эътимоди комил дорем, ки онҳо камбудҳои ҷойдоштаро ислоҳ намуда, пешрафти илмиву инноватсионии Ватани азизамонро таъмин месозанд” [5, 25], ки ҷомеаи тоҷикстонӣ низ ба анҷоми ин рисолати муҳими сатҳи миллӣ бо итминон ва умед менигарад.

Китобнома:

1. Нурзода, Н. Мавқеияти давлатӣ, ҳассосиёти замонӣ ва воқеиёти имрӯзӣ / Н. Нурзода // Дин ва ҷомеа. – 2024. - № 3. – С. 51 с.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурӣ». – 2024. – 05.01.
3. Самиев, А. История и философии науки / А.Самиев. - Душанбе: Шарқи озод, 2014. - 455 с.
4. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо фаёлон, намояндагони ҷомеа ва ходимони дини кишвар, ш. Душанбе. 9-уми март соли 2024. - 63 с.
5. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо аҳли илм ва маорифи кишвар, ш. Душанбе, 30-юми майи соли 2024. - 25 с.

ХОТИРОТЕ ЧАНД АЗ УСТОДИ ГИРОМИҚАДР
ДОДИХУДОЕВ Р.Х.

Самадов А.С.²⁴

*Донишқадаи давлатии забонҳои
Тоҷикистон ба номи С.Улугзода*

Соли 1963. Мо дар курси сеюми факултети таъриху филологияи Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин (ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон) таҳсил мекардем. Боре чадвали дарсиро дидем, ки дар он як фанни нав, яъне таърихи забони тоҷикиро ворид намудаанд ва дар зери унвони фан ному насаби омӯзгори он - Додихудоев Р.Х. навишта шуда буд.

Ва инак рӯзу соати дарси нахустини он фан фаро расиду ба синфхона як устоди миёнақада гандумгуне ворид шуд ва дар навбати аввал эшон хушро ба мо муаррифӣ кард. Бояд гуфт, ки мо пештар ҳам ин устодро мешинохтем. Ва эшон дарси аввалро бо як нармаи оромӣ ва талаффузи бурро бе камукост оғоз намуд. Ба зудӣ маълум гардид, ки ин фан бисёр аҷоиб ва каме мушкил ҳам будааст. Вале Раҳим Халилович мавзӯҳои ин фанро ба мо ҷунон осону дастрас мефаҳмонд, ки ҳама ғӯшу хуш шуда ӯро мешунидем. Ҳамин тариқ, муҳлати барои омӯзиши ин фан ҷудошуда анҷом ёфт чанде аз ҳамсабақонамон, аз ҷумла Мулло Ҷумъахонов изҳор доштанд, ки минбаъд ба пажӯҳиши проблемаҳои ин фан машғул мешаванд.

Рӯзе шунидем, ки устод бемор шудаанду дар беморхонаи шаҳраки тиббӣ (дар байни мардум маъруф бо номи Медгородок) бистарӣ шудаанд. Чун устод Додихудоев Р.Х. дар байни мо – донишҷӯён ҳамчун устоди бомаҳорату бофарҳанг ва донишманд эътироф шуда буданд, ба

²⁴Самадов А.С. - номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забоншиносии муқоисавӣ ва назарияи тарҷумаи Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С.Улугзода.

Самадов А.С. - кандидат филологических наук, доцент кафедры сравнительного языкознания и теории перевода Таджикского государственного института языков имени С. Улугзода.

Samadov A.S. - candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Comparative Linguistics and Translation Theory of the Tajik State Institute of Languages named after S. Ulugzoda.

аёдаташ рафтем. Устод дар ошёнаи якуми беморхонаи мазкур меҳобид. Мо ба тирезаи ҳучраи хобаш наздик шуда, ўро дидем. Маълум шуд, ки барои ў аз бистар хестан мумкин набудааст. Сипас, ў оиначаеро аз сараш болотар бардошта, бо ҳар яки мо алоҳида тавассути оина саломалейк намуд. Лаҳзае пас мо бо иҷозати табибон воридаи ҳучраи ҳоби устод шудем ва муддате бо ў суҳбат кардем. Ў шикастаҳол наменамуд ва бо овози буррою табассум аз ҳоли хондани мо пурсон шуд. Сипас, ҳамшираи шафқат воридаи ҳучраи ҳоби устод шуд ва аз мо хоҳиш кард, ки равем, зеро барои бемор оромӣ даркор аст. Мо барои устои гирифтаи драмон аз Худованд шиғои комил хоста, бо ў хайрухуш намудем ...

Ҳамин тавр, донишгоҳро хатм намудему ҳама аз пайи зиндагӣ ва корубори худ шудем. Чунин иттифоқ афтод, ки маро ҳамсабақи донишгоҳиям Зебо Яҳёева Исмоилова, ки замони донишҷӯӣ дар шуъбаи филологияи рус меҳонд, соли 1990 ба Донишқадаи педагогии забон ва адабиёти руси Тоҷикистон ба номи А.С.Пушкин (ҳоло Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода ба кор даъват кард (ба сифати ҳамкор бо пардохти маоши соатбай). Даъвати ҳамсабақамро қабул намуда, ба донишқадаи мазкур ба кор омадам. Инчунин фаҳмидам, ки ректори донишқади нафтаъсис Додихудоев Р.Х. будааст ва аз ин хеле хурсанд шудам, чунки мавсуф барои ман шахси бегонаю ношинос набуданд ва инсонии комили шахси бофарҳанг будани устодро ҳанӯз солҳои донишҷӯӣ фаҳмида будам.

Соли 1964 як гурӯҳ донишҷӯёни шуъбаи филологияи рус вақти таътил бо роҳбарии Додихудоев Р.Х. ба шаҳрҳои Самарқанду Бухоро рафтани шуданд. Ман ҳам худро дар рӯйхати сайёҳон номнавис кардам ва дар ҳаёти гурӯҳи сайёҳони мазкур озими шаҳрҳои қадимаи Самарқанду Бухоро шудам. Маданияту шахсияти кас дар сафар зоҳир мешавад, мегӯянд дар байни халқ, ки ин ҳақ асту рост. Устод дар ин сафар ба мо ҷавонони донишҷӯ бисёр унсурҳои хурду назарногири фарҳанги муоширату рафтор дар ҷомеаеро ёд меоданд. Масалан, ман дар он сафар бори нахуст аз устод фаҳмидам, ки ҳангоми ба қатора (поезд) савор шудан аввал бояд писар ба вагон дарояд ва сипас ў бояд барои дохил шудани духтар ба вагон ба вай ёрӣ расонад. Ё худ, дар маҳфиле агар бо духтаре ракси аврупоӣ кардан хоҳед, лозим аст, ки на

розигии духтар, балки иҷозати ҳамроҳаш нишастаро бояд пурсид ва боз бисёр ҷузъиёти дигари амсоли инҳо.

Ҳангоми барои кор дар донишқадаи мазкур омаданам устод маро хуш пазируфта, гуфтанд, ки ман бояд ба тадриси забони тоҷикӣ машғул шавам. Банда, ки ҳанӯз солҳои донишҷӯӣ касби омӯзгорӣ писандам омада буд, ба пешниҳоди устод розӣ шудам. Аз рӯзҳои нахустини фаъолияти омӯзгориям дар донишқада кӯшиш мекардам, ки машғулиятҳоям якрангу якнавохт нагузаранд. Дар он замон мудирӣ кафедраамон шодравон Абдуллоева М.Н. буданд, ки баъдтар дар солҳои барои ҷумҳурӣ душвор вазифаи ректори донишқадаи мазкурро бар дӯш дошт. Ҳамин тавр, ман ба олами маориф ворид шудам, ҳарчанд ман ба ҳайси корманди илмӣ дар баҳши адабиёти классикии Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рудакии АҶ ҶШС Тоҷикистон (ҳоло Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АМИТ) кор мекардам. Сипас, бо супориши мақомоти марбутаи ҷумҳурӣ ба сафари хидмати хориҷӣ озими шаҳри Кобули кишвари Афғонистон шудам ва дар он ҷо ба ҳайси тарҷумони забони дарӣ чанд сол ифои вазифа намудам. Қобили зикр аст, ки ин сафари дуҷуми хориҷии ман ба кишвари Афғонистон буд.

Сафари хидматӣ дар Афғонистон ба охир расиду ман соли 1984 ба Душанбе баргаштам ва дар пешам масъалаи фаъолияти минбаъда меистод. Ростӣ гап дилам кашоли касби омӯзгорӣ буд. Тақдир маро боз ба Донишқадаи педагогии забон ва адабиёти руси ба номи А.С. Пушкини Тоҷикистон овард. Гумон карда будам, ки ректори донишқада ҳанӯз устод Додихудоев Р.Х. мебошанд. Вале маълум шуд, ки эшон ба иллати он ки донишқадаро аз маркази шаҳр ба сабаби хурд будани бинои пештарааш ва сол ба сол зиёд шудани теъдоди донишҷӯён ба канори шаҳр (ҷойи ҳозираи донишқада дар микрорайони 102) кӯчонданд ва душвор шудани рафтуомади устодону донишҷӯён ба донишқада, бо хоҳиши худ аз вазифаи ректори донишқада сабукдӯш шудааст. Мавсуф аз мақомоти дахлдор хоҳиш мекунад, ки аз маркази шаҳр биное барои донишқада чудо карда шавад, вале масъала ба таври мусбат ҳал намешавад, бинобар ин, устод аз вазифаи ректорӣ даст қашида, дар Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи улуми Тоҷикистон ба фаъолияти илмӣ машғул мешавад ва

ҳамзамон дар ДДОТ ба номи С.Айнӣ фаъолияти омӯзгориро ҳам идома медиҳад.

Баъд аз устод Додихудоев Р.Х. сарвари донишкадаро устоди донишгоҳиям, доктори илми фалсафа, профессор Приписнов В.И. дар уҳда дошт (дар бораи эшон мавриди дигар хоҳам навишт). Абдуллоева М.Н. дар он вақт ба ҳайси ноиби ректор оид ба илм ифои вазифа менамуданд. Мазкур ибраз доштанд, ки ман бояд аз фанҳои «Назария ва амалия тарҷума» ва «Грамматикаи муқоисавӣ» дарсҳои лексиониро гузаронам. Ман ки то ин вақт доир ба ин фанҳо лексия нахонда будаму тасаввуроти комиле ҳам аз ин фанҳо надоштам, арз кардам, ки тайёрам машғулиятҳои забон ва адабиёти тоҷикро гузаронам. Вале эшон гуфтанд, ки ман ду давра ба ҳайси тарҷумон дар Афғонистон кор кардаам ва набояд аз таълими фанҳои мазкур ҳарос дошта бошам. Ҳар чанд амалия як чиз асту назария чизи дигар, маҷбур шудам, ки пешниҳоди М.Н. Абдуллоеваро қабул намоям. Сипас, чанд вақт ба китобхонаи ба номи Фирдавсӣ рафта, адабиёти заруриро хонда, нуқоти асосию муҳимро барои ёддошт менавиштам. Ва фанни «Грамматикаи муқоисавӣ»-ро бошад, бевосита аз ҳуди Абдуллоева М.Н. омӯхтам. Чӣ тавр? Шояд саволе ба миён биёяд. Ҳафтае ду бор дар дарсҳои лексионии эшон иштирок намуда, дарсҳояшро бодикқат гӯш мекардам ва нуқоти муҳимро ёддошт менавиштам. Ана, ҳамин тавр ман ба олами тарҷумаю тарҷумашиносӣ ворид шудам ва солҳои зиёд тадриси фанни «Назария ва амалия тарҷума»-ро дар донишкадаи мазкур бар дӯш доштам.

Бояд зикр кард, ки робитаи устод Додихудоев Р.Х. бо донишкада баъд аз тарки вазифаи ректорӣ карданааш ҳам канда нашуда буд. Ҳарчанд донишкада дар як ғӯшаи шаҳр, дар маҳаллаи 102 ҷойгир буд, вале Раҳим Халилович баъзан ба он ҷо меомаданд. Чаро? Зеро устодону шогирдони донишкадаро бисёр дӯст медоштанд ва мехостанд бифаҳманд, ки онҳо дар чӣ ҳоланд. Ва агар зарур мешуд, кӯмак ҳам мекарданд, ки ин аз ҷумлаи хислатҳои наҷибу хоси эшон буд. Дар робита ба ин меҳрам, ки аз як лаҳзаи дигари фаромӯшношуданӣ ва марбут ба сифатҳои неки устод Додихудоев Р.Х. ёдовар шавам. Соли 1980 буд. Ман ки бори нахуст ба ҳайси ҳамкори беруна ва бо пардохти музди соатбайъ ба кор дар донишкада қабул шуда будам, барои ним воҳиди корӣ чанд соат намерасид. Ва устод Додихудоев Р.Х. супориш

доданд, ки аз ҳисоби соатҳои сарборияшон воҳиди кории ман ба 0,5 расонда шавад. Ба чунин рафтор, албатта, на ҳар кас қодир аст.

Соли 1988 китоби Додихудоев Р.Х. бо номи «Таърихи забони тоҷикӣ» бо ҳаммуаллифии Л.Герсенберг дар нашриёти «Дониш» бо теъдоди 4000 нусха нашр шуд. Ин нахустин китоби мукамал доир ба таърихи забони тоҷикӣ буд ва то ҳол дар ин соҳа беҳамтост. Қобили зикр аст, ки устод Додихудоев Р.Х. аз ҷумлаи мутахассисони маҳаллии соҳаи таърихи забонҳои эронӣ нахустин шахсе буд, ки ба тадриси таърихи забони тоҷикӣ дар мактабҳои олии машғул шуда буд ва нахустин дастури мухтасари таълимӣ доир ба таърихи забони тоҷикӣ бо фарогирии маводи се давраи инкишофи забони тоҷикӣ бо номи «Дастури мухтасари забони тоҷикӣ» ҳам ба калами ӯ тааллуқ дорад, ки дар Донишгоҳи давлатии (ҳоло ДМТ) соли 1978 дар ҳаҷми 70 саҳифа ба нашр расидааст.

Аҳли забоншиносони ҷумҳурӣ аз нашр шудани китоби «Таърихи забони тоҷикӣ» хеле хушҳол шуданд, ки билохира чунин китоби дарсии муҳим аз чоп баромад. Ва ман ҳам онро бо як шавқу ҳаваси зиёд хонда, афсӯс меҳӯрдам, ки ин китоб дар замони донишҷӯии мо набуд. Бидуни муболиға гуфтан мумкин аст, ки муаллифон дар натиҷаи ҷамъоврии далелу мисол ва пажӯҳиши масъалаи мазкур як китоби дарсие таълиф карданд, ки он бисёр ҷолиб буда, аҳамияти калони назариявӣ амалиро дорост. Ҳар як боб ва фасли китоби мазкур маводҳоеро дар бар гирифтааст, ки онҳо барои донишҷӯй ва муҳаққиқ ҷолибу нав буда, ҷиҳати вусъат додани корҳои илмӣ пажӯҳишгарони ҷавон аз аҳамият ҳолӣ нахоҳанд буд. Махсусан, бахшҳои “Омӯзиши забон”, “Омӯзиши таърихи забон”, “Омӯзиши таърихи забонҳои эронӣ”, “Омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ”, “Забонҳои хиндуаврупой (фёъл, синтаксис)”, “Давраи қадим”, “Забони порсии қадим”, “Таърихи таҳқиқоти Авесто”, “Давраи миёнаи таърихи забонҳои эронӣ. Порсии миёна”, “Сарчашмаҳои асосии забони суғдӣ”, “Забони соқӣ-хутанӣ”, “Ташаққули забони дарӣ” ва ғайраҳо бо далелҳои муътамад ва мисолҳои мантиқӣ нигошта шудаанд.

Умуман, китоби дарсии мазкур аз тарафи муаллифон бо як маҳорати калони илмӣ ва содиқона навишта шудааст, ки он имрӯз ҳам аҳамияти назарӣ амалии ҳудро гум надодааст. Китоби мазкурро, ки имрӯз нодиртарин таҳқиқот дар бораи таърихи забони тоҷикӣ махсуб меёбад, метавон боз нашр намуд, то муҳаққиқони ҷавон тавонанд аз он баҳраманд гарданд.

ҚОИДАҲОИ НАШРИ МАҚОЛАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ» нашрияти Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Баҳодур Искандарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (ш. Хоруғ) мебошад.

Дар маҷалла мақолаҳои илмӣ дар бахшҳои забон, адабиёт, фолклор, таърих, фалсафа ва иқтисодиёт ба таъби мерасанд.

Маҷаллаи «Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ» ба забони тоҷикӣ нашр гашта, мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ низ пазируфта мешаванд. Ҳамроҳи мақола фишурдаи он ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд пешниҳод шавад.

Муаллиф дар мақолаи ба чоп пешниҳодкардааш бояд мубрамии мавзӯ ва ҳадафу мақсади таҳқиқро бо истидлоли илмӣ асоснок карда, ҳулосаҳое гирад, ки бо навоарӣ ва аҳамияти илмию амалии худ қобили таваҷҷуҳ бошанд.

ТАЛАБОТИ ТАРТИБ ДОДАНИ ДАСТНАВИСҲО

Матни мақола бояд бо ҳуруфи андозаи 12 дар дар вожапардозии Word, дар як рӯи қоғазии андозаи стандартӣ (А 4) бо фосилаи 1,15 (барои ёддоштҳо ва эзоҳҳо, фосила 1.0) навишта шуда, ҳар саҳифа бояд аз 28 сатр (бо шумули замима ва ҳошияҳо), зиёд набошад. Ҳошияҳои дастнавис: аз боло ва поён – 2,5 см, аз чап ва рост – 3 см.

Ҳадди ниҳони дастнавис: мақола – 16 саҳифа; фишурдаи мақола – 1 саҳифа, тақриз – 4 саҳифа, солномаи ҳаёти илмӣ – 4 саҳифа.

Сарлавҳаи мақола бо ҳарфҳои калон, бо ҳаҷми шрифти 10 ва аз матн бо фосилаи як сатр ҷудо карда мешавад. Дар зери он ному насаби муаллиф, бо иқтисбос дар поварақ: ҷойи қор, вазифа, унвони илмӣ ва нишони муаллиф оварда мешавад.

Феҳристи манобеъ дар охири мақола (бо тартиби алифбо – нахуст ба ҳатти кириллӣ, сипас бо дигар забонҳои хориҷӣ; осори як муаллиф дар тартиби хронологӣ дарҷ мешавад) ва бо пешниҳоди маълумоти зерин оварда мешавад: маълумот оид ба унвон (китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ, маълумотномаҳо ва ғ.) / Маълумот дар бораи масъулият (муаллифон, мураттибон, муҳаррирон ва ғайра). Маълумоти дубора ҷопшуда (масалан, нашри дувум, таҳрири нав ва иловагӣ). - Ҷойи нашр (шаҳр): Ношир, соли нашр. - Ҳаҷм (шумораи сафҳо).

НАМУНА:

Агар як муаллиф бошад:

1. Айнӣ, С. Куллийт. Ҷ. 1. / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1958. - 555 с.

2. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Ашъор / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.

Ду муаллиф:

Асрорӣ, В. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик / В.Асрорӣ, Р. Амонов. - Душанбе: Маориф, 1980. - 304 с.

Се муаллиф:

Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX) / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. - Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.

Китобҳои зерини унвон.

Тавсиф аз номи китоб оғоз мешавад, агар он аз ҷониби чор ва ё зиёда муаллиф навишта шуда бошад:

Чор муаллиф:

Ному насаби ҳамаи муаллифон пас аз хати моил оварда мешавад:

Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султон. - Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950 с.

Панҷ ва ё зиёда муаллифон:

Агар асар панҷ ва ё зиёда муаллиф дошта бошад, номи се нафари аввал дода мешавад ва ихтисораи [ва дигарон] дар қавсҳои чоркунча дода мешавад:

Идоракунии фаъолияти инноватсионӣ: китоби дарсӣ / Т.А. Искандерова, Н.А. Каменских, Д.В. Кузнецов [ва дигарон]. – М.: Прометей, 2018. - 354 с.

Мачмӯаҳо:

Инноватсияҳо дар ҷараёни таълим: мачмӯаи асарҳои конфронси илмӣ ва амалии умумирусиягӣ бахшида ба 155-солагии зодрӯзи А.Н.Крылов. Чоп 16 / Институти Чебоксары (филиал) Донишгоҳи политехникии Москва. - Чебоксары: Политех, 2018. - 215 с.

Дастурҳои методӣ: (агар муаллиф дошта бошад):

Маърифати таълим: чустучӯ ва бозёфт / Ф.Ниёзов, Ф. Олимова, М. Зиёев. Дастур барои худомӯзии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2012. – 78 с.

Фаъолиятҳои лоиҳа: роҳнамо барои татбиқи лоиҳаи курсӣ барои донишҷӯёни курси омодагӣ 03/08/01 "Соҳтмон" / О. Волков. - Чебоксары: Политех, 2017. - 28 с.

Агар фақат тартибдиҳандагон бошанд:

Агар дар бораи се ва ё зиёда тартибдиҳанда маълумот вучуд дошта бошад, пас бояд номи аввал ва насаби компилятор аввал дода шавад ва ихтисораи [ва дигарон] дар қавсҳои чоркунҷа дода мешавад:

Нархгузори ва бучетсозӣ дар соҳтмон: дастурҳо оид ба татбиқи ҳуҷҷатҳои курсӣ / мурағтибон И. В. Петрова [ва дигарон]. – М.: СНИ (f) МРУ, 2017. - 28 с.

Мақолаҳо:

Як муаллиф:

Мусулмонқулов, Р. Асоси як тасвири шоирона / Р. Мусулмонқулов // Садои Шарқ. – 1975. - № 7. – С. 25 – 28.

Ду ё се муаллиф:

а) Гафурова Ф. Андешаҳо роҷеъ ба тарзҳои ғоибӣ ва мафъулии феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Ф. Гафурова, Ф. Зикриёев // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ. - 2013, - № 1. - С. 5-12.

б) Бойматов А. Сиғаи аудитивии забони тоҷикӣ ва муодили англисии он / А. Бойматов, А. Исоқов, Р. Фузайлов // Паёми Донишгоҳи миллий. - 2015, - № 4/8. - С. 44-45.

Чор муаллиф:

Таквияти устувори бўтабандии паҳлугии электролизҳои паҳлугии электролизерҳои арзизӣ (алюминӣ) / М. Акрамов, М. Сафаров, Ф. Раҷабов, Б. Эрзолов // Паёми Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон. – 2010, - №2 (16). – С. 52-62.

Панҷ ва ё зиёда муаллифгон:

Омӯзиши потенциодинамикии ҳӯлаи сурби CCu_3 бо мис дар электролити NaCl пайваст карда шуда / С. Худойбердизода, И. Ғаниев,

Н. Муллоева [ва диг.] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои табиӣ. - 2019. - № 1. – С. 206-213.

Мақола аз маҷмӯа:

Қосимова, Н. Маъно ва вазифаҳои калимаи «будан» дар «Кушоиш ва раҳоиш»-и Носири Хусрав / Н. Қосимова // Забон рукни тоат. Маҷмӯи мақолаҳо. Китоби дуюм. - Душанбе, 2004. С. 9-15.

Санадҳои меъёрӣ:

Кодекси қонунҳои оид ба меҳнати РСС Тоҷикистон [23.07.2016, №1329 қабул шудааст]. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 144 с.

Тафсир ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза ба муқобили хариду фурӯши одамон». - Душанбе: Ирфон, 2007. – 132 с.

Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ: ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ / Зери таҳрири: д.и.х., проф. М.З.Раҳимов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 157 с.

Рисола ва автореферат:

Бобоёрова, Л.Х. Айни и таджикская просветительская литература: диссер ...канд. филол. наук: 10.01.03 / Бобоёрова Лутфия Холиковна; [Место защиты: Тадж. гос.нац. ун-т]. – Душанбе, 2010. – 189 с.

Салихов, Ш.А. Роман в таджикской литературе XX века: проблемы формирования жанра: автореф. дисс. ...д-ра филол. наук: 10.01.03 / Салихов Шамсиддин Аслидинович; [Место защиты: Ин-т яз. и лит. им. Рудаки. НАНТ]. – Душанбе, 2011. – 62 с.

Заҳираҳои электронӣ:

Ихтисораи URL пеш аз суроғи почтаи электронӣ нишон дода мешавад. Пас аз суроғ, ҳатман санаи дастрасӣ ба заҳираро нишон диҳед.

Сомонаҳо дар Интернет:

Таърихи ҷаҳонӣ: сайт. - URL: <http://www.istorya.ru> (санаи дастрасӣ: 15.10.2019). - Матни электронӣ.

Ҳукумати Федератсияи Россия: сайти расмӣ. - Москва. - URL: <http://government.ru> (санаи мурочиат: 19.02.2020). - Матни электронӣ.

Мақолаҳо аз сомонаҳо:

Маҳатма Ганди. Инсон – маҳсули афкори хеш аст / Ганди Маҳатма. – режими дастрасӣ: lifeyes.info/man-is-a-product-of-his-own-thoughts/ (санаи мурочиат: 08. 11. 18). - Матни электронӣ.

Брокгауза ва Ефрона. (Ҳарфи Е): портали интернет. - URL: <http://http://bibliotekar.ru/brokgauz-efron-ch/150.htm>. (санаи мурочиат: 12.03.2021). - Матни электронӣ.

Китобҳо аз EBS:

Борзова, Л. Д. Асосҳои химияи умумӣ: китоби дарсӣ / Л. Д. Борзова, Н. Ю. Черникова, В. В. Якушев. - Санкт-Петербург: Лан, 2014. - 480 с. - URL: <https://e.lanbook.com/book/51933> (санаи мурочиат: 23.10.2019). - Матни электронӣ.

Китобҳо аз китобхонаи электронии СНІ (f) МПУ:

САПФИР 3D: китоби дарсӣ / В.В.Бойченко, Д.В.Медведев, О.И.Палиенко, А.А.Шут. - Киев, 2017. - 130 с. - URL: <http://library.polytech21.ru:81/files/Sapfir.2017.pdf> (санаи мурочиат: 07.10.2019). - Ҳолати дастрасӣ: барои сабти номшуда. Хонандагони СНІ (f) МПУ. - Матни электронӣ.

Истинодҳои библиографӣ:

Истинодҳои берун аз матн ҳамчун рӯйхати сабтҳои библиографӣ, дар матни асар дар қавсҳои квадратӣ [], бо вергул чудо карда шуда, саҳифаҳоеро, ки дар он иқтибос ҷойгир аст, нишон медиҳанд. Рақамҳои онҳо нишон медиҳанд, ки дар рӯйхати библиографӣ таҳти кадом рақам бояд ҳуҷҷати зарурӣ пайдо карда шавад. Масалан: [34, 78].

*Дастнависҳое, ки бидуни риояи талабот тартиб дода шудаанд,
дида баромада намешаванд.*

**Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад мақоларо кӯтоҳ,
таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.**

**Масъулияти ақида ва муҳтавои мақолаҳо бар дӯши
муаллифони онҳост.**

Нишонаи мо: 736001, шаҳри Хоруг, кӯчаи У.Холдоров 4, Инститuti илмҳои гуманитарии ба номи академик Баҳодур Искандарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, маҷаллаи «Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ», тел.: (+992) 93 535 31 68 .

Сомонаи мо: www.ign.tj; e-mail: nrizvonshoeva@mail.ru.

ПРАВИЛА ПУБЛИКАЦИИ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Вопросы гуманитарных наук» издаётся Институтом гуманитарных наук имени академика Баходура Искандарова Национальной академии наук Таджикистана (г. Хорог).

В журнале публикуются статьи, сообщения, рецензии, информационные материалы по филологии, истории, этнографии, археологии, философии, фольклору, литературе, а также экономике.

Журнал выходит на таджикском языке; к публикации также принимаются статьи на русском и английском языках. Статьи сопровождаются аннотациями на таджикском, русском и английском языках.

В предлагаемых для публикации научных статьях автор должен дать обоснование актуальности темы, чёткую постановку целей и задач исследования, научную аргументацию, обобщения и выводы, представляющие интерес своей новизной, научной и практической значимостью.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ РУКОПИСЕЙ

Автор представляет рукопись на таджикском, русском или английском языке. Аннотации к статье должны быть представлены на таджикском, русском и английском языках, объем которого не должен превышать 1 страницу.

Текст должен быть отпечатан шрифтом 12, выполненного в текстовом редакторе Word на листе стандартного формата (A4). На странице рукописи должно быть не более 28 строк, отпечатанных через 1,15 интервала (для примечания и сносок интервал – 1,0). Поля рукописи: верхнее и нижнее - 2,5 см, левое и правое - 3 см. Размер абзацного отступа – 1,0 см.

К рукописи прилагаются: сведения об авторе (фамилия, имя, отчество, ученая степень, звание, место работы, должность, домашний адрес, индекс почтового отделения, номер телефона и адрес электронной почты);

Предельный объём рукописей:

статья - 16 страниц, аннотация - 1 страница; рецензия - 4 страницы; хроника научной жизни - 4 страниц.

Заглавие статьи печатается большими буквами шрифтом 10 и снизу приводится фамилия и инициалы автора со ссылкой внизу страницы, где приводится место работы, звание, учёная степень и контактные данные автора.

Литература, на которую даются ссылки в тексте, приводится в конце статьи (в алфавитном порядке – сначала на кириллице, затем на иностранных языках; произведения одного автора даются в хронологическом порядке, начиная с более ранних), с нумерацией и указанием выходных данных.

Схема описания книги: заголовок (Ф. И. О. автора). Основное заглавие: сведения, относящиеся к заглавию (учебники, учебные пособия, справочники и др.) / сведения об ответственности (авторы, составители, редакторы и др.). Сведения о переиздании (2-е изд, перераб. и доп.). – Место издания (город): издательство, год издания. – Объём (кол-во страниц).

ОБРАЗЕЦ:

Один автор:

1. Айни, С. Куллиёт. Ҷ. 1. / С. Айни. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1958. - 555 с.

2. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Ашъор / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.

Два автора:

Асрорӣ, В. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик / В.Асрорӣ, Р. Амонов. - Душанбе: Маориф, 1980. - 304 с.

Три автора:

Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX) / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. - Душанбе: Маориф, 1988. - 416 с.

Книги под заглавием:

Описание начинается с заглавия книги, если она написана четырьмя и более авторами:

Четыре автора:

Имена всех авторов приводятся за косой чертой:

Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султон. - Душанбе: Пажӯишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950 с.

Пять авторов и более:

При наличии информации о пяти и более авторах приводят имена первых трех и в квадратных скобках сокращение [и др.]:

Идоракунии ғаёлияти инноватсионӣ: китоби дарсӣ / Зери таҳрири Т.А. Искандерова, Н.А. Каменских, Д.В. Кузнецов [ва дигарон]. – М.: Прометей, 2018. - 354 с.

Сборники:

Инноватсияҳо дар ҷараёни таълим: маҷмӯаи асарҳои конфронси илмӣ ва амалии умумирусиягӣ бахшида ба 155-солагии зодрӯзи А.Н.Крылов. Чоп 16 / Институти Чебоксары (филиал) Донишгоҳи политехникии Москва. - Чебоксары: Политех, 2018. - 215 с.

Методические указания: (с именем автора):

Маърифати таълим: ҷустуҷӯ ва бозёфт / Ф.Ниёзов, Ф. Олимова, М. Зиёев. Дастур барои худомӯзии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2012. – 78 с.

Ғаёлиятҳои лоиҳа: роҳнамо барои татбиқи лоиҳаи курсӣ барои донишҷӯёни курси омодагӣ 03/08/01 "Соҳтмон" / О. Волков. - Чебоксары: Политех, 2017. - 28 с.

Если есть только составители:

При наличии информации о трех и более составителях приводят инициалы и фамилию первого составителя и в квадратных скобках сокращение [и др.]:

Нархгузори ва бучетсозӣ дар соҳтмон: дастурҳо оид ба татбиқи ҳуҷҷатҳои курсӣ / мураттибон И. В. Петрова [и др.]. – М.: СНІ (f) МРҮ, 2017. - 28 с.

Статьи:

Один автор:

Мусулмонкулов, Р. Асоси як тасвири шоирона / Р. Мусулмонкулов // Садои Шарқ. – 1975. - № 7. – С. 25 – 28.

Два или три автора:

а) Ғафурова Ф. Андешаҳо роҷеъ ба тарзҳои ғоилиӣ ва мафъулии феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Ф. Ғафурова, Ф. Зикриёев //

Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ. - 2013, - № 1. - С. 5-12.

б) Бойматов А. Сиғаи аудитивии забони тоҷикӣ ва муодили англисии он / А. Бойматов, А. Исоқов, Р. Фузайлов // Паёми Донишгоҳи миллий. - 2015, - № 4/8. - С. 44-45.

Четыре автора:

Таквияти устувори бўтабандии паҳлугии электролизҳои паҳлугии электролизерҳои арзизӣ (алюминӣ) / М. Акрамов, М. Сафаров, Ф. Раҷабов, Б. Эрзолов // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. – 2010, - №2 (16). – С. 52-62.

Пять авторов и более:

Омӯзиши потенциодинамикии ҳӯлаи сурби CCu_3 бо мис дар электролити $NaCl$ пайваст карда шуда / С. Худойбердизода, И. Ғаниев, Н. Муллоева [ва диг.] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои табиӣ. - 2019. - № 1. – С. 206-213.

Статья из сборника:

Қосимова, Н. Маъно ва вазифаҳои калимаи «будан» дар «Кушоиш ва раҳоиш»-и Носири Хусрав / Н. Қосимова // Забон рӯкни тоат. Маҷмӯи мақолаҳо. Китоби дуюм. - Душанбе, 2004. С. 9-15.

Нормативные акты:

Кодекси қонунҳои оид ба меҳнати РСС Тоҷикистон [23.07.2016, №1329 қабул шудааст]. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 144 с.

Тафсир ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза ба муқобили хариду фурӯши одамон» - Душанбе: Ирфон, 2007. – 132 с.

Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ: ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ / Зери таҳрири: д.и.х., проф. М.З.Раҳимов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 157 с.

Диссертация и автореферат:

Бобоёрова, Л.Х. Айни и таджикская просветительская литература: диссер ...канд. филол. наук: 10.01.03 / Бобоёрова Лутфия Холиковна; [Место защиты: Тадж. гос.нац. ун-т]. – Душанбе, 2010. – 189 с.

Салихов, Ш.А. Роман в таджикской литературе XX века: проблемы формирования жанра: автореф. дисс. ...д-ра филол. наук: 10.01.03 / Салихов Шамсиддин Аслидинович; [Место защиты: Ин-т яз. и лит. им. Рудаки. НАНТ]. – Душанбе, 2011. – 62 с.

Электронные ресурсы:

Перед электронным адресом приводится аббревиатура URL. После адреса обязательно указывать дату обращения к ресурсу.

Сайты в сети интернет:

Всемирная история: сайт. – URL: <http://www.istorya.ru> (дата обращения: 15.10.2019). – Текст: электронный.

Правительство Российской Федерации: официальный сайт. – Москва. – URL: <http://government.ru> (дата обращения: 19.02.2020). – Текст: электронный.

Статьи с сайтов:

Махатма Ганди. Инсон – махсули афкори хеш аст / Ганди Махатма. – режими дастрасй: lifeyes.info/man-is-a-product-of-his-own-thoughts/ (санаи мурочиат: 08. 11. 18). - Матни электронӣ.

Брокгауза ва Ефрона. (Ҳарфи Е): портали интернет. - URL: <http://http://bibliotekar.ru/brokgauz-efron-ch/150.htm>. (санаи мурочиат: 12.03.2021). - Матни электронӣ.

Книги из EBS:

Борзова, Л. Д. Основы общей химии: учебное пособие / Л. Д. Борзова, Н. Ю. Черникова, В. В. Якушев. – Санкт-Петербург: Лань, 2014. - 480 с. – URL: <https://e.lanbook.com/book/51933> (дата обращения: 23.10.2019). – Текст: электронный.

Книги из Электронной библиотеки СНІ (f) МРU:

САПФИР 3D: учебное пособие / В. В. Бойченко, Д. В. Медведенко, О. И. Палиенко, А. А. Шут. – Киев, 2017. – 130 с. – URL: <http://library.polytech21.ru:81/files/Sapfir.2017.pdf> (дата обращения: 07.10.2019). –Режим доступа: для зарегистрир. Читателей **СНІ (f) МРU:** – Текст: электронный.

Библиографическая ссылка:

За текстовые ссылки оформляются как перечень библиографических записей, помещённых после текста документа или его составной части. Связь библиографического списка с текстом может осуществляться по номерам записей в списке. Такие номера в тексте работы заключаются в квадратные [] скобки, через запятую указываются страницы, где расположена цитата. Цифры в них указывают, под каким номером следует в библиографическом списке искать нужный документ. Например, [34, 78].

*Рукописи, оформленные без соблюдения указанных требований,
не рассматриваются.*

**Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости
сокращать статьи, подвергать их редакционной правке и отсылать
авторам на доработку.**

**Ответственность за подбор, точность фактов, цитат, и данных несут
авторы опубликованных материалов.**

Адрес: 736001, г. Хорог, ул. У.Холдоров 4, Институт гуманитарных наук имени академика Баходура Искандарова Национальной академии наук Таджикистан, редакция журнала «Вопросы гуманитарных наук», тел.: (+992) 93 535 31 68 .

Наш веб-сайт: www.ign.tj; e-mail: nrizvonshoeva@mail.ru.

Address: 736001, Khorog, avenue U. Kholdorov 4, Institute of Humanities named after B.Iskandarov National Academy of Sciences of Tajikistan, Tel.: (+992) 93 535 31 68.

Our website: www.ign.tj ; e-mail: nrizvonshoeva@mail.ru.

МАСЪАЛАҲОИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ

ВОПРОСЫ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ISSUES OF HUMANITARIAN SCIENCES

№ 3, 2024

Ба чоп 18.11.2024 иҷозат дода шуд. Андозаи 70x100^{1/16}.
Коғази офсет. Чопи офсет. Гарнитураи Times New Roman Tj.
Ќузьи чопии шартӣ 16. Теъдоди нашр 50 нусха. Супориши №

ЌДММ “Сифат - Офсет”
734036, ш. Душанбе,
Тел: (+992) 93-585-72-71